

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

С.В. Зборець
С.П. Донченко

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни «Історія та культура України»
для студентів усіх форм навчання усіх напрямів підготовки

Затверджено:
редакційно-видавничою секцією
науково-методичної радді ДДТУ
протокол 3 від 16.03.2016 р.

Дніпродзержинськ
2016

Конспект лекцій дисципліни «Історія та культура України» для студентів усіх форм навчання усіх напрямів підготовки. Укладачі: Зборець С.В., Донченко С.П. - Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2016 р.

Укладачі:

к.і.н., доцент кафедри ФІУ Зборець С.В.,
д.і.н., професор кафедри ФІУ Донченко С.П.

Відповідальний за випуск:

к.і.н., доцент кафедри ФІУ Зборець С.В.

Рецензент:

д.і.н., професор Богомаз К.Ю.

Затверджено на засіданні кафедри ФІУ
протокол 2 від 31.03.2016 р.

Коротка анотація видання. В конспекті лекцій з дисципліни «Історія та культура України» для студентів усіх форм навчання усіх спеціальностей розкрито основний зміст дисципліни, ньому робиться науковий огляд історичних та культурних процесів в Україні. Конспект містить рекомендовану для опрацювання літературу.

ЗМІСТ

Вступ	4
Змістовий модуль I	
Українські землі з найдавніших часів до початку XX ст.	5
<i>Лекція 1</i> Вступ. Східні слов'яни. Київська Русь: утворення та культурний розквіт	5
<i>Лекція 2</i> Втрата політичної єдності Київської Русі і державності	22
<i>Лекція 3</i> Українські землі у складі іноземних держав (XIV—XVI ст.). Виникнення козацтва та Запорізької Січі	30
<i>Лекція 4</i> Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, її політичні результати	50
<i>Лекція 5</i> Гетьманщина у складі Російської імперії. Остаточна ліквідація української державності	60
<i>Лекція 6</i> Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	67
<i>Лекція 7</i> Модернізація життя України наприкінці XIX ст.	78
<i>Лекція 8</i> Україна на початку XX ст. Перша світова війна і українці	87
Змістовий модуль II	
Україна у XX – на початку XXI ст.	95
<i>Лекція 9</i> Українська національно-демократична революція. Українська державність в 1917-1921 рр.	95
<i>Лекція 10</i> Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921-1928рр.)	104
<i>Лекція 11</i> Україна у роки індустріалізації та колективізації	115
<i>Лекція 12</i> Україна в роки Другої світової і Великої Вітчизняної війни	130
<i>Лекція 13</i> Становище в Україні у повоєнний період (1946—1953 рр.)	139
<i>Лекція 14</i> Соціально - економічний розвиток України в умовах «відлиги» та в період загострення кризи радянської системи 1954 - 1985 рр.	149
<i>Лекція 15</i> Розпад СРСР й проголошення незалежності України	159
<i>Лекція 16</i> Україна в умовах незалежності	164
Перелік рекомендованої літератури	173

ВСТУП

Мета дисципліни «Історія та культура України» полягає в систематичному формуванні світоглядних і громадських якостей, морально-етичних цінностей та загальнокультурній підготовці майбутніх фахівців.

Сучасні уявлення про цілі і задачі вищої освіти ґрунтуються на розумінні необхідності забезпечення широкої демократизації і гуманізації навчально-виховного процесу, що дають студентам можливість засвоїти досягнення вітчизняної історії та культури, вільно визначити свої позиції, обрати духовні цінності та розвивати творчі здібності. Головними рисами гуманістичного типу мислення є осмислення і життєві втілення моральних принципів, органічне поєднання логіки та здорового глузду, почуття і розуму, віри та наукової аргументації. Такими рисами мають володіти люди з високим культурним потенціалом, - талановиті і освічені, належним чином виховані і професійно підготовлені.

Дисципліна «Історія та культура України» в здобутті університетської освіти посідає особливе місце, оскільки власне в історії та культурі відкриваються універсальні сенси буття, до того ж, як на рівні окремої особи, так і на рівні цілісного соціального організму. Знання історії та рідної культури сприяє всебічному розвитку особистості, допомагає студентам краще досягнути свої власні культурні цінності, прищеплює навички відповідального відношення до майбутньої професії. Необхідно звернути увагу, що для успішного оволодіння курсом, студентам необхідно навчитися самостійно працювати з підручниками, літературою і іншими джерелами. Окремі питання семінарських занять студенти повинні самостійно вивчити та проаналізувати. Для кращого розуміння теми студентам пропонується заповнити таблиці, виконати завдання, знати та розуміти терміни, дати та особистості.

Методичні вказівки підготовлені з урахуванням найновіших розробок з історії та культури, згідно з вимогами до навчання спеціалістів вищої кваліфікації у вищих навчальних закладах України.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ I

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ XX СТ.

ЛЕКЦІЯ 1

Вступ. Східні слов'яни. Київська Русь: утворення та культурний розквіт

План

1. Предмет і завдання дисципліни „Історія та культура України”.
2. Зародження життя на теренах України. Кочові племена. Східні слов'яни.
3. Передумови утворення Київської Русі. Русь за князювання Олега, Ігоря, Ольги, Святослава.
4. Розквіт Київської Русі за часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Соціально-економічний та культурний розвиток Київської Русі.

1.Предмет і завдання дисципліни „Історія та культура України ”

Мета дисципліни «Історія та культура України» полягає в систематичному формуванні світоглядних і громадських якостей, морально-етичних цінностей та загальнокультурній підготовці майбутніх фахівців.

Сучасні уявлення про цілі і задачі вищої освіти ґрунтуються на розумінні необхідності забезпечення широкої демократизації і гуманізації навчально-виховного процесу, що дають студентам можливість засвоїти досягнення вітчизняної історії та культури, вільно визначити свої позиції, обрати духовні цінності та розвивати творчі здібності. Головними рисами гуманістичного типу мислення є осмислення і життєві втілення моральних принципів, органічне поєднання логіки та здорового глузду, почуття і розуму, віри та наукової аргументації. Такими рисами мають володіти люди з високим культурним потенціалом, - талановиті і освічені, належним чином виховані і професійно підготовлені.

Дисципліна «Історія та культура України» в здобутті університетської освіти посідає особливе місце, оскільки власне в історії та культурі відкриваються універсальні сенси буття, до того ж, як на рівні окремої особи, так і на рівні цілісного соціального організму. Знання історії та рідної культури сприяє всебічному розвитку особистості, допомагає студентам краще осягнути свої власні культурні цінності, прищеплює навички відповідального відношення до майбутньої професії. Необхідно звернути увагу, що для успішного оволодіння курсом, студентам необхідно навчитися самостійно працювати з підручниками, літературою і іншими джерелами. Окремі питання семінарських занять студенти повинні самостійно вивчити та проаналізувати. Для кращого розуміння теми студентам пропонується заповнити таблиці, виконати завдання, знати та розуміти терміни, дати та особистості.

Методичні вказівки підготовлені з урахуванням найновіших розробок з історії та культури, згідно з вимогами до навчання спеціалістів вищої кваліфікації у вищих навчальних закладах України.

2. Зародження життя на теренах України. Кочові племена. Східні слов'яни

Вивчаючи це питання, слід звернути увагу на формування слов'янської етнічної спільноти, бо саме вона стала основою формування українського етносу.

Проблема походження народу (етногенез) є однією з центральних в історичній науці її вирішення дає змогу з'ясувати ареал зародження етносу, джерела його культури, мови, особливості свідомості. Тобто саме ті глибинні чинники, без яких неможливо уявити рух народу в просторі та часі.

Визначення місця історичної прабатьківщини слов'ян – перша ланка в процесі відновлення родоvodu української нації, ключ до розуміння вітчизняної історії. Одну з перших спроб вирішити питання етногенезу слов'ян зробив легендарний літописець Нестор. У «Повісті минулих літ» він писав: «По довгих же часах сіли слов'яни на Дунаю, де єсть нині Угорська земля та Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми, – (од того), де сіли, на котрому місці». Саме цією фразою започатковано дунайську теорію походження слов'ян, яка протягом XIII–XV ст. була домінуючою в працях польських і чеських хроністів. Прихильниками цієї теорії стали також відомі російські історики XIX ст. С. Соловйов, М. Погодін, В. Ключевський.

У добу Середньовіччя з'явилася ще одна версія слов'янського етногенезу – скіфо-сарматська або азійська теорія, яка була викладена на сторінках Баварської хроніки (IX ст.). Ця теорія базується на визнанні предками слов'ян скіфів і сарматів, які, пройшовши маршем з Передньої Азії узбережжям Чорного моря, осіли в південній частині Східної Європи. Саме тут і сформувався той центр, з якого згодом вони розселилися на північ і захід.

До кінця XVIII ст. пошуки та фантазія дослідників зумовили появу широкого спектру варіантів вирішення проблеми етногенезу слов'ян. Проте всі вони, як правило, ґрунтувалися на ототожненні слов'ян з народами, про які є згадки в творах античних та ранньосередньовічних авторів. Через це пращурами слов'ян вважалися алани, роксолани, даки, кельти, фракійці, іллірійці. Однак усі ці гіпотези не мали серйозного наукового обґрунтування.

Новий етап у вирішенні проблеми етногенезу слов'ян розпочинається на початку XIX ст. З цього часу вчені помітно розширюють базу своїх досліджень, починають комплексно використовувати письмові, археологічні, лінгвістичні, етнографічні, антропологічні та інші джерела. Поступово фахівцями було локалізовано місцезнаходження давніх слов'ян: вони розташовувалися десь між балтами, германцями та іранцями. Праця відомого чеського славіста Л. Нідерле «Слов'янські старожитності» (1902 р.) започаткувала вісло-дністровську теорію походження слов'ян. Відповідно до цієї теорії ще у II тис. до н. е. існувала балто-слов'янська спільність. Саме після її розпаду в ході розселення виникли слов'яни, прабатьківщиною яких Л. Нідерле вважав широкий ареал між Віслою і Дніпром, а центром правічних слов'янських земель – Волинь. Прихильниками, модифікаторами та розробниками цієї теорії в різні часи були М. Фасмер, Н. Шахматов, В. Петров та інші. Ще одним варіантом вирішення проблеми слов'янського етногенезу стала вісло-одерська концепція, обґрунтована польськими вченими Ю. Косташевським, Я. Чекановським, Т. Лер-Сплавинським у 30–40-х рр. XX ст. Ця теорія пов'язує слов'янські старожитності з лужицькою культурою, що була поширена у період пізньої бронзи та раннього заліза, і локалізує слов'янську прабатьківщину природними кордонами – річками Віслою й Одером.

У 1950–60-х рр. польський археолог В. Гензель та російські й українські вчені П. Третьяков, М. Артамонов, Б. Рибаків на основі аналізу нових археологічних та лінгвістичних матеріалів дійшли висновку про необхідність значного розширення ареалу зародження слов'янського етносу. Так виникла дніпрово-одерська теорія, що органічно увібрала в себе ідеї та висновки багатьох попередніх теорій (насамперед вісло-одерської) і помістила слов'янську прабатьківщину між Дніпром і Одрою. Логіка цієї теорії така: на межі III і II тис. до н. е.

індоєвропейська спільнота розпалася на кілька етнокультурних та мовних гілок, однією з яких були германо-балтослов'яни. Подальший поділ цієї гілки і спричинив появу протослов'ян як самостійної етнічної спільноти. Такий розподіл прихильники дніпро-одерської теорії пов'язують з комарівсько-тщинецькою культурою, яка сформувалася в II тис. до н. е. на території Правобережної України та Польщі.

Сучасні українські археологи В. Баран, Д. Козак, Р. Терпиловський суттєво збагатили і розвинули дніпро-одерську теорію і створили свою вісло-дніпровську. Вони точно визначили етнічну основу східного слов'янства та ареал його формування. На їхню думку, становлення слов'янського етносу – досить тривалий процес, який пройшов у своєму розвитку кілька етапів. На початковому етапі до межі III–II ст. до н. е. цей процес розгортається головним чином у межах річчя Вісли та Одри, частково поширюючись на Волинь. З появою зарубинецької культури (II ст. до н. е. – I ст. до н. е.) починається якісно новий етап формування слов'янського етносу, під час якого центр активної слов'янської життєдіяльності переміщується на територію між Віслою і Дніпром.

В той же час необхідно підкреслити, що концепція археологів у ранніх етапах історії пращурів українського народу є гіпотезою, бо достовірні знання нам надають тільки письмові джерела.

Перші письмові згадки про слов'ян (венедів) зустрічаються у римських авторів I – II ст. н. е. – Плінія, Тацита, Птолемея. Етнонім «слов'яни» вперше вжили візантійські автори Псевдо-Кесарій, Іоанн Ефеський, Меандр. Найповніше ранньослов'янська історія викладена у творах візантійських хроністів Йордана «Про проходження та діяння гетів», або «Гетика» (551 р.) і Прокопія Кесарійського «Історія війн» (550–554 рр.). «Гетика» містить важливу інформацію про розпад єдиної вендської ранньослов'янської спільноти, якій відповідала зарубинецька культура. Йордан сповіщає, що в VI ст. вже існувало три гілки слов'ян: венеди (басейн Вісли), анти (Подніпров'я) і склавини (Подунав'я). Поява на півдні анти і склавинів зафіксована також іншими істориками цієї доби, хоча більшість із них вказує на збереження певної мовної та етнічної єдності цих груп.

Отже, слов'янство як самостійна етнічна спільнота вийшло на історичну арену на початку I тис. н. е. Це був динамічний і драматичний час Великого переселення народів (II–VII ст.). Більшість сучасних вчених, які вивчають питання етногенезу слов'ян, вважає, що початок формування окремих слов'янських народів і, зокрема, проукраїнського етносу було покладено розселенням анти і склавинів.

Видатний вітчизняний історик М. Грушевський вважав анти предками українського народу. Широко відома гіпотеза про те, що етнонім «анти» – своєрідний прашур етноніма «українці», оскільки іранське ім'я народу «анти» в перекладі означає «край», «кінець». Отже, анти – жителі пограниччя, окраїни, тобто українці. Проте, на жаль, лінгвістика не може дати вичерпної відповіді на питання слов'янського етногенезу. Енергійні анти у ході Великого переселення народів проникли на Балкани, Верхній Дніпро, Донець та Дон. Згодом зазнали поразки від нової варварської хвилі, яка принесла з собою аварів із Центральної Азії. Невщухаючі аваро-слов'янські війни (568–635 рр.) призвели спочатку до знесення, а потім і до розпаду антського союзу. За даними літописів, після його загибелі східні слов'яни об'єдналися у 14 великих племінних союзів: поляни, древліани, сіверці, тиверці, уличі, волиняни, дуліби, білі хорвати та інші, існування більшості із них пов'язане з територією сучасної України.

Важливо зрозуміти, що держава виникає в неоднорідному суспільстві і є способом регулювання відносин між різними соціальними шарами, класами і т. д. Державність у слов'ян починає формуватися з VI ст., коли відбувається перехід від родової і племінної общини до сусідської, формується майнова нерівність.

Перехідним ступенем до утворення держави у східних слов'ян був період військової демократії. Військова демократія припускає виділення військової знаті (князь і дружина), яка зосереджує в своїх руках значні матеріальні цінності і політичну владу, проте віче ще продовжує виконувати певну роль в житті племені. Князь – воєнний вождь, спочатку племені, а потім союзу племен. Дружина – професійне військо, постійне заняття якого війна. Віче – племінні збори, в яких спочатку брали участь практично всі чоловіки, а потім тільки боєздатні; верховний орган племінного самоврядування і суду. Загальне племінне ополчення – боєздатна частина чоловічого населення племені, що бере участь у військових діях у разі крайньої необхідності.

Розглядаючи розселення, побут, звичаї, слов'янських об'єднань треба звернути увагу на соціально-економічний розвиток. Система господарювання східних слов'ян ґрунтувалася головним чином на землеробстві. Допоміжну роль відігравали розвинуте скотарство та сільські промисли. Протягом VII–IX ст. значно удосконалюється техніка землеробства. Саме на цей час припадають поява і поширення залізних наральників, серпів, кіс-горбуш, мотик, ручних жорен. Розширюється асортимент вирощуваних злаків, починають активно культивуватися пшениця, жито, ячмінь, овес. Археологічні знахідки зерен ярових та озимих культур свідчать про застосування двопільної системи землеробства (перелог), це коли кидають на якийсь час виснажену землю, щоб знову прийти до неї, коли вона трохи відпочине, а переложна система перетворюється далі в трипільну, де цей відпочинок набуває правильної зміни. Причому, Київська Русь прийшла до трипільля значно раніше, ніж неслов'янські території Європи. Ремесло набуває згодом немалої значення і відокремлюється від землеробства у східних слов'ян у V–VIII ст.

Розвиток землеробства і ремесла підвищив продуктивність праці і в розпорядженні племені, громади, з'явився додатковий продукт, що не споживався відразу, а являв собою певний запас на майбутнє. Його поява викликала значні зміни в структурі внутрішніх родоплемінних відносин. Вожді племен, служителі культу, наближені до них особи одержали можливість виконувати свої суспільні функції, не беручи участь у виробничій діяльності і підтримуючи своє життя за рахунок виділеної їм одноплемінниками частини додаткового продукту.

Підвищення продуктивності праці й зростання виробництва додаткового продукту сприяли кардинальним змінам у соціальній сфері, суспільному ладі східних слов'ян. Земля, насамперед орні ділянки, і результати праці на ній все частіше почали переходити у власність окремих сімей, які ставали своєрідними господарськими одиницями суспільства. Поступово розгортається процес розпаду родових патріархальних зв'язків і відбувається перехід до сусідської територіальної общини, яка у слов'ян дістала назву «вервь».

Розвиток продуктивних сил сприяв соціальному розшаруванню, розкладу родообщинного ладу, формуванню феодальної системи. Військова та племінна знать дедалі більше концентрує у своїх руках гроші, цінності, багатства, використовує працю рабів та збіднілих общинників (смердів). На цьому ґрунті спочатку зароджується, а потім поглиблюється класова диференціація – землевласники перетворюються на феодалів, а вільні общинники трансформуються на феодально залежне населення, що створює передумови для активного державотворчого процесу.

У ході формування класового суспільства східні слов'яни перейшли від первісного ладу до феодального, обминувши рабовласницький. Така своєрідність історичного розвитку пояснюється певними обставинами. Масовому використанню рабської праці у землеробстві перешкоджали суворі кліматичні умови, за яких утримання раба було надто дорогим і тому нерентабельним. Затримувала розвиток рабовласництва у східнослов'янському суспільстві й сільська община (вервь). Сфера використання рабської праці була обмеженою, рабство мало

яскраво виражені патріархальні риси. Важливе значення мала відсутність широкоосяжних заселених сусідніх територій, що могли б стати джерелом великої кількості рабів – полонених.

Київська Русь відкрила новий – феодальний – період в історії народів Східної Європи. Вони не знали в своєму розвитку рабовласницької формації: феодалізм зароджувався в них на базі первіснообщинного ладу. Головною особливістю раннього етапу східноєвропейського феодалізму було панування данинної форми експлуатації, так званого «полюддя». В Київській державі існувала васальна залежність, яка полягала у виплаті данини. В міру захоплення князями і знаттю общинних земель формувався феодальний масток, який викликав до життя таку форму експлуатації як відробітки.

Таким чином, на зміну патріархально-родової організації суспільства приходе нова організація – феодальна, яка вимагає консолідації і формування державності. Готуючись до семінару зверніть увагу на те, що в цьому процесі в найбільш вигідному геополітичному положенні опинилися поляни, які проживали у Середньому Подніпров'ї: практично у центрі розселення східнослов'янських племен, на перехресті важливих торгівельних шляхів. Особливо важливими були торгівельні зв'язки східних слов'ян з Візантією Ільменсько-Дністровським шляхом «із варяг у греки» та зі Сходом, з арабами по волзькому водному шляху «із варяг в араби», великий шовковий шлях, мідний, залізний та інші. До полян за економічними й етнічними інтересами тяжіли сусідні племена сіверців і древлян. Саме поляни, західні сіверці і древляни у VII ст. сіверці почали об'єднуватися у федерацію племен. Наприкінці VIII – на початку IX ст. постало стабільне державне об'єднання Руська земля. У джерелах арабського походження воно має назву Куявія, а сусідні з ним – Славія та Артанія.

Важливу роль у процесі консолідації вчені відводять столиці полян Києву. Заснування Києва, одного з найбільших міст тодішньої Східної Європи, датується кінцем V ст. – 482 р. (у 1982 р. відзначали 1500-річчя його заснування). Географічне положення Києва було найвигіднішим для розвитку торгівлі, сприяло його зростанню як економічного і дозволило швидко зайняти позицію політичного і соціального центру східних слов'ян.

Спираючись на могутню полянську дружину Київський князь панував над племенами радимичів, сіверців, древлян, дреговичів. Згідно легенді засновником Києва були Кий, його брати Щек, Хорив і сестра Либідь. Хоча особистість Кия і легендарна, все ж таки деякі автори припускають, що він був першим київським князем, походив з племені полян (яке розділилося на дві частини: одна пішла на Дніпро, інша – на Віслу), за допомогою візантійського імператора підняв повстання проти аварського каганату, заснував м. Києвець на Нижньому Дунаї, Але не зміг там закріпитися і рушив у Подніпров'я, де і заснував Київ. Історичну реальність існування князя Кия підтверджують дослідження академіка Б. Рибаківа і київського вченого П. Толочко.

За правління нащадків Кия Руська земля проводила активну зовнішню політику. На початку IX ст. князь Бравлін здійснив вдалий похід на Крим і захопив ряд міст. Розпочиналося суперництво з Хазарським каганатом.

За роки правління останнього нащадка династії Києвичів Аскольда Руська земля остаточно утвердилась як могутня середньовічна країна. У 860 та 866 рр. було здійснено кілька походів на Константинополь. Аскольд і його оточення прийняли християнство, що набуло відображення у візантійських джерелах як хрещення Русі. Проте переважна більшість руського населення залишалася язичниками. Держава ще не була достатньо консолідованою, населення було об'єднане у племінні союзи – дулібів, древлян, полян, дреговичів, сіверців, уличів, тіверців, білих хорватів, радимичів, в'ятичів тощо. На початок IX ст. існувало фактично дві Русі: Південна зі столицею у Києві і Північна зі столицею у Новгороді. Південна за рахунок торговельних шляхів, що проходили через її територію і Київ, та за рахунок природно-кліматичних умов була значно багатшою, що викликало нездоровий інтерес Північної Русі.

3. Передумови утворення Київської Русі. Русь за князювання Олега, Ігоря, Ольги, Святослава

Вивчення цього питання теми студентами доцільно почати з 882 р., коли Новгородський князь Олег захопив і об'єднав Київські і Новгородські землі і розпочав перший період історії Київської Русі, період консолідації протоукраїнських та інших східнослов'янських племен.

З 882 р. бере свій початок могутня, ранньофеодальна держава Київська Русь. Існують два погляди щодо походження Київської держави. Це норманська теорія, за якою варяги (нормани) зробили вирішальний внесок у створення Давньоруської держави, бо слов'яни були нездатні без допомоги зовні заснувати могутню державу. Цю теорію започаткували німецькі історики Г.Бауер, Г. Міллер, які працювали в другій половині XVIII ст. в Росії. І антинормандська теорія природно-історичного (автохтонного) походження – яка заперечує це (М.Ломоносов, М.Костомаров, В.Антонович, М.Грушевський, Д.Багалій).

На початковому етапі цієї багатовікової дискусії в основу концепцій як норманістів, так і антинорманістів було покладено хибну методологічну засаду – виникнення держави вони розглядали, по-перше, як кульмінаційний й одномоментний акт, по-друге, як безпосередній наслідок діяльності конкретно історичної особи. Такий підхід і визначив коло питань, які були в центрі уваги істориків аж до кінця XIX ст. і які необхідно з'ясувати в процесі підготовки до семінарського заняття. А саме: звідки походить назва «Русь»? До якого етносу слід відносити літописних варягів? Хто були перші руські князі?

З'ясовуючи ці питання, зверніть увагу на дискусію, в якій кожна зі сторін мала свої сильні та слабкі місця, що спричинило поглиблення дискусії. Пояснення процесу виникнення державності як наслідку тривалої еволюції суспільного розвитку, відмова від погляду на утворення держави як на одномоментний акт, різнобічно обґрунтовані твердження істориків та археологів про те, що східнослов'янське суспільство ще до літописного закликання варягів мало свої протодержавні утворення, заклали підвалини сучасного якісно нового бачення процесу державотворення русів.

Нині норманська теорія походження давньоруської держави поступово втрачає своє наукове значення. Фахівці об'єктивніше і виваженіше підходять до оцінки ролі «варязького фактора» у політичному житті Східної Європи, бо паросток державності Київської Русі не був до нас завезений із-за моря варягами і не пересаджений сусідами – хозарами. Він виріс на місцевому ґрунті задовго до IX ст. внаслідок складного і тривалого соціально-економічного та культурного розвитку слов'янського суспільства.

При вивченні цього питання зверніть увагу на те, що Київська Русь – одна з найбільших держав Середньовіччя IX–XII ст. Її утворення відбувалося водночас з формуванням державності на всій території Європи.

Процес державотворення в Київській Русі поділяється на два головних періоди:

1. Становлення і розквіт (кінець IX–XI ст.) тут треба виділити в свою чергу ще два етапи:
 - а) досягнення внутрішньої консолідації – час правління Олега, Ігоря, Ольги, Святослава.
 - б) збереження внутрішньої консолідації й розширення зовнішніх кордонів ранньофеодальної держави за часів Володимира і Ярослава.
2. Феодалної роздробленості і загибель Київської Русі (30-ті роки XII – 40-ві роки XIII ст.).

Якщо Кий, Аскольд, Рюрик – герої легенд про Київ, а можливо й історичні персонажі, то Олег (882–912 рр.) – перша історична особа в Київській Русі. Він проголосив Київ «матір'ю міст руських» і поставив перед собою і нащадками задачу підкорити усі східнослов'янські племена вогнем і мечем, хитрощами та добитися їх консолідації. Князь Олег почав силою приєднувати

непокірні племена. Якщо Руська держава становила федерацію племен, то Олег почав перетворювати її на централізовану державу. Він поступово підкорив древлян, сіверців, радимичів, пізніше – в'ятичів, хорватів дулібів і тиверців. Могутні племінні союзи прагнули зберегти автономію, тому майже все правління Олега пішло на збирання руських земель. На міжнародній арені головною задачею Давньоруської держави на час існування Київської Русі було збереження цілісності і політичної самостійності країни, боротьба з зовнішньою загрозою, яка йшла від Візантії, Хазарського каганату, степових кочівників, варягів.

Найбільш докладні відомості збереглись про великий похід русів на чолі з Олегом у 907 р. на Царгород (Константинополь). Цей похід представляє інтерес з боку його політичної і військової підготовки. З метою його проведення були об'єднані сили всіх слов'янських племен, союзники (хорвати, дуліби, тиверці). В поході брали участь ополчення усіх міст. Вдалося зібрати велике військо, що потребувало доброї організації постачання, вмілого керівництва її діями. Було побудовано великий флот.

Похід був морським і сухопутним, що вимагало взаємодії флотилії та кінноти. В бою на підступах до Царгороду брали участь два види військ русів: піхота і кіннота. До того часу київське військо вже розділилось по родах військ. Кіннота набуває все більшого значення у складі військ, стає престижною. Феодали і їх дружини воювали на конях. Народне ополчення складає піше військо. Воно було основою та опорою бойового порядку і не рідко своєю стійкістю і мужністю впливала на хід і результат бою. Збереження важливої ролі піхоти давало велику перевагу у боротьбі. Нестримний натиск і рукопашний бій піхоти являвся тоді відмінною рисою давньоруського війська. Ця форма боротьби так і називалася «русським боем».

У поході 907 р. русичі проявили винахідливість, їх флотилія підійшла до Царгороду з суші. Літописець повідомляє, що Олег наказав «воям своїм» поставити лодії (технічно це було можливо) і з потужним вітром дійти до стін міста. Ми маємо також відомості, що для залякування візантійців русичі випустили велику кількість повітряних зміїв, що було своєрідною «психічною атакою». Бойове вміння флоту та інших родів військ та «психічна атака» змусили Константинополь відновити сплату данини, надати руським купцям право безмитної торгівлі з Візантією і інші привілеї.

Наступником Олега став Ігор (912–945 рр.). На початку свого правління він був змушений вести боротьбу з уличами і древлянами, які відмовилися визнавати владу київського князя. Уличі чинили запеклий опір, але змушені були врешті-решт залишити обжиті місця від території полян до Руського (Чорного) моря. Тим часом ускладнилося зовнішньополітичне становище Русі. Візантія почала активно використовувати кочові племена печенігів у Нижньому Подніпров'ї проти Русі. Щоб змусити імперію дотримуватися підписаного з Олегом договору, Ігор у 941 р. здійснив новий похід на Візантію. Проте 8 липня Біля Константинополя візантійці спалили руський флот «грецьким вогнем».

У 943 р. Ігор здійснив похід проти союзників Візантії – горців південно-західного узбережжя Каспійського моря. Княжа дружина спустошила їх землі, заволоділа Дербентом, Ширваном. Проте закріпитися в Регіоні не вдалося. У 944 р. Ігор здійснив грандіозний похід морем і сухоходом проти Візантії. Проте до битви справа не дійшла. За новим договором руські купці втрачали право безмитної торгівлі у Константинополі та інші пільги.

Постійні війни виснажили державу. Військо, що не отримало здобичі, виявило невдоволення. Ігор вирішив зібрати данину з древлянських племен, що не брали участь у поході. Проте древляни під керівництвом князя Мала розгромили княжу дружину і вбили Ігоря.

Після цих трагічних подій на чолі давньоруської держави стала дружина Князя Ігоря – княгиня Ольга (945–964 рр.), оскільки їх син Святослав був ще малолітнім. Своє регентство вона розпочала з придушення древлянського повстання, у ході якого кількох древлянських князів

було вбито, а головне місто цієї землі Іскоростень – спалено. Зверніть увагу на те, що смерть Ігоря вимагала не тільки помсти, вона гостро ставила питання про форми і методи державного правління. Намагаючись убезпечити себе від нових народних виступів, Ольга провела реформи: упорядкувала систему збирання данини: було регламентовано повинності залежного населення; при отриманні данини, яку тепер збирали спеціально направлені представники князівської адміністрації, керувались певними уставами; данину доставляли в укріпленні пункти. Все це свідчило про те, що здійснено перехід від полюддя до нової системи державних податків. Позитивним за часів діяльності Ольги було поширення опорних пунктів адміністративної і судової системи на всі підвладні Києву землі племінних князів. Тобто, було започатковано формування чіткої системи управління державою і створення державного апарату.

Важливу роль у зміцненні Київської Русі відіграла активна зовнішньополітична діяльність Ольги. У 946 та 957 рр. вона здійснила два дипломатичні візити до Константинополя, у ході яких було укладено союзницькі угоди, розглядалася проблема християнізації Русі. Під час дипломатичної місії до Константинополя в 946 р. княгиня підписала вигідну для держави угоду. Джерела також повідомляють, що Ольга була урочисто охрещена у Константинопольському Софійському соборі. Але християнство за її часів не стало офіційною вірою.

У 964 р. уся повнота влади на Русі зосередилася в руках Святослава (964–972 рр.). Правління цього князя припало на час становлення ранньофеодальних держав у Європі та захоплення ними життєвого простору. Тому войовничий характер Святослава цілком відповідав духу епохи. За роки свого порівняно короткого правління, пройшовши походами зі Сходу на Захід, Від Каспійського моря до Балкан, щонайменше 8000–8500 км, він мечем перекроїв карту світу і вписав молоду Давньоруську державу в геополітичний простір Євразії. І це не дивно, бо Святослав Ігорович добре опанував військове мистецтво. Він почав воювати ще дитиною, по традиції у бою першим брав списа.

У княжі часи маленькі хлопці з дитинства готували себе до військового життя, а з 13 років вже брали участь у військових походах. Хоча військо княжих часів не мало систематичних вправ, не було тоді ні муштри, ні маневрів, київські полководці багато уваги приділяли вихованню молоді. На війні потрібні знання військової справи, для володіння якої потрібно було вчитися. Бій пред'являє високі вимоги і молоді воїни завзято тренувались в стрільбі з лука, метанні списа, їзді на конях тощо. Брали участь у лицарських турнірах і показових виступах.

Святослав, як і інші князі, надав багато уваги підготовці і озброєнню війська. В бою русичі використовували мечі, списи, стріли, шаблі, бойові сокири. Починаючи з X ст. у бою використовувалися металеві машини, так звані «пороки». Метальною зброєю було велике каміння або сферичні ядра з каміння, стовбури дерев.

Святослав Ігорович вів активну зовнішню політику. З його ім'ям пов'язані найбільш яскраві сторінки військової історії Київської Русі. Протягом 964–966 рр. він завершив об'єднання руських земель, змусивши в'ятичів визнати владу київського князя, розгромив союзників Хозарії – волзьких булгар і мордву. Потім завдав поразки військам хозарського кагана, взяв столицю Ітіль, дійшов до Каспійського моря, підкорив на Північному Кавказі племена ясів і касогів. Після цього Хозарський каганат перестав існувати і загрожувати Русі зі Сходу. Однак це був недалекоглядний крок, який порушив усталену рівновагу. Кордони Київської Русі розширилися до Волги і Чорного моря. Але вони виявилися слабко захищеними від нападів кочових орд Центральної Азії. Розгром Хозарського каганату поставив перед Руссю нові проблеми, вирішити які вона не змогла.

Не укріпивши східні кордони держави, Святослав звернув погляд на Захід, де починалася болгаро-візантійська війна. Київський князь вбачав у молодій Болгарській державі потенційного суперника і взяв бік імперії. У 968 р. Святослав вирушив у Болгарію, розбив болгарське військо,

захопив кілька міст. Проте Візантію стурбував намір Святослава перенести столицю на кордон своєї держави – у Переяславець-на-Дунаї (це означало, що князь мав на меті продовжувати експансію). Проти Святослава утворився болгарсько-візантійський союз, імперія використала також печенігів, які взяли в облогу Київ. Під час нетривалого перебування в Києві князь заклав ще одну міну сповільненої дії, поділивши державу між синами: в Києві посадив князем Ярополка, у древлянській землі – Олега, у Новгороді – Володимира. 969 р. Святослав повернувся до Болгарії, проте зазнав поразки під Доростолом. На шляху вздовж Дніпра до Києва залишки руської дружини було знищено печенігами (зараз це район села Солоне Дніпропетровської області).

4. Розквіт Київської Русі за часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Соціально-економічний та культурний розвиток Київської Русі

Переходячи до останнього питання, студенти повинні довести, що другий період в історії Київської Русі – це період економічного та культурного піднесення, розвитку Київської держави, досягнення нею вершин політичної могутності. Він припадає на час князювання Володимира Святославича (980–1015 рр.) і Ярослава Володимировича (1019–1054 рр.).

Передчасна смерть Святослава гостро поставила питання про його спадкоємця. У міжусобній боротьбі за владу перемогу здобув молодший син Святослава Володимир.

Сівши на великокняжий стіл, новий правитель виявив себе, як авторитетний політик, мужній воїн, далекоглядний реформатор, тонкий дипломат. Він ніби уособлював якісно новий рівень правління державою. Продовжуючи політику руських князів щодо збирання навколо Києва слов'янських земель, Володимир військовими походами 981–993 рр. на ятвягів, в'ятичів та хорватів завершив тривалий процес формування території Київської держави. Саме у цей час остаточно визначилися і закріпилися кордони Русі, що в цілому збігалися з етнічними межами східних слов'ян. На півночі вони простягнулися до Чудського, Ладозького та Онезького озер, до Білого моря, на півдні – до Дону, Сули та Південного Бугу, на сході – до межиріччя Оки і Волги, на Заході – до Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, Західної Двини. Простягаючись майже на 800 тис. кв. км, Давньоруська держава стала найбільшою країною в Європі.

Наявність величезної підвладної території диктувала суттєву зміну зовнішньої політики: далекі походи, захоплення нових земель поступаються місцем захисту власних кордонів. Наприкінці X ст. Володимир розпочинає тривалу та запеклу боротьбу з печенізькими ханами, які загрожували Русі з Півдня.

Сім переможних великих війн Володимира з печенігами, про які повідомляють «Повість минулих літ» та інші джерела, принесли київському князеві військову славу. Оберігаючи власні кордони, Володимир не покладався лише на ефект потужних ударів воєнних походів, а ґрунтовно готувався до тривалої боротьби, розбудовуючи цілу систему воєнно-феодалних замків на південноруському порубіжжі, створюючи могутні фортифікаційні споруди («Змієві вали»), які тягнулися вздовж лівого берега Росі, між нею і Росавицею, а також вздовж лівого берега Стугни.

Завершальний етап формування давньоруської державності вимагав значних суспільних змін, спрямованих на консолідацію країни. Саме тому Володимир провів кілька реформ.

Входження до Київської Русі за часів Володимира основних союзів давньоруських земель не означало ліквідації їхньої автономії. Величезні простори держави, слабкість князівського адміністративного апарату робили владу племінних вождів та князів на місцях майже безмежною. Намагаючись зміцнити великокнязівську владу, Володимир провів адміністративну реформу, суть якої полягала в тому, що були ліквідовані племінні князівства, держава розділена

на 8 округів, які ділилися на волості, на чолі яких стояли довірені люди князя або його сини. Київський князь отримав титул «Єдиногодержця» (або «Великого київського князя»). Була створена система управління державою, а Русь перетворилася на ранньофеодальну монархію. Для усунення конфліктів, зближення з місцевою адміністрацією, боярами князь влаштував у Києві «Володимирові бенкети». На них обговорювались важливі справи.

Військова реформа була спрямована як на посилення обороноздатності країни, так і на зміцнення особистої влади київського князя. Її суть полягала у ліквідації «племінних» військових об'єднань і злитті військової системи з системою феодального землеволодіння, бо воїн за службу отримував у власність землю.

Усім, хто бажав боронити кордони Київської держави, Володимир давав землю. Це викликало великий приплив на військову службу нових сил. Ця реформа мала кілька важливих наслідків: вона дала змогу надійно укріпити південні рубежі від нападів кочівників; сформувати боєздатне, віддане князю військо; створити нову, або молодшу, знать-дружину з «отроків», «дітей боярських», «пасинків» тощо. Нова група служивих землевласників (нова молода родова знать) потіснила стару боярську еліту і стала вірним захисником не лише кордонів, а й влади самого князя.

Ця реформа створила могутню земську армію, яка міцно тримала оборону країни. Вона мала велику підтримку серед широких верств населення, про що свідчать народні пісні й перекази.

Реформаційний доробок великого князя включає і запровадження нового зведення законів усного звичаєвого права, названого літописцем «Уставом земляним», який ліг в основу першого на Русі писаного зібрання юридичних норм – «Правди Ярослава». Судова реформа Володимира – це не що інше, як спроба розділити Єпископський і цивільний суди. Доказом цього є церковний статут. Спроба запровадити смертну кару зазнала невдачі. Русь була єдиною в Європі державою, де не було узаконено вбивство, хоча і існував самосуд. Вже після введення на Русі християнства великий князь сподівався ввести смертну кару за розбій.

Великий київський князь помер у 1015 р. Після смерті Володимира за київський престол між його синами розгортається кривава боротьба. Тільки в 1019 р. Ярославу вдалося остаточно перемогти і стати київським князем. Ярослав затвердився в Києві. Але попереду була ще боротьба з молодшим братом Мстиславом, що сидів в Тмутаракані. Нова усобиця закінчилася розділом Київського князівства. Тільки після смерті бездітного Мстислава в 1035 р. Ярослав став правителем величезної держави.

Роки князівства Ярослава (1019–1054 рр.) – час найвищого розвитку і найбільшого піднесення Київської Русі. Всі свої зусилля великий князь спрямував на продовження справи Володимира – посилення єдності, централізації держави, її європеїзації. Як і Володимир, він більше дбав про консолідацію, розбудову і захист своїх земель, ніж про приєднання нових земель. Ярослав відвоював у Польщі Червенські міста.

Для захисту західних рубежів держави київський князь заснував місто, назване його іменем, підкорив племена чуді, ятвягів. У 1036 р. київська дружина розгромила під стінами Києва печенізьку орду. Київська Русь стала найбільшою державою Європи, її кордони простягалися від Волги до Карпат і від Білого до Руського моря. Могутність Русі була визнана всією Європою, і королівські династії почали вступати з родиною київського князя у шлюбні відносини. Самого Ярослава Мудрого звали «тестем Європи».

Вивчаючи діяльність Ярослава, зверніть увагу на те, що як свідчать літописи, Ярослав був не стільки князем-дружинником, князем-завойовником (хоча його прихід до влади відбувався під брязкіт зброї та лиття крові), скільки князем-будівником, князем-просвітителем. Він сам був відомий як освічена людина, що знала декілька іноземних мов і мав багату бібліотеку. При

ньому Київська Русь досягла найвищої могутності. Київ перетворився на одне з найбільших міст Європи, що змагався з Константинополем. За свідченнями, що дійшли, в місті було близько чотириста церков і вісім ринків. За переказами, в 1037 р. на місці, де Ярослав у 1036 р. розбив печенігів, був зведений Софійський собор – храм, присвячений мудрості, божественному розуму, який відігравав вирішальну роль у справі поширення освіти на Русі. У його стінах писалися та переписувалися книги.

При Софіївському соборі була відкрита школа для боярських та князівських дітей. У цьому навчальному закладі нового типу вчили як грамоті, так і грецькій, латинській мовам, читали філософські твори, вивчали основи медицини. Ярослав Мудрий перетворив Софіївський собор не тільки в місце богослужіння, а й у місце проведення урочистих державних заходів та церемоніалів. У 1051 р. монахи Антоній і Феодосій заснували на схилах Дніпра Печерський монастир.

У 30-х рр. XI ст. споруджуються головні ворота Києва – Золоті Ворота з надбрамною церквою – парадний в'їзд до столиці Стародавньої Русі. Монументальні споруди були побудовані в Чернігові, Новгороді, Полоцьку. Культурно-просвітницька діяльність Ярослава Мудрого схвально оцінювалася митрополитом Іларіоном в творі «Слово про закон і благодать».

Київська Русь дедалі більше відходила від язичництва і переймала християнство. Ярослав велике значення надавав завершенню християнізації населення. Домовленостями і силою Ярослав добився затвердження християнства. Було завершено створення церковної ієрархічної організації. У 1037 р. константинопольський патріарх утворив Київську митрополію, таким чином, Київ став церковним центром.

З ім'ям Ярослава Мудрого пов'язаний небачений доти розквіт давньоруської культури та наукових знань (1019–1054 рр.). Культурно-просвітницька діяльність князя Ярослава заклала основу розвитку книжності та вченості на Русі. Ярослав зібрав у Києві багатьох книгописців та перекладачів з грецької слов'янською мовою. Ці люди перекладали церковні та релігійні книги, разом з такими книгами розповсюджувалися на Русі вчені трактати з історії, філософії, права та природних наук.

Широко велися роботи з листування і перекладу книг слов'янською мовою, навчання грамоті. За ініціативою Ярослава книжкові майстерні були споруджені у Києві, Новгороді, Чернігові, Полоцьку. У Києві за участю князя було створено перший літописний ізвод. Так з'явилася перша бібліотека – унікальне зібрання давніх книг та написів на пергаменті. На жаль вона не збереглася до наших днів. Найвірогідніше, що це зібрання книг спочатку знаходилося при соборі Софії Київської та Києво-Печерській лаврі, а після смерті Ярослава було розділене між кількома церковними та монастирськими бібліотеками.

Розглядаючи це питання необхідно звернути увагу на господарське життя Староруської держави за часів правління Володимира, Ярослава, де склалася структура управління багато в чому схожа із західним інститутом васалітету, що включав поняття свободи, надання васалам автономії. Так, бояри – вищий шар суспільства – були васалами князя і були зобов'язані служити в його війську. В той же час вони залишалися повними господарями на своїй землі і мали васалами менш знатних. Великий князь управляв територіями за допомогою ради (Боярська дума), до якої входили старші дружинники, Боярська дума символізувала права і автономію васалів і володіла правом «вето». Основний осередок суспільного пристрою Русі складала община. Іншою особливістю було загальне озброєння народу, що склалося унаслідок постійної небезпеки, особливо з боку степових кочівників.

Зверніть увагу, що X–XI ст. у Київській землі складається крупне приватне землеволодіння. Формою земельної власності стає вотчина (тобто батьківське володіння), яка не лише відчужувалася з правом купівлі-продажу, але і передавалася у спадок. Проживаючі на ній селяни виплачували данину державі і вступали в поземельну залежності від феодала,

виплачуючи йому натуральну ренту або відпрацьовуючи панщину. Проте значне число жителів складали незалежні від бояр селяни-общинники, що платили податок на користь держави великому князю. Полюддя-збір податку зі всього вільного населення – найхарактерніша форма панування і підпорядкування, здійснення верховного права на землю, встановлення поняття підданства.

Затвердження феодальних відносин знайшло віддзеркалення в «Руській правді» – зведенні староруського феодального права. У «Руській правді» міститься ряд норм, що визначають правове положення окремих груп населення: норми про підвищену (подвійну) кримінальну відповідальність за вбивство представника привілейованого стану і норми про особливий порядок спадкоємства нерухомості (землі) для представників цього стану.

Основна маса населення розділилася на вільних і залежних людей, існували також проміжні і перехідні категорії. Злочин за «Руською Правдою», визначався не як порушення закону або княжої волі, а як «образа», тобто спричинення морального або матеріального збитку особі або групі осіб. Об'єктами злочину були особа і майно.

Судовий процес носив яскраво виражений змагальний характер: він починався тільки за ініціативою позивача, сторони в ньому (позивач і відповідач) володіли рівними правами, судочинство було голосним і усним, значну роль в системі доказів виконували «ордалії» («суд божий»), присяга і доля.

Отже, кодифікація норм звичаєвого права Ярославом Мудрим має велике значення для подальшого розвитку державності і є одною з найбільших заслуг князя. Новий юридичний кодекс узаконював зміни, що сталися у суспільстві та свідомості людей. Основним об'єктом захисту стало життя людини, була скасована смертна кара. Замість кровної помсти вводилася грошова компенсація.

В основі правової системи Київської Русі лежало звичаєве право, розвиток якого був органічно пов'язаний з державою, що формувалася. Право було системою правових норм, що склалися з санкціонованих, тобто визнаних державою, звичаїв. Держава забезпечувала їх дотримання і захищала від порушень. До найдавніших норм звичаєвого права східних слов'ян, зокрема, належали норми, що регулювали порядок здійснення кровної помсти, проведення деяких процесуальних дій (присяга, ордалії, оцінки показань свідків). Все це було відомо слов'янам ще в перехідний період від первісного ладу до феодального.

Законотворча діяльність здійснювалася у формі княжих і церковних уставів, договорів князів між собою, з дружиною та з підвладним населенням, міждержавних договорів. Було й візантійське право, яке позначилося головню на церковному законодавстві. Є підстави стверджувати, що в цілому розвиток права на Русі здійснювався у напрямі створення норм, які поширювали чи змінювали звичаєві традиції та за своєю формою мало чим від них відрізнялися. Яскравий приклад цьому – "Руська правда". Як перший відомий нам кодифікований збірник давньоруських юридичних норм вона найповніше зберегла давні положення звичаєвого права Русі-України, тож може служити, за висловом М. Чубатого, «підручником для вивчення руського права».

Ще в умовах первісного ладу у східних слов'ян існували звичаї, що регулювали поведінку людей. Згадку про такі звичаї до утворення Давньоруської держави можна знайти у літописах і повідомленнях зарубіжних авторів. Так, розповідаючи про східнослов'янські племена, літописець у «Повісті минулих літ» зазначав, що ці племена «имяху обычаи свои, и закон отец своих, и преданья, каждо свой нрав».

У міру становлення феодалізму окремі звичаї родового ладу, котрі можна було використовувати в інтересах панівного класу, що формувався, поступово трансформувалися у норми звичаєвого права. На них покладався захист феодальної приватної власності і соціальної

нерівності. Феодальний тип права у східних слов'ян став, за своєю суттю, історично першим типом правової організації класового суспільства.

У IX–X ст. на Русі, певно, існувала система норм усного звичаєвого права. Частина цих норм, на жаль, не зафіксована у збірниках права й літописах, котрі були складені ще у XI–XII ст., і тому не дійшла до нас. Деякі норми звичаєвого права збереглися у так званій Правді Ярослава – давній частині Короткої редакції Руської Правди. Окремі норми цієї пам'ятки використовувалися ще у VIII–IX ст. Проте соціальне призначення Правди Ярослава, складеної після повстання у Новгороді 1015 р., завадило включенню до неї більшості норм усного звичаєвого права, що існували на той час. Про них лише згадується в деяких літературних пам'ятках і договорах Русі з Візантією X ст.

Русько-візантійські договори 911, 944 і 971 рр., які свідчать про високий міжнародний авторитет Давньоруської держави, є цінним джерелом для усвідомлення історії розвитку права Київської Русі. Це міжнародно-правові акти, в яких відбиті норми візантійського й давньоруського права. Значна увага в них приділялася регулюванню торговельних відносин, визначенню прав, якими користувалися руські купці у Візантії. Водночас русько-візантійські договори чітко фіксують правове становище і привілеї феодалів.

У них можна знайти і норми, запозичені від давнього усного звичаєвого права. Пізніше деякі з них потрапили у Правду Ярославичів, а потім – у Поширену редакцію Руської Правди (наприклад про убивство господарем злочинця, котрого спіймали на місці злочину і котрий чинив опір – статті 21, 38 К. П.; ст. 40 П. П.), або тільки у Поширену редакцію (статті 90–109 – правила про спадщину, значна частина яких заснована на звичаєвому праві та своїм корінням сягає в глибину століть).

Питання про законодавчу діяльність великих князів кінця IX–X ст. досить спірне. Одні вчені вважають, що в період княжіння Олега діяло тільки звичаєве право («закони») і лише за часів князя Ігоря воно доповнюється новими князівськими законами – «статутами» і «поконами». При цьому, на думку О. Зиміна, князівські узаконення першої половини X ст., ймовірно, склалися з окремих «казусів», що не мали правил і докорінно руйнували правові підвалини общини. Для цього князівська влада ще не відчувала себе досить сильною. І тільки княгиня Ольга в «статутах» і «уроках» підвела юридичну основу під князівське господарство і ввела закон, котрий визначав особливий порядок охорони князівських дружинників.

Законодавство з питань князівського господарства, розпочате Ольгою, продовжив Володимир Святославич в «Уставе землею». Інші вчені вважають досить сумнівною законодавчу практику Ольги й Володимира. Правотворчість цих князів, на їхню думку, не йшла далі прийняття рішень з окремих «казусів» і лише доповнювала звичаєве право.

Принципово інша й аргументована позиція групи дослідників, які вважають, що законодавча діяльність великих князів була досить активною і що на початку X ст. на Русі вже існував правовий кодекс («Закон русский» або «Устав и закон русский») – прототип пізнішого збірника права – Руської Правди. Зокрема, на думку Л. В. Черепніна, «Устав и закон русский» – це збірник права ранньофеодального суспільства, яке перебувало на нижчому ступені процесу феодалізації, ніж той, за якого виникла Коротка редакція Руської Правди.

На основі аналізу Руської Правди і змісту русько-візантійських договорів Л. В. Черепний визначив сферу дії норм цього збірника права, який уже виходив із принципу поділу людей на вільних і челядинів. Серед вільних він розрізняв заможних («імовитих») і бідняків («неімовитих»). «Устав и закон русский» стояв на сторожі феодальної приватної власності та інтересів «імовитих» людей, охороняв право власника розпоряджатися своїм майном і визначав порядок його переходу у спадщину. Закон піклувався про те, щоб члени сім'ї померлого «імовитого» не позбавлялися того, що йому належало за життя, якщо відсутній заповіт. «Устав и

закон русский» був готовий навіть виправдати убивство «імовитою» людиною того, хто хотів її пограбувати.

Упорядкування збірників права («уставов»), що призначалися для здійснення судочинства, здійснювала також княгиня Ольга, яка, за свідченням літопису, вводила «устави» й «уроки». Після загибелі Ігоря і своєї перемоги над древлянами вона упорядковувала податки, що збиралася з древлян, ввела їх норми, вказала строки одержання й пункти, де збиралися податки, – «погости» і місця, де зупинялися князі, які ходили в полюддя – «становища». «Устави» й «уроки» Ольги частково визначали і життя князівського господарства. Цей порядок незабаром був поширений на інші землі і мав загальнодержавне значення.

Літописець відзначив законодавчу діяльність князя Володимира наприкінці X – на початку XI ст., який, «любя дружину, и с ними думая о строе земленем и о ратех», прийняв «Устав землею».

Руська Правда – найважливіша пам'ятка феодального права, її норми закріплювали привілейоване становище феодалів та їхнього оточення, посилено захищали життя і майно панівного класу. Підтвердженням цього є статті про відповідальність за вбивство, нанесення образи, про право на спадщину та ін. Окремі частини Руської Правди виникли в найскладніші і найгостріші моменти історії Київської Русі, коли в країні посилювалася класова боротьба, виливаючись у народний рух. Тому за змістом Руської Правди можна простежити, як феодальні відносини визначали характер і форми класової боротьби, а класова боротьба впливала на зміни державного устрою та еволюцію права.

На розвиток права Київської Русі певний вплив справило введення християнства. З його поширенням православна церква стала використовувати різноманітні норми канонічного права, передусім візантійського. До такого роду пам'яток права належать Єклога, Прохірон, Номоканон, Закон судний людям. Пам'ятками давньоруського церковного права вважаються церковні статuti князів Володимира (про десятини і церковних людей) і Ярослава Володимировича (про церковні суди).

Статут великого князя Володимира – це документ, що відображає договір між князівською владою і церквою (митрополитом, єпископом). Він визначав становище церковної організації в державі. Встановлюючи забезпечення церкви у формі десятини від надходжень князівських, судових, торговельних мит, від приплодів худоби і збору врожаїв, Статут визначав поділ централізованої феодальної ренти та інших доходів між світською і церковною владами. Він також містив норми про передачу в юрисдикцію церкви справ, пов'язаних із внутрішнім життям сім'ї, справ церковних людей – членів причту та окремих соціальних груп у яких була зацікавлена церква.

Статут великого князя Ярослава Мудрого став наступною сходинкою у письмовому оформленні прав давньоруської церкви. У ньому йдеться про укладення і реєстрацію шлюбу, взаємні стосунки в сім'ї, відносини церковного кліру із зовнішнім світом. Цей Статут слугував також кодексом відомчого внутрішньоцерковного права. Він містить статті про провини членів церковного причту і монахів як у справах, характерних для церковної юрисдикції взагалі, так і про порушення, пов'язані з особливим моральним та правовим статусом указаних станових груп. Норми статуту Ярослава є відповідними нормам Руської Правди.

Церковні статuti визначали становище християнської церкви в давньоруській державі, закріплювали привілеї служителів церкви, фіксували позиції церкви як феодала щодо безпосередніх виробників, за рахунок яких вона існувала.

Знайомство східних слов'ян з християнською релігією відбулося, за не зовсім чіткими свідченнями письмових і археологічних джерел, ще в антську епоху. Цьому сприяли економічні контакти з римським світом і Візантією. Вчені вважають за цілком достовірний фактор

хрещення слов'янського князя Бравлина ще наприкінці VII – на початку VIII ст. у м. Сурок над Чорним морем, описаний у літописах.

Важливим етапом стала перша християнізація Русі за часів Аскольда. За Візантійськими джерелами 860 р. русичі здійснили похід на Візантію і ледве не захопили Константинополь. Імперія змушена була укласти договір, однією з важливих статей якого було хрещення Русі. Християнство, однак, не стало панівною ідеологією, бо хрестилися лише певна частина суспільної верхівки на чолі з князем. Нова релігія зустріла опір не лише народу, а й значної частини панівної верхівки. Мабуть, саме тому язичник Олег, опираючись на антихристиянські сили, 882 р. вбив Аскольда і став князем у Києві. Відродження язичництва в часи Олега засвідчує договір 907 р. з Візантією.

Ситуація змінилася після смерті Олега, коли київським князем став Ігор. Часи його правління відзначалися певною віротерпимістю. Під час закладення договору 944 р. з Візантією язичники і християни виступають як рівноправні спільноти. У Києві на Подолі на той час уже існувала церква св. Іллі Пророка. У другій половині X ст. існували православні храми в Новгороді, в інших містах на шляху із варяг у греки.

Вдова Ігоря Ольга, яка правила державою по смерті чоловіка, прийняла хрещення. Деякі вчені вважають обітницю Ольги політичною грою, але це не цілком вірно. Звичайно, розрахунок був, але головним чином була особиста спонuka Ольги.

Існує переказ про хрещення княгині: вона, вирішивши прийняти хрещення, відправилася в Царгород, щоб прийняти хрещення у патріарха. Але імператор Костянтин не відразу її прийняв, і їй довелося довго чекати. Послів і князів з різних країн допускали в палац по черзі і Ольга не була виключенням. Будучи жінкою владною, своїм стоянням на Суді вона проявила дивовижне упокорювання. Але коли Костянтин зустрівся з княгинею, він був захоплений її вродою, розумом і хотів узяти її за дружину і зробити імператрицею. Ольга ж, боячись образити імператора, за переказами, удалася до хитрості: язичниця не може вийти заміж за імператора-християнина, поки він її не охрестить. Патріарх хрестив Ольгу, а Костянтин став її хрещеним батьком. Коли знову постало питання про одруження, Ольга відповіла: «Як ти хочеш узяти мене за дружину, коли сам мене хрестив і назвав дочкою?» Імператор здивувався розуму Ольги і відпустив її з великим дарами.

Але все ж точно ми не знаємо, де і коли прийняла хрещення Ольга. Легенда і літопис пов'язує цю подію з відвідинами Константинополя, де Ольга вела переговори з імператором Костянтином. Проте, в його докладних записках про хрещення Ольги не згадується.

Швидше, Ольга хрестилася ще до відвідин Константинополя (у столицю Візантії вона прибула зі священиком, швидше, духівником княгині). Так або інакше, Ольга стала православною, а її народ, в цілому, залишався язичницьким. Велика княгиня багато зусиль доклала для поширення нової релігії. Однак, їй не вдалося повернути до християнства свого сина Святослава.

Поступово створювалися передумови для офіційного визнання нової релігії і для масового хрещення східних слов'ян. Цим передумовам судилося збутися за часів правління св. Князя Володимира Великого – «Червоне Сонечко».

Прийшовши до влади, Володимир Великий спробував провести релігійну реформу, суть якої полягала у модернізації язичництва, запровадженні на Русі культу єдиного Бога – громовержця Перуна. На березі Дніпра був створений язичницький пантеон. Головним Богом був вибраний Перун. Проте це не призвело до закріплення монотеїзму. Навіть модернізована стара релігія не відповідала проблемам часу: вона гальмувала процес державотворення; не захищала багатства і привілеї феодальної верхівки, що набирала силу; ускладнювала розвиток

зв'язків з християнськими країнами. Тому запровадження якісно нової державної монотейстичної релігії стало життєвою необхідністю.

Вибір було зупинено на християнстві візантійського зразка. І це зовсім не випадково. По-перше, ще за часів існування античних міст-держав для Подніпров'я визначився південний вектор цивілізаційної орієнтації, який значно посилювався з появою торгового шляху «із варяг у греки». По-друге, у державній еліті вже існували досвід та традиції хрещення (Аскольд, Ольга) пов'язані з Константинополем. По-третє, відповідно до візантійської моделі християнства світська влада домінувала над релігійною, що цілком влаштовувало великого князя: ідеологічну підтримку своїм планам він отримував, а контроль над ним збоку церкви не встановлювався. По-четверте, візантійське православ'я знайомило Русь з християнським віровченням рідною мовою, що значно прискорювало і спрощувало процес поширення та утвердження нової релігії. Єдине, що тривожило Володимира, – це реальна загроза через прийняття християнства потрапити в ідеологічну або ж навіть у політичну залежність від Візантії.

Вирішенню проблеми посприяв збіг обставин. У 986 р. візантійський імператор, проти якого виступили земельні магнати, попросив у Володимира військової допомоги для придушення заколотників. Київський князь погодився, але висунув вимогу – одруження із сестрою імператора Анною. Це була надзвичайно висока ціна, адже відповідно до існуючих тоді канонів, візантійські принцеси могли виходити заміж лише за рівних собі, або хоча б за представників німецьких імператорів. Проте обставини були сильніші за традиції: реальна загроза Константинополю змусила імператора піти на поступки, водночас він сам висунув вимогу, щоб Володимир охрестився і запровадив християнство на Русі. Виконуючи умови русько-візантійської угоди, у Корсуні хрестився Володимир.

Шеститисячне руське військо допомогло візантійському імператору розбити сили феодалної опозиції влітку 988 р. у битві під Хрисополем. проте, опанувавши ситуацією, імператор зрікся своїх обіцянок і відмовив князю віддати за нього сестру. Намагаючись досягти поставленої мети, Володимир здійснив блискавичний похід до Криму і захопив важливий пункт візантійського панування на півострові, головну житницю імперії – Херсонес (Корсунь). Імператору нічого не залишилось, як виконати умови угоди. Саме у Корсуні восени 989 р. Володимир взяв шлюб з Анною. Ця подія і стала точкою відліку процесу насадження християнства на Русі. Драматичні події, пов'язані із запровадженням нової релігії, що відбулися протягом трьох років (988, 989, 990 рр.) літописцем спресовані в один – 988 р. Насправді ж християнізація Русі тривала декілька століть.

Прийняття християнства мало велике історичне значення для подальшого розвитку Київської Русі.

Нова віра сприяла остаточному розкладу родового ладу і формуванню та зміцненню нових феодалних відносин у східних слов'ян. Християнство, сформоване як релігія класового суспільства, освячувало владу панівної еліти, соціальну диференціацію та всю феодалну систему, адже існування християнської небесної ієрархії було ніби віддзеркаленням ієрархії феодалного суспільства. Водночас воно рішуче стверджувало рівність усіх перед Богом, чим закладало принципово нові підвалини в ідеологічній моделі майже всіх соціальних рухів, у тому числі антифеодалних.

Православ'я стало надійним ґрунтом для створення могутньої, централізованої країни. До кінця 80-х рр. X ст. Русь була слабко консолідованою, поліцентричною державою, що зберігала єдність і форму завдяки мечам великокнязівської дружини. Одночасне проведення адміністративної та релігійної реформ якісно змінило ситуацію. Сприяючи централізації, вони зламали сепаратизм місцевих князів та племінних вождів, утвердили єдиновладдя київського

князя як основу політичної моделі управління Руссю (християнське єдинобожжя стало своєрідним ідеологічним підґрунтям утвердження особистої влади верховного правителя).

Прийняття християнства сприяло зростанню міжнародного авторитету держави. Хрещення Русі та одруження на сестрі візантійського імператора Костянтина Багрянородного Ганні ввели Володимира у коло християнської сім'ї європейських правителів, а Давньоруській державі відкрили шлях до її визнання європейською християнською спільнотою. З того часу великий князь став повноцінним об'єктом міжнародного права: кордони його держави вважалися недоторканими (бодай номінально); на полі бою княжих воїнів брали в полон, а не в рабство та ін. Запровадження нової віри не стало основою ідеологічної та політичної залежності від Константинополя. навпаки, воно сприяло налагодженню і розширенню плідних зв'язків, побудованих на принципі рівноправності, з багатьма європейськими країнами. Це підтверджують тісні контакти з Німеччиною, Польщею, Швецією, Римом. Після християнізації Русь навіть тісніше пов'язана із Заходом, ніж з Візантією, про що свідчать численні шлюбні угоди династії Рюриковичів. зокрема, протягом X–XIII ст. вони уклали 83 шлюби з представниками західноєвропейських родин, а з членами візантійської династії лише 12.

Нова віра заклала якісно нові підвалини у культурній сфері, сприяла більшому розвитку писемності, літератури, архітектури та мистецтва.

Отже, запровадження християнства на Русі, безумовно, було явищем прогресивним. Воно сприяло формуванню та зміцненню феодальних відносин, розвитку державності, зростанню міжнародного авторитету, розвитку культури. Однак візантійська модель християнства згодом стала підґрунтям не тільки позитивних, а й низки негативних зрушень, процесів та тенденцій.

Завершуючи роботу по підготовці до семінару, необхідно уяснити для себе:

Київська Русь утворилася у IX ст. в результаті консолідації східних слов'ян і закономірних процесів їх суспільного розвитку.

За часів князювання Ігоря, Ольги, Святослава відбулося територіальне зростання Київської Русі, формування її суспільного та державного устрою.

Реформи Володимира Великого та Ярослава Мудрого сприяли найвищому піднесенню держави. Найвидатнішою подією в її історії є запровадження у 988 р. християнства, що поставило Київську Русь в один ряд з державами Європи, прилучило русичів до культурних цінностей, які складають основу сучасної західної цивілізації.

Київська Русь відіграла велику роль в українській та світовій історії:

Вперше об'єднала всі східнослов'янські племена в одну державну організацію, а також поклала початок державності у багатьох неслов'янських народів (угро-фінське населення Півночі, Поволжя).

Сприяла формуванню у східних слов'ян більш прогресивних соціально-економічних структур, розвитку культури (поширилась писемність, право, бібліотеки, храми і т.д.).

Зміцнила обороноздатність східнослов'янського населення, захистивши його від фізичного знищення з боку кочовиків.

Підняла авторитет східних слов'ян у Європі, про що свідчать широкі міжнародні зв'язки Київської Русі, шлюбні союзи з королівськими династіями Західної Європи, захистила Європу від кочових орд Сходу.

ЛЕКЦІЯ 2

Втрата політичної єдності Київської Русі і державності

План

1. Причини та характер феодальної роздробленості Київської Русі.
2. Галицько-Волинська держава.
3. Монголо-татарська навала та остаточний занепад Київської Русі.
4. Значення Київська Русь в історії Європи. Літописи як джерело з історії князівств Русі. Вживання та походження назви «Україна».

1. Причини та характер феодальної роздробленості Київської Русі

Пристаючи до вивчення першого питання, необхідно відмітити, що перші ознаки роздроблення з'явилися ще в останні роки князювання Ярослава Мудрого, коли між його синами розпочалися суперечки за київський стіл. Деякий час єдність Руських земель підтримував триумвірат старших синів Ярослава – Ізяслава, Святослава і Всеволода. Брати спільно вирішували державні справи і в той же час прагнули збільшити власні володіння за рахунок молодших Ярославичів, що викликало їх незадоволення і породило усобиці у кінці XI ст. Після поразки 1068 р. на р. Альті у битві з половцями триумвірат розпався. Була втрачена політична єдність, посилилась міжусобна боротьба. Всі спроби княжих з'їздів (1097, 1100, 1101, 1107 рр.) заблокувати негативні тенденції та припинити міжусобиці закінчилися невдачею. Остання спроба відновити колишню велич і могутність Київської Русі припадає на князювання онука Ярослава Мудрого Володимира Мономаха (1113–1125 рр.). Він об'єднав 3/4 території Русі. Його син Мстислав продовжував централістичну політику батька, та після його смерті Русь вступає в смугу роздробленості, яка набула більш спустошливого і загрозливого характеру.

Розглядаючи це питання, слід зазначити вплив на занепад Руської держави як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. До перших необхідно віднести децентралізацію управлінської системи, що відкрило можливості для прискореного розвитку автономних князівств. Це призвело до зміни напрямків економічних зв'язків. Новгородське і Полоцьке князівства переважно орієнтувалися на торгівлю з німецькими містами південного узбережжя Балтійського моря та Скандинавією. До них примикали Ростовське та Суздальське князівства. Водночас українські землі тяжіли до країн Центральної Європи й Візантії. Економічні інтереси поступово розводили північно-східні та південно-західні регіони Київської Русі.

Проте був ще один аспект проблеми політичної роздробленості. З перемогою принципу спадкового престолонаслідування (вотчини) над системою старшинства княжі роди все глибше пускали коріння у батьківських землях. Для них дедалі очевиднішим ставав той факт, що їхнє майбутнє пов'язане з удільним володінням, а не з Києвом, за який точилася безперервна боротьба. Відсутність механізму заміщення великокнязівського столу було стимулом цих міжусобиць.

Деструктивну роль на Русі почали відігравати володимиро-суздальські князі. Ще в середині XII ст. Юрій Долгорукий створив проти київського князя Ізяслава Мстиславовича військово-політичний союз з галицьким і чернігівським князями, залучивши до нього половців і Візантію. В 1149 р. він розгромив військо київського князя на річці Трубіж. Невдалі спроби Юрія Долгорукого утвердитися в Києві навели його нащадків на думку про необхідність підірвати вплив «матері міст руських» і перевести центр Руської держави на північ. Цю політику проводили Андрій Боголюбський, пограбувавши Київ у 1169 р., а також Всеволод «Велике Гніздо», який відмовився увійти до антимонгольської коаліції у 1223 р., розраховуючи на поразку і занепад Києва.

Поряд з політичними проблемами були й господарські. Розташування Києва на великому торговельному шляху «із варяг у греки» відіграло важливу роль у піднесенні міста. З кінця XI ст. значення цього шляху почало зменшуватися. Це мало згубні наслідки для економіки Києва. Іноземні купці, обминаючи Київ, встановили прямі зв'язки між Візантією, Малою Азією та Близьким Сходом з одного боку та Західною Європою – з іншого. Крім того, руським князям, що воювали між собою, важко було захистити шлях по Дніпру від кочівників. Багатовікова боротьба зі степовиками виснажувала сили Київської Русі. У 1204 р. торговельні зв'язки Києва зазнали нового удару, коли під час хрестового походу було розгромлено Візантію. Водночас розпочався занепад іншого торговельного партнера – Багдадського халіфату Аббасидів. Економічні негаразди вели до загострення соціальних суперечностей.

Проаналізувавши процеси, які відбувались у слов'янському суспільстві, запам'ятайте основні причини феодальної роздробленості:

1. Розвиток продуктивних сил у сільському господарстві та ремеслі. Панування натурального господарства.
2. Розвиток і піднесення удільних князівств і земель, що сприяло зростанню місцевого сепаратизму і загостренню міжкнязівських взаємин.
3. Посилення боярства, яке ставило місцеві інтереси вище загальнодержавних. Створення апарату управління і придушення в удільних князівствах.
4. Поглиблення розшарування суспільства.
5. Заміна торговельної кон'юнктури. (Падіння торговельного шляху «із варяг у греки». Західна Європа почала торгувати безпосередньо з Близьким Сходом, а Київ залишився поза світовими торговельними шляхами. Зменшилися надходження до київської казни).

У процесі роздробленості в середині XII ст. єдина до цього Давньоруська держава розпалася на ряд окремих земель (князівств).

У XII ст. по теренах Русі одне за одним з'являються окремі самостійні князівства і землі: Галицьке, Волинське, Київське, Муромське, Переяславське, Ростово-Суздальське, Чернігово-Сіверське, Полоцько-Мінське, Смоленське, Тмутараканське, Турово-Пінське князівства та Новгородська і Псковська землі. У цю добу роздрібненість набула рис стійкої, прогресуючої тенденції, яка поширювалась надалі. Чисельність князівств невпинно зростала.

Розглядаючи стан руських земель, слід зрозуміти, що роздробленість – це не одноразовий акт, а цілий період в історії країни, який продовжувався аж до монголо-татарської навали. Таким чином, політична єдність держави втрачалася поступово. Довгий час зберігалися тільки ознаки державності: це спільні кордони, єдине законодавство, система церковної організації, прагнення князів об'єднатися для боротьби зі спільним ворогом, тощо. Змагаючись за політичне лідерство деякі князі прагнули до відновлення єдності та консолідації Київської Русі. Отже, можна говорити про існування досить сильних тенденцій, прагнень до відтворення єдиної держави.

Але відносини між землями – князівствами були досить складними, суперечки та незгоди не сприяли єдності в справі відстоювання єдності Руської землі.

Феодальні князівства XII–XIII ст. не становили чогось нового, а виникли з утворення Київської держави і були її структурними одиницями. Вони не були стабільними ні політично, ні територіально, а тому й не могли замінити собою цілу державу. Столицею Давньоруської держави був Київ, який до монголо-татарської навали залишався найбільшим політичним, економічним і культурним центром. Водночас державні підвалини підточували боротьба між різними гілками правлячої династії Рюриковичів, зростання авторитету великого боярства, котре почало втручатися в державне управління, вирішення внутрішніх міжусобиць за допомогою іноземних військ, зростання економічної незалежності від Києва земель – князівств.

Роздробленість, яка охопила Русь, була закономірним наслідком еволюції феодальних відносин (розвиток феодального землеволодіння-вотчин, посилення влади удільних князів і бояр).

Вона була передумовою неминучого розпаду держав – імперій (наприклад, імперії Карла Великого), призвела до змін у державному устрої Русі, а саме – до децентралізації системи управління. Київський князь утратив контроль над удільними князівствами, влада в яких зосередилась в руках місцевих князів.

Роздробленість спричинила політичне ослаблення Київської Русі, але не призвела до занепаду економічного і культурного життя русичів, центр його перемістився в удільні князівства. На протязі століття їх кількість зростає з 15 до 50, а в XV ст. майже 250, формуються місцеві князівські династії: Ольговичі, Ростиславичі, Мономаховичі, Мстиславичі. Територію України становили землі Київського, Чернігово-Сіверського, Переяславського, Галицького та Волинського князівств.

Найважливішим серед подніпровських князівств залишається Київська земля.

Зверніть увагу на те, що Київський великокняжий стіл мав притягальну силу, бо той, хто володів Києвом, вважався старшим князем. Тому надто багато князів прагнули заволодіти Києвом, і він переходив із рук в руки. Ця боротьба об'єктивно сприяла поглибленню процесів феодалного дроблення, подальшому політичному послабленню Києва. Скориставшись уособицями князів і загальним послабленням Київської влади, половці посилили напади на Русь. Територія і кордони Київської землі неодноразово змінювались в залежності від спустошень і нападів загарбників. Але не зважаючи на це у домонгольський час центром Київської землі був Київ, що відзначився високим економічним та культурним розвитком. Саме у цьому місті була сконцентрована найбільша кількість економічних об'єктів. Побудовано і будувалось чимало церков (Десятинна, Спаса та інші), монастирів (св. Андрія, св. Василя), продовжували писати літописи і, головне, в 1185 р. було написане знамените «Слово о полку Ігоревім».

Величезне значення Києва як релігійного осередку підтримував Києво-Печерський монастир, який незабаром став загальноукраїнською святинею. Чимало князів і бояр з усієї України постриглися в ньому або просто доживали біля нього свого віку. «Патерик Печорський» наводить список 50 єпископів, які вийшли з цього монастиря. Слід зазначити, що крім Києва розвивались Галич, Витчев, Треполь та інші міста, що були своєрідним осередками економічного життя всієї землі. Отже, Київське князівство мало достатньо високий політичний, економічний та культурний рівень розвитку.

Зазначимо, що формування Чернігівської землі розпочалося відокремленням від Київської держави у XI ст. та приєднанням Муромо-Рязанської волості та Тмутаракані. Князівство об'єднало величезні території басейнів Десни, Сули та простяглося уздовж Дніпра, і мало міцну економічну основу. Культурний та економічний розвиток характеризується великою кількістю культурних пам'яток (Спаський собор, Успенська церква та ін.) та міст. Найбільші з яких: Чернігів, Новгород-Сіверський, Любич, Курськ, Брянськ. Вони відігравали і головну роль у розвитку князівства і були центрами культурного та економічного життя. Пізніше деякі з цих міст стали центрами самостійних князівств, зокрема Новгород-Сіверська земля, чий князь Ігор прославився своїм трагічним походом на половців. Чернігівські князі вели активну зовнішню політику: вели постійну боротьбу за Київ, воювали з половцями, іноді з'являлись навіть під стінами Галича.

В той же час утворенню Переяславського самостійного князівства сприяло відокремлення від Чернігівського та боротьба за землі з половцями. Саме ці факти визначили територію князівства. Постійні напади загарбників негативно впливали на творення міст, що мали оборонний характер. Тому, їх культурний та економічний розвиток був загальмований.

Наприкінці XII – у першій половині XIII ст. князівства Середнього Подніпров'я – Київське, Чернігово-Сіверське та Переяславське через низку обставин (нескінченні князівські уособиці, певну зміну світових торговельних шляхів, активізацію нападів кочівників, відтік населення з

південних районів тощо) економічно та політично занепадають і втрачають свої колишні роль та значення. Монгольська навала посилила та поглибила руйнівні процеси у цьому регіоні.

2. Галицько-Волинська держава

Переходячи до другого питання зверніть увагу на те, що інші надзвичайно важливі зміни відбувалися у Південно-Західній Україні – в Галицькому та Волинському князівствах. Якщо якась із старих київських земель і могла кинути виклик зростаючій могутності московського Північного Сходу, то це були Галицьке та Волинське князівства на Південному Заході. М. Грушевський вважав ці два князівства найбезпосереднішими спадкоємцями політичної та культурної традиції Києва. Інший видатний український історик Томашівський назвав Галицько-Волинське князівство першою безперечно українською державою, оскільки у XIII ст., в апогеї своєї могутності, ці об'єднані князівства охоплювали 90 % населення, котре проживало в межах нинішніх кордонів України. Князівства ці були важливими і в інших відношеннях. Простягаючись по західних окраїнах Київської Русі, вони з самого початку стали ареною запеклої боротьби між українцями та поляками, що тривала, не вщухаючи, аж до середини XX ст. Князівства ці були також важливим культурним рубежем. Вони виступали або як найсхідніший форпост католицького Заходу, або ж як найзахідніший – православного Сходу.

Знайомство з Галичиною і Волинню почніть з історії створення Галицько-Волинської держави, а саме: зверніть увагу на характеристику цих земель. Коли і за яких умов ці князівства відокремились від Києва, на причини, які сприяли виникненню і посиленню Галицько-Волинської землі. Треба мати на увазі, що обидва князівства були вдало розташовані, їх не діставали напади зі степу. Волинь і Галичина були густонаселені. А їх міста стояли на важливих торгівельних шляхах на Захід. Крім того, мала великі поклади солі – товару від якого залежала вся Русь.

Центром Галицького князівства до середини XII ст. вважалось м. Перемишль. Великими містами стали на той час також Галич, Звенигород, Тереховль, а на півдні – Берладь, Текуч, Малий Галич (Галац) (біля гирла Серету й на Нижньому Дунаї) і Білгород (біля гирла Дністра).

Галицька земля мала широкі торгівельні зв'язки із Західною Європою і наддунайськими країнами. Сприятливими були й природні умови – родючі землі, густі ліси, судноплавні ріки, багатий рослинний і тваринний світ, поклади солі тощо. Все це сприяло економічному піднесенню Галицького князівства.

Від Києва Галицьке князівство відокремилось раніше, ніж інші землі, – наприкінці XI ст., після Любецького з'їзду князів 1097 р. Тоді в Галицькій землі укріпилися правнуки Ярослава Мудрого, князі Ростиславичі – Василько, Володар і Рюрик. Після їхньої смерті через деякий час син володаря Володимир об'єднав усі галицькі землі в єдине князівство. Своєю столицею він зробив м. Галич.

З розпадом Київської Русі, вже в кінці XI ст. над Дністром виникло Галицьке князівство. Спочатку воно було більш сильним. Зміцнення відбувалося за князя Володимира (1124–1153 рр.), та його сина Ярослава (1153–1187 рр.), якого за великий розум і спритність прозвали Осмомислом. Після смерті Ярослава почалися міжусобиці.

Волинське князівство виникло в середині XII ст. над Бугом і розпалося на дрібні князівства. Забезпечити єдність вдалося талановитому князю Роману Мстиславовичу (1170–1205 рр.). Він в свої політиці зробив ставку не на бояр, а на дворянство і городян. Роман забезпечив внутрішню стабільність, розпочав боротьбу за поширення своїх володінь. В результаті у 1199 р. йому вдалося об'єднати Волинську і Галицькі землі, врятувавши останню від зазіхань польських і угорських феодалів.

Отже виникненню та піднесенню Галицько-Волинської держави сприяло:

1. Вдале географічне розташування (віддаленість від Києва послаблювала вплив центральної влади, природні умови робили ці землі важкодоступними для степових кочівників, крім того, князівство розташувалося на перехресті стратегічно важливих торгівельних шляхів).
2. Необхідність спільної боротьби двох князівств проти агресії з боку Польщі та Угорщини, а згодом проти монгольського нашествия.
3. Енергійна об'єднавча політика князів Романа Мстиславовича (1199–1205 рр.) та Данила Романовича Галицького (1238–1264 рр.).
4. Існування на території князівства родовищ солі, міді, що сприяло економічному зростанню інтенсифікації торгівлі.

Так утворилося Галицько-Волинське князівство, що стало важливим етапом в історії української державності.

У внутрішній політиці Роман зосередив увагу на зміцненні князівської влади. Він успішно захищає і поширює свої кордони. У 1202 р. Роман приєднав до князівства Київські землі. На початку XIII ст. усе Подніпров'я опинилося під його владою. Продовжуючи походи польськими землями, Роман у 1205 р. потрапив у засідку і загинув.

Після його смерті почалися чвари, боярські інтриги, посилювалося іноземне втручання, що врешті призвело до розпаду держави. Сини Романа Данило і Василько, яким було у 1205 р. відповідно 4 й 2 роки, дістали батьківську вотчину – м. Володимир у 1215 р. Зверніть увагу на політичний і соціально-економічний розвиток Галицько-Волинського князівства за часи їх правління. Що заважало та гальмувало розвиток? Лише в 1221 р. Данило став повновладним князем. Брати об'єднали землі Волинського князівства і в результаті воєнних дій у 1238 р. завоювали Галич, відновивши єдність Галицько-Волинського князівства. Данило в 1238 р. розбив хрестоносців.

Здійснюючи політику об'єднання українських земель Данило Галицький у 1240 р. захопив Київ і посадив свого воєводу Дмитра.

Українська історіографія вважає Данила Галицького одним із найвидатніших руських князів. У надзвичайно складних умовах він зміг перетворити князівство у високо розвинену державу, яку поважали у Європі. Процес об'єднання і відбудови був перерваний монголо-татарами.

3. Монголо-татарська навала та остаточний занепад Київської Русі

Переходячи до третього питання, перед усім необхідно зазначити те, що Давньоруська держава так і не змогла вийти з кризи. У першій половині XIII ст. Русь отримала нового надзвичайно потужного ворога – татаро-монголів. У XII ст. татаро-монголи були типовими кочівниками, що розселилися на безкраїх просторах Великого Степу. У 1206 р. на курултаї на р. Онон єдиним правителем татаро-монголів було обрано Темучіна (Чингізхан), який зламав родоплемінний устрій і перетворив увесь монгольський етнос на орду, народ-воїн. Татаро-монголи створили потужну армію, з суворою дисципліною. Монгольські воїни були спритні і безжалюгідні. Про воїна казали: «Він володіє безстрашністю лева, хитрістю лисиці, хижістю вовка, бойовим запалом півня». Стрімкою лавиною, зі свистом і виттям воїни кидалися на ворога. Під час облоги міст застосовувалися стінобитні машини, а через стіни кидали глиняні горщики із запаленою нафтою. Так Чингізхан підкорив сусідні народи. Під ударами татаро-монгольських орд впали могутня імперія Чжурчженів у Китаї, Хорезмська держава, було завойовано Сибір. 30-тисятисячна армія на чолі з Джебе і Субудаем через Закавказзя прорвалася на Дон, щоб ударити в тил половцям, війна з якими точилася з 1218 р. Оточені звідусіль половці звернулися за допомогою до

руських князів. Тоді ж до Києва прибули і татаро-монгольські послы, які запропонували мир у разі збереження нейтралітету у війні з половцями. Однак на князівському з'їзді у Києві вирішено було надати допомогу половцям, з ханами яких руські князі перебували у династичних зв'язках. Монгольське посольство вирізали. Цей вчинок потяг за собою страшну помсту. Вбивство посла у монголів-мітраїстів вважалося найтяжчим гріхом, який спокутувати можна було тільки смертю. Водночас «чорна віра» вчила, що піддані, які не виступають проти гріховного володаря, мають нести таку ж відповідальність за злочин. У цій морально-етнічній настанові полягала «таємниця» масштабних монгольських звірств у багатьох країнах. У XIII ст. в Європі не вважалося ганебним зарізати посла, тому більшість розгромлених татаро-монголами країн так і не усвідомили причин тотального погрому.

Навесні 1222 р. на о. Хортиця зібралися дружини київського, галицького, волинського, чернігівського, смоленського, путивльського, трубчевського і курського князів. Разом з половцями вони переправилися на лівий берег Дніпра під Олешням, розбили передовий загін монгольської армії, захопили табуни коней та іншу здобич.

Легка перемога приспала пильність князів. На р. Калка їхні зморені тривалим походом дружини зіткнулися з головними силами Джебе і Судубая. Між князями почалися суперечки, ніхто з них не хотів поступитися першістю. 31 травня (за іншими даними 16 червня) 1223 р., не чекаючи інших князів, Мстислав Удатний і Данило Галицький зі своїми полками та половцями переправилися через річку і вступили в бій. Половецька кіннота не витримала натиску противника, кинулася безладно тікати і порушила бойові порядки галичан і волинян. Монголи оточили військо київського князя Мстислава на правому березі Калки й три дні штурмували його табір. Зрештою, руські князі були розбиті і взяті в полон. Полонених князів татарські хани поклали під дошки, а зверху влаштували бенкет, задавивши князів (за монгольським звичаєм – це почесна страта без пролиття крові, право на яку мали лише представники правлячих династій). Переслідуючи залишки руської армії, монголи дійшли до Дніпра, спустошили південні околиці Київської землі, але в тил монгольському авангарду несподівано ударили волзькі булгари, і виснажені загони Джебе і Судубая були змушені відступити.

Зазначимо, що поразки, такої як на Калці, Русь ще не знала. «І биті вопль і печаль по всім містам і волостям» – записав літописець. З Приазовських степів на Русь повернулася 1/10 частина війська.

Після смерті Чингізхана землі Монгольської держави було поділено між його нащадками. Не завойовані західні простори отримав онук великого хана Батий (Батухан). У 1235 р. курултай вирішив добити половців та покарати Волзьку Булгарію та Русь. У 1236 р. монголи розгромили Волзьку Булгарію, а восени наступного року почали завойовувати Рязанське князівство, якому відмовився допомагати володимирський князь. Незважаючи на героїчний опір населення, нападники захопили й дощенту зруйнували Рязань, Володимир, Суздаль, Москву, Переяславль-Рязанський та інші міста і села. Пройшовши вогнем і мечем північно-східні землі, за 100 верст від Новгороду загони кочівників повернули на південь.

Руські князі продовжували ворогувати один з одним і навіть не робили спроби об'єднатися для відсічі ворожого нападу. Кожен вважав, що до нього черга не дійде, а якщо і дійде, то він відсидиться за міцними міськими мурами. Навесні 1239 р. монголи вторглися в порубіжні українські землі. Перший удар прийняв на себе Переяслав. Його захисники на чолі з єпископом Симеоном були перебиті, а місто спалене. Відважно боронилися й захисники Чернігова у жовтні 1239 р. На допомогу обложеним встиг з дружиною князь Мстислав Глібович, але Чернігів був взятий і спалений. З Чернігова Менгухан послав гінця до київського князя з вимогою здати місто, а сам з ордою рушив униз вздовж Десни. Наказавши вбити гінця, князь Михайло втік до Угорщини, прирікши «матір міст руських» на знищення. Проте Менгухан не наважився

штурмувати потужну фортецю. Наприкінці року монгольська кіннота вслід за розбитими половцями вдерлася до Криму й заволоділа майже всім півостровом.

У 1240 р. почалися напади монголів на ще не зруйновані міста південної Русі. Один за одним падають Білгород, Витичів та інші фортеці Київської землі, які обороняли столицю з півдня. Восени 1240 р. майже вся армія Батия оточила Київ. Батий був вражений красою і величчю давньоруської столиці і хотів здобути Київ без бою, та кияни вирішили стояти на смерть. За чотири тижні монголи зуміли зробити у стіні пролом біля Лядських воріт (сучасний Майдан Незалежності) й захопити частину валу. Наступного дня захисники зайняли укріплення «міста Володимира» й приготувалися до оборони. Але монголи прорвалися всередину Києва біля Софійських воріт. Захисники міста на чолі з галицьким воєводою Дмитром за ніч спорудили перед Десятинною церквою огорожу із загострених догори колод. Вранці 6 грудня від стріл і шабель загинули останні захисники «матері міст руських». З 50 тис. киян врятувалися лише 2 тис., а з усіх будівель збереглося близько 200. «Люди от мала до велика все убеша мечом» – зазначав суздальський літописець.

Відмітимо, що після короткочасного відпочинку, монгольські загони рушили на захід, руйнуючи на своєму шляху міста й села. Населення України мужньо обороняло своє майно і власне життя. Запеклий опір загарбникам чинили захисники Вишгорода, Білгорода, Володимира та багатьох інших міст і городищ. Незважаючи на героїзм захисників монголи захопили і розграбували Токів, Ізяслав, Луцьк, Галич та «Іние гради многи ім же несть числа», як відмітив літописець. проте й тут, як і скрізь на Русі, жодне місто не здалося на милість переможця, а місто Кременець і Данилов в жорстокій боротьбі відстояли свою незалежність. Але розрізнені острівці народного опору не могли врятувати Русь, і в 1241 р. вона була надовго завойована. На Русі не знайшлося лідера, здатного об'єднати роздроблені князівства на боротьбу. Після важких боїв в Україні монгольська армія була ослаблена. Жах охопив Європу, європейські володарі в паніці втікали в неприступні місця, проте Русь виконала роль щита Європи. Завдавши удару по Польщі, Чехії та Угорському королівству, Батий змушений був повернутися назад. Територія Русі-України потрапила під монголо-татарську навалу. Його наслідки були катастрофічні. В руїнах лежали міста і села. Припинило існування чимало осередків ремесла, торгівлі, культури. Населення платило данину, а князі були змушені їздити до Золотої Орди по «ярлик» (право на правління).

У боротьбі проти татар відзначився Данило Романович (1236–1264 рр.). Щоб врятувати владу, він змушений був поїхати в Сарай і визнати залежність від Золотої Орди. Насправді ж Данило готувався до боротьби з монголо-татарами. З цією метою намагався заручитися підтримкою деяких західноєвропейських держав і папи Римського, але успіху в цьому не досяг. У 1254–1255 рр. його військо визволило від золотоординців землі по Південному Бугу, Случі та Тетереву. Однак, через кілька років (1259 р.) Золота Орда відновила панування над краєм і примусила знизити укріплення галицько-волинських міст: Кременця, Луцька, Львова, Володимира та ін.

Руські землі не входили до складу заснованої монгольськими ханами в пониззі Волги монголо-татарської держави – Золотої Орди зі столицею в м. Сарай, а перебували у васальній залежності від неї.

Закінчуючи вивчення третього питання, студенти повинні усвідомити, що після знищення Києва у 1240 р., як політичного, економічного, культурного і церковного центру, Галицько-Волинське князівство продовжило не на одне століття існування старої української держави. І ще одне: ціною величезних жертв руського населення Західна Європа була врятована від ординців.

4. Значення Київська Русь в історії Європи. Літописи як джерело з історії князівств Русі.

Вживання та походження назви «Україна»

При з'ясуванні останнього, четвертого питання, важливо вказати на ту величезну роль, яку відіграла Київська Русь не лише в житті українського народу, але й у світовій історії. Вона започаткувала ту державність, яка будувалась на об'єднавчих засадах і котра стала взірцем для майбутніх політичних сил народів, що вели боротьбу за своє національне, суспільне та державне самовизначення.

Київська Русь у IX – середині XI ст. стала першою державою східних слов'ян і була найбільшою державою в тогочасній Європі – її територія становила 800 км². З них майже половина знаходилася в межах сучасної України. Київська держава виникла як військово-політичне об'єднання східнослов'янських союзів племен.

Об'єднавши в одній державі східних слов'ян, Київська Русь врятувала їх від поневолення, забезпечила їм незалежне існування. Виникнення української держави створило благодатні умови для розвитку продуктивних сил народу, її історична заслуга полягає в тому, що вона сприяла утвердженню прогресивнішого порівняно з первісним ладом феодального способу виробництва.

Зазначимо, що історичне значення Київської Русі полягало в тому, що її народ створив міцний господарський комплекс: високопродуктивне землеробство та скотарство, високорозвинені ремесла та промисли. Енергійні та багаті руські купці були відомі в країнах Європи, Близького Сходу, Індії. Через територію Київської держави проходили важливі торговельні шляхи: найприбутковіший з них шлях «із варяг у греки» (у літописі він називається «от грек»), «шовковий шлях». В центрі торгівлі між Заходом і Сходом була столиця Київської Русі – Київ. За кількістю жителів місто переважало такі столиці середньовічної Європи, як Лондон і Париж. На території Київської держави існували великі політичні і культурні центри – Галич, Чернігів, Переяслав, Володимир. Територія Київської Русі стала прабатьківщиною українського, російського та білоруського народів, а Київська земля – територіальним, етнічним та політичним центром майбутньої української народності. У межах Київської Русі розвивалися та залучалися до суспільно-політичного життя десятки неслов'янських народів (балти, мордва, угро-фінські племена).

Існування Київської Русі, як єдиної держави охоплює період з XI ст. до 30-х років XII ст. Зверніть увагу на те, що Русь швидко вийшла на провідні позиції в середньовічній Європі та Азії. Тогочасні арабські та візантійські автори, скандинавські саги, французькі епічні твори розповідали про Русь, як про могутню державу, що посідала важливе місце в системі європейських політичних і економічних відносин. З нею змушені були рахуватися гордовиті візантійські імператори й хижі хозарські хани. Давньоруська держава та її військо були величезним щитом, який захищав країни Європи, світову цивілізацію від натиску кочівників з Півдня і Сходу. Хоробрі русичі перешкодили просуванню на Захід незчисленних орд печенігів і половців, а в 1237–1241 рр. першими прийняли на себе страшний удар 150-тисячного війська хана Батия, чим врятували Європу та її культуру від винищення.

Підкреслимо, що Київська держава на Сході Європи відігравала таку ж роль, яку на Заході відіграла імперія Карла Великого.

Як свідчать історичні джерела, значення Київської держави у світовій історії було великим. Вона відігравала значну роль у формуванні політичної мапи середньовічної Європи. Міжнародні відносини Русі, зокрема, відобразилося в договорах, які укладали київські князі зі східними державами. Широко розвивалися різносторонні зовнішньополітичні зв'язки Русі з багатьма країнами Заходу і Сходу. Але необхідно підкреслити, що найбільш активно вони розвивалися зі

слов'янськими країнами – Болгарією, Чехією, Польщею, а також з Угорщиною, Візантією, Німеччиною, Швецією, Францією, Англією. Підтримувалися зв'язки з країнами Кавказу і Закавказзя, Особливо з Грузією і Вірменією, а також арабським Сходом.

Після хрещення і поширення християнства на Русі міжнародні зв'язки Київської держави значно розширилися і зміцніли. Київ установив відносини з багатьма країнами Середньої Європи, особливо із Скандинавією, як рівний і повноправний член християнської спільноти. Русь наприкінці XII ст. не мала жодного ворога, котрий становив би для неї значну воєнно-політичну загрозу чи небезпеку.

Міжнародний авторитет Києва, як столиці Русі високо цінували в тогочасних впливових європейських колах. Нерідко Київ порівнювали зі «столицею світу» – Константинополем. Сучасники зазначали велику роль Києва в міжнародній політиці, – про це можна дізнатися з давньоруських літописів та європейських хронік. Монархи багатьох країн вважали за честь породичатися з великим київським князем.

Дочки Ярослава Мудрого були дружинами європейських монархів: Єлизавета – норвезького короля, Анна – французького короля, Анастасія – Угорського короля. З літописних та інших джерел науковці засвідчують 200 шлюбів Рюриковичів, що уклалися упродовж X–XIII ст. З них 83 було укладено з представниками західноєвропейських родин, зокрема, 78 – із членами королівських, князівських та інших династій. Династичні зв'язки, а також участь Русі в європейських комбінаціях, коаліціях і війнах підтверджують, що на той час вона входила в європейську державно-політичну систему і усвідомлювала себе частиною цієї системи. За цими шлюбними зв'язками стояли глибокі політичні, економічні та духовно-культурні зв'язки між середньовічною Україною і європейським світом.

Дипломатичні і торгівельні зв'язки Русі з Візантією і іншими країнами потребували високої освіти русичів з обов'язковим знанням грецької та латинської мов, але треба зазначити, що освіченими були не тільки знать і їх діти, місцеве населення Київської Русі користувалося абеткою з 27 літер. Винятковим явищем давньоруської культури було літописання, що не мало аналогів у тогочасній літературі середньовічної Європи («Повість минулих літ», «Слово о полку Ігоревім», «Повчання дітям» Володимира Мономаха та ін.)

Центрами культури і освіти стали церкви і монастирі. Християнство стало базою писемності, освіти, мистецтва, моралі, цивілізації. Культурні здобутки русичів мали відчутний вплив на народи всієї Східної Європи та деякі інші сусідні народи. Стародавня Русь як одна з найбільших і наймогутніших держав ранньосередньовічної Європи мала великий авторитет і вплив на міжнародній арені. Як говорив у своєму «Слові...» Іларіон, вона «ведома и слышима всеми концами земли».

В кінці вивчення теми «Київська Русь» студентам доцільно зробити узагальнюючі висновки. При цьому слід підкреслити, що Київська Русь (IX–1240 р.) і Галицько-Волинська держава (до 1349 р.) – важливий період історії України. Згідно з української історіографією – ця доба належить українському народові.

ЛЕКЦІЯ 3

Українські землі у складі іноземних держав (XIV—XVI ст.). Виникнення козацтва та Запорізької Січі

План

1. Українські землі у складі ВКЛ, Польщі та інших держав.
2. Кревська унія 1385 р., Люблінська унія 1569 р.

3. Берестейська церковна унія 1596 р. Полемісти. Братства. Друкарство.
4. Феномен українського козацтва. Запорізька січ, її устрій, господарство.

1. Українські землі у складі ВКЛ, Польщі та інших держав

У першому питанні принципово важливо звернути увагу студентів на те, що у складних соціально-економічних, державно-політичних і міжнародних умовах відбувалося формування української народності.

Проблема формування української народності належить до складних і разом з тим найактуальніших проблем в історіографії. Вона охоплює такі фундаментальні поняття: місце української народності в етногенезі східнослов'янських народів, час започаткування і складання її етнічної території, формування мовних особливостей і культури, розвиток економічної спільності і етнічної самостійності.

Пристаючи до вивчення першого питання, необхідно визначити, що означає поняття народ (народність). Це історична форма етносоціальної спільності людей, що утворюється з племен, або частина інших народностей і передуює нації.

Український народ, як і інші, пройшов етапи: стадо – рід – плем'я – союз племен – давньоруська народність.

Період утворення українського народу охоплює XII – другу половину XVIII ст.: зародження, формування й консолідація українського народу були органічно пов'язані з розвитком феодалізму у Східній і Центральній Європі.

Перший етап (XII–XIII ст.) – це зародження первісних ознак українського народу ще за часів Давньої Русі. До первісних ознак слід віднести територіальний ареал, мовні, культурні та економічні особливості.

Територія, на якій ішов процес зародження елементів українського народу, – це князівства–землі Південно-Західної Русі: Київське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Волинське і Галицьке, а також Північна Буковина і Закарпаття. Історичним осередком формування українського народу залишалася Середня Наддніпрянина (Київщина, Переяславщина, Чернігівщина) з центром у Києві. Важливу роль відігравало Галицько-Волинське князівство, яке неодноразово встановлювало свою гегемонію над Київщиною. На Середній Наддніпрянині утворилося етнічне ядро, до якого тяжіло населення сусідніх земель. У ці століття вже функціонувала загальноруська літературна мова. Водночас київські, чернігівські, львівські літописці вживали деякі звороти з народних говірок зі специфічною українською лексикою.

На другому етапі (XIV – перша половина XVI ст.) формувалися основні складові елементи (ознаки) українського народу як етнічної спільності. Це спільність економічної території, системи зв'язків, спільна мова і культура, особливості національної психології, утворення українського народу, тобто основний процес формування українського народу відбувався саме в XIV – першій половині XVI ст.

В умовах політичного розчленування території України процес формування української народності наштовхнувся на ряд істотних перешкод з боку панівних класів іноземних феодальних держав і мав затяжний характер. Українська народність була позбавлена можливості створити свою державність і опинилася під загрозою асиміляції. Однак український народ чинив впертий опір таким діям асиміляторів і йому вдалося не тільки зберегти, але й продовжити процес формування своєї народності: розвинути рідну етнічну мову як засіб спілкування й культурного процесу, зберегти свою православну віру. Все міцніше утверджувалася і власна назва «Україна».

Отже, поступово зміцнювалися економічні зв'язки між південно-західними землями на базі феодальних відносин, хоч на цих землях зберігалися певні особливості суспільного та політичного

життя. До середини XIV ст. ще тривала золотоординська навала. В 40–60-х рр. XIV ст. південно-західні руські (українські) землі підпали під владу сусідніх держав – Польщі, Угорщини, Литви. Все це гальмувало економічний, політичний і культурний розвиток цих земель.

Спустошувальні турецько-татарські набіги, які починаються з кінця XV ст., ще більше ускладнили економічне і культурне життя українських земель. Однак цей розвиток не припинявся. У XIV – першій половині XVI ст. далі розвиваються землеробство, ремесла, міста, торгівля. Цей розвиток продуктивних сил і зростання економічних зв'язків між окремими землями, їх політичне спілкування, викликане боротьбою проти іноземних поневолювачів, були основою формування українського народу, утворення його етнічної території, властивих йому особливостей господарського життя, культури й побуту. Формування української народності продовжувалось на землях Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Волинського і Галицького князівств, Буковини і Закарпаття. У XV – першій половині XVI ст. територія, на якій формувався український народ, розширюється внаслідок заселення, так званого, «Дикого поля» (територія Київської Русі, знищена татаро-монголами) – Середньої Наддніпрянщини, Побужжя, Слобожанщини біглими селянами; особливе значення мало виникнення козацтва та заснування Запорізької Січі.

Територією формування української народності стали землі Південно-Західної Русі. Основним територіальним ядром формування народності стало Середнє Подніпров'я (Київщина, Переяславщина і південна частина Чернігово-Сіверщини, сучасна Дніпропетровщина).

Українська народність виникла шляхом злиття і змішування в основному слов'янського населення південно-західних давньоруських земель. В процесі формування з нею зливалися також і інші етнічні елементи – литовські, польські, молдавські, тюркські і таке інше. В свою чергу, українські елементи асимілювалися іншими сусідніми народами.

Внаслідок цілого ряду причин: зовнішньої загрози з боку Орди, а також турецько-татарських нападників, розчленування етнічної території між сусідніми державами – український народ був позбавлений можливості створити у ці століття свою державність, і це різко негативно позначилося на ході його подальшої етнічної консолідації. Більше того, зростала загроза його асиміляції та денаціоналізації. За цих умов велику роль відігравали такі чинники: розвиток духовної культури, яка успадкувала давньоруські традиції; «руська» віра – православ'я, яке ставало прапором боротьби за національну самобутність, рідна мова.

До XIV–XV ст. відноситься початок складання української мови. Мова – найважливіший засіб людського спілкування. Українська мова розвивалася на основі давньоруської. В основу мови української народності лягли сформовані на базі поширених діалектів середньодніпровські говори. Церковнослов'янські мовні елементи, які переважали в літературно-писемній мові Київської Русі, поступово витіснялися народними.

Хоч більша частина українських земель довгий час перебувала у складі Польщі, а населення зазнавало насильницької колонізації, воно розвивало і зберігало свою мову. Це відзначали іноземці, які добре знали слов'янські мови (свідчення шведського посла Гот рада Веллінга, німця Вердума, італійця Божо, турецького мандрівника Євлія Челебі та ін.). Розмовна мова часів формування українського народу втілювалася в усній творчості: побутово-обрядних піснях, думах тощо.

У 1556–1561 рр. в Пересипниці на Волині була закріплена народна мова в літературі, що свідчило про початок нового етапу оформлення українського народу як етнічної спільності.

Третій і завершальний етап формування українського народу – це друга половина XVI – середина XVIII ст., коли найбільш інтенсивно відбувалися процеси його розвитку й консолідації навколо ідеї національного визволення. Цей період характеризувався значними зрушеннями в розвитку продуктивних сил країни – неухильно поглиблювався суспільний поділ праці, що

проявлялось у відокремленні ремесла від сільського господарства, в розвитку міст, як торгово-ремісничих центрів, в поглибленні і зміцненні їх економічних зв'язків. Такі зв'язки, що дедалі частіше набували форми торговельно-грошових відносин, спочатку охоплювали невеликі округи, економічними центрами яких були окремі міста. Важливу роль в цьому відігравали ярмарки, на які з'їжджалися купці різних місцевостей з товарами, потрібними для населення цієї округи.

Внаслідок Люблінської унії 1569 р. всі етнічні землі українського народу 0.000 незрівнянно посилювався економічний тиск на селян і городян (особливо в результаті поширення фільваркової системи і ліквідації сільських громад) та національно-релігійний.

Правлячі кола Речі Посполитої розгорнули цілеспрямоване окатоличення та полонізацію України. За цих обставин український народ мусив зі ще більшою енергією виборювати право на етнічне існування. Перш за все різко піднеслася антифеодальна і визвольна боротьба українського народу, яка вилилася у грізні козацько-селянські повстання. Центрами народних рухів стали Наддніпрянщина і Запоріжжя. Охоплюючи значні обшири українських земель та об'єднуючи значні верстви козацтва, міщанства і селянства, народні повстання кінця XVI – першої половини XVII ст. сприяли згуртуванню українського народу, зміцненню його етнічної спільності, зростанню національної самосвідомості.

Факти свідчать, що не державні кордони, які роз'єднували українські землі, ні іноземний гніт не могли припинити консолідації українського народу навколо ідеї національного визволення.

Отже, подальший розвиток продуктивних сил, посилення товарного виробництва і обміну, економічна консолідація земель і зростання між ними політичних зв'язків, наростання визвольного руху проти іноземних поневолювачів, а також виникнення своєрідних рис культури, характеру і побуту стали головними умовами формування української народності.

Процес остаточного формування українського народу також знайшов свій вияв у тому, що власна назва «Україна» утверджується на основній території, що її населяв український народ.

За часів роздробленості Київської Русі виникла етнічна та історико-географічна назва «Україна», що згодом стала власною назвою південно-західних земель. Першу згадку терміну Україна ми знаходимо у Іпатівському літописі від 1185 р. (1187), у зв'язку зі смертю у Переяславі князя Володимира Глібовича говориться: «И плакала по нем всі з переяславци.., и о нем же Украина много постана». Вживається ця назва до значної території Подніпров'я, а у 1189 р. літопис згадує, що князь Ростислав прибув «ко Україні Галицської». Назва Україна з того часу в літописах вживалася паралельно з назвами «Русь» і «Руська земля», і мала перш за все значення «край», «країна».

З XIV ст. назва Україна вживається в усній народній творчості; стає етнічною назвою, тобто населення починає називати себе українцями. Уже в XV–XVII ст. назва «Україна» фігурує в багатьох офіційних документах, у мемуарах, художніх творах і народних думах та піснях. У народній пісні XVI ст. назва «Україна» прикладається до українських земель взагалі: «Зажирилась Україна...». У думі про Івася Удовиченка-Коновченка йдеться про «славну Україну». А у відомій пісні про славного козака Байду співається:

*Ой, ти, Байдо та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький,
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку.*

У постанові польського сейму 1580 р. говорилося про покарання «свавільників» «в Україні Руській (тобто в Галичині), київській, волинській, подільській, брацлавській», які будуть порушувати уговори Польщі з Туреччиною. Як видно, тут польські урядовці до «України» відносили майже всі території, населені українцями і, передусім, козаками. Французький інженер Г. Боплан, який багато років жив і працював на службі у польського уряду в Україні, свою книгу назвав «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від Московії до границь

Трансильванії...». Французький офіцер і дипломат П'єр Шевальє у своїй праці «Історія війни козаків проти Польщі» (1663 р.) пише, що «країна, де мешкають козаки, зветься Україною...».

З XIV ст. з'являється й третє ім'я – Мала Русь. Вперше з ним стикаємося в грамотах останнього галицько-волинського князя Юрія Болеслава (1325–1340 рр.), що титулував себе «rex totius Russiae Minoris» – «король всієї Малої Русі». Пізніше назва «Мала Русь» здебільшого вживалася в офіційних документах. Народні маси називали свої землі українськими, свою країну – Україною, а себе – українцями.

2. Кревська унія 1385 р., Люблінська унія 1569 р.

Переходячи до висвітлення другого питання, студентам слід нагадати, що розпад Київської Русі, монголо-татарська навала сприяли зміцненню у другій половині XIII–XIV ст. Литви, Польщі, Угорщини і Молдавії, які поступово завоювали більшу частину українських земель.

У другій половині XIV ст. більша частина Південно-Західної Русі потрапили під владу Литви і Польщі.

У XIII ст. литовські племена ятвягів утворили свою державу і почали приєднувати до своєї держави спочатку білоруські, а пізніше і українські землі: Волинь, Берестейщину, Чернігівщину, Київщину та Переяславщину. З цього часу історія українських земель була тісно пов'язана з історією Великого Князівства Литовського. Таке стрімке зростання Литви за рахунок східнослов'янських племен здається парадоксальним і тому потребує пояснення. Спробуйте дати відповідь на питання: чому українські землі в досить короткий час стали відносно легкою здобиччю не досить сильної литовської держави? Чим відрізнялась литовська експансія в Україні від польської? Чому українці віддали перевагу литовській експансії перед татарською? У чому полягає суть принципу управління литовських князів на руських землях: «Старини не рушимо, новизни не вводимо».

Розглядаючи процеси зміцнення стрімкого політичного та територіального зростання Литви можна виділити основні етапи включення українських земель до її складу:

1. Походи Гедиміна (Гедимінаса) (20-ті рр. XIV ст.), коли, за свідченням білорусько-литовських літописів, польських хронік, зокрема «Хроніки» Мацея Стрийковського, відбулися походи Гедиміна на Волинь і Київщину. Спочатку було захоплено м. Володимир-Волинський, потім – Луцьк, Овруч, Житомир, Білгород, а після місячної облоги й кияни «змовившись, подалися до великого князя Гедиміна і, вийшовши з міста з хрестами, ігумени й попи, й диякони, ворота міські відчинили і зустріли великого князя Гедиміна урочисто й подалися служити і присягу свою великому князю Гедиміну на тому дали...». Та, оскільки метою останнього спочатку не було приєднання, то ці землі поки що було лише узалежнено від Литви.

2. Заходи за Ольгерда (Ольгїрдаса), коли Литва вже набувала ознак міцної держави. Але слід акцентувати увагу на тому, що до 1340 р. Галицько-Волинська земля зберігала незалежність, і лише після смерті останнього галицько-волинського князя Болеслава-Юрія син Гедиміна Любарт стає формальним сюзереном Волинської землі з містами Луцьком, Володимиром, Кремінцем та інші. Галичина і частина Західної Волині (Холмщина і Белзька земля) опинилися під владою Польщі.

Прикметно, що включення українських земель до складу Литви відбувалося переважно мирним шляхом. У джерелах не зустрічаємо повідомлень про збройну боротьбу литовців із населенням українських земель. Основним фактором, що пояснює легкість, з якою Литва зуміла поширити свою владу на руські землі, було те, що це відповідало інтересам їх людності – Велике князівство Литовське забезпечувало захист території від Золотої Орди.

Підсумовуючи наслідки цього процесу, слід виділити ще один принципово важливий для розуміння його характеру момент. У письмових джерелах того часу литовська держава називається Великим князівством Литовським і Руським або Великим князівством Литовським, Руським і Жмойтським. Сучасні автори застосовують скорочення ВКЛ (Велике князівство Литовське), але багато хто забуває, що воно називалося і «Руським». У цьому сенсі варто нагадати, що Україна того часу продовжувала зберігати за собою назву Русь. Вітчизняні історики XIX–XX ст., зокрема М. Грушевський, часто вживали ці назви як тотожні або і одночасно («Україна–Русь»).

Велике князівство Литовське, Руське і Жмойтське було політично, етнічно й культурно різномірним державним утворенням. Давньоруські (переважно білоруські та українські) землі, що перебували на вищому економічному і культурному рівні, становлячи близько 90 % території держави, підпорядковувалися литовському центру. Літописання та офіційне діловодство велися руською мовою. Входження руських територій до складу ВКЛ мало великий позитивний вплив на його соціально-економічний і культурний розвиток, прискорило процес феодалізації литовського суспільства, внесло туди елементи правового та політичного устрою, яких бракувало останньому. Руські назви посад, станів, система адміністрації, військова організація були сприйняті Литвою. Саме тоді появилася відома приказка: «Квітне Польща латиною, квітне Литва русиною».

Варто простежити та порівняти розвиток окремих удільних князівств. Так, протягом 60–80-х рр. XIV ст. відбувалося швидке відновлення державного життя у Київському князівстві на чолі з князем Володимиром Ольгердовичем – виразником інтересів місцевих феодалів (особливо після смерті Ольгерда), які активно підтримували його. За його правління (1362–1394 рр.) татари практично не з'являлися в Київській землі, що мало велике значення для розвитку господарства, збільшення населення, піднесення культурного життя. Межі князівства значно розширилися в південному та південно-східному напрямках. Одним із яскравих проявів політичної автономії та економічної стабілізації князівства стало карбування Володимиром власної монети. Він титулювався як самостійний володар – «з Божої ласки князь київський». Київ знов почав висуватися на одне з чільних місць у політичному житті Русі. Слід також звернути увагу на активізацію церковного життя, особливо з приїздом до Києва митрополита Киприана.

Тим часом на Поділлі утвердилися князі Коріатовичи – брати Юрій, Олександр, Костянтин, Федір, які розбудували міста Кам'янець, Смотрич, Бакоту, Червоноград, Брацлав, Меджибіж, перестали надсилати данину в Орду і готувалися до боротьби з нею. Літопис повідомляє, що ці князі «увійшли у приязнь з отаманами (місцеві управителі, поставлені татарами) почали боронити Подільську землю, а баскакам данину давати припинили».

На Волині за Любарта Гедиміновича та його сина Федора поживалася економіка, будувалися нові міста, фортеці, церкви. Князі вживали заходів протидії зазіханням Польщі.

Дещо повільніше розвивалася Чернігово-Сіверська земля, украї спустошена татарською навалою. Зі встановленням тут влади литовських феодалів утворилося кілька удільних князівств: Чернігівське (правив Костянтин Ольгердович), Стародубське (Патрицій Наримунтович), Трубецьке (Дмитро Ольгердович), Новгород-Сіверське (Корибут-Дмитро Ольгердович).

Висвітлюючи територіально-адміністративний устрій цих земель, необхідно пам'ятати, що вони вважалися власністю великокнязівської династії Гедиміновичів, представниками якої були тут удільні князі. У такий спосіб від влади було усунено місцеву аристократію, оскільки Ольгерд побоювався можливого виступу руських князів за незалежність. Удільний князь розпоряджався державними землями князівства. При ньому діяла рада, що складалася з місцевих впливових феодалів та придворних урядовців і вирішувала питання законодавства, управління, роздавання земель тощо. Головною військовою силою удільних князів було ополчення, основу якого становили бояри (шляхта). Оскільки удільні князі перебували у васальній залежності від великого

князя литовського, вони мусили надавати йому в разі потреби військову допомогу та сплачувати щорічну данину – підданщину. Удільні князі мали право брати участь у великокнязівській раді, що вирішувала найважливіші проблеми зовнішньої та внутрішньої політики ВКЛ.

Кожне велике удільне князівство складалося з кількох дрібних уділів, на чолі яких були місцеві князівські династії, а також боярських вотчин та державних земель, що перебували у користуванні селянських общин. Князівства поділялися на волості, а наприкінці XIV ст. на півдні Київщини та Поділлі з'явилися повіти. У волості та повіті удільний князь призначав намісників з місцевих феодалів чи слуг дворянського походження, що виконували обов'язки доменіальних і державних урядовців.

Поєднання функцій вотчинного управління та суду з державним управлінням і судом було характерною ознакою вотчинної системи удільного князівства. Таким чином, на цих землях було встановлено адміністративну владу, структура якої була подібна до литовської, але із залученням місцевої (української) еліти. Власне ця частина Русі стала територіальним утворенням автономного типу, литовські сюзерени якого дотримувалися принципу «Старини не рушимо, новизни не вводимо». Характерно, що досить швидко литовські князі зближувалися з місцевим боярством і ставали виразниками руських інтересів. Проявом цього процесу є прийняття багатьма Гедиміновичами православ'я. Так, з 12 синів Ольгерда, 10 стали православними, укладення численних русько-литовських династичних шлюбів, не кажучи вже про культурну асиміляцію литовської знаті.

Отже, державна і економічна спадщина колишніх давньоруських князівств розчинила у собі язичницьку Литву, яка перетворилася наприкінці XIV ст. у феодальну поліетнічну литовсько-білорусько-українську державу з певною автономією українських земель.

Необхідно зазначити, що між Литвою та Польщею загострилися відносини і спалахнула війна за панування на українських землях. Але не зважаючи на це, ряд зовнішніх і внутрішніх обставин спонукали ці держави до об'єднання, яке відбулося в два основних етапи – Кревська унія 1385 р., започаткувала об'єднання Литви і Польщі, і Люблінська унія 1569 р. завершила їх об'єднання в одну державу Річ Посполиту.

Зміни в ставленні Литви до українців відбувалися у процесі литовсько-польського зближення. У XIV ст. Литва зазнала тиску Тевтонського ордену, що панував на Балтійському узбережжі і прагнув витіснити литовців з Прибалтики. Небезпека, що нависла над литовською державою змусила литовських правителів шукати союзника в боротьбі з тевтонцями. Таким союзником могло стати Польське королівство, яке також зазнавало нападів тевтонців. Між Польщею і Литвою, які до кінця XV ст. в основному розділили українські землі, було немало спільних інтересів. Обидві країни постійно знаходилися під загрозою агресії з боку Тевтонського ордену, зі сходу їм загрожувало міцніюче Московське князівство. Таким чином, спільні інтереси штовхали Польщу і Литву в обійми одне одного, змушуючи їх шукати взаємовигідного компромісу.

У критичний для Литви момент магнати Південно-Східної Польщі висунули пропозицію шляхом династичного шлюбу польської королеви Ядвіґи з литовським князем Ягайлом об'єднати сили двох держав. 14 серпня 1385 р. в м. Крево було укладено угоду між Великим князівством Литовським і Польським королівством – Кревську унію. За цією угодою князь Ягайло одружувався з польською королевою Ядвіґою, отримував титул польського короля, приймав католицьку віру і зобов'язувався повернути до нової віри все населення держави, а також «навік приєднати всі свої землі, литовські та руські до Корони Польської. У березні 1368 р. Ягайло став королем Польщі під іменем Владислава II Ягайла (1368–1431 рр.). Кревська унія зміцнила Польсько-Литовську державу перед загрозою агресії з боку пруських хрестоносців, але разом з тим відкривала шлях до загарбання польськими феодалами українських земель та експансії католицької церкви на Схід.

Розкриваючи значення Кревської унії, слід акцентувати увагу на тому, що її укладення викликало невдоволення литовської знаті, оскільки виникла реальна загроза державній самостійності ВКЛ, що у свою чергу спровокувало ускладнення внутрішньополітичного становища.

Проти унії виступила литовська та українська опозиція, що згуртувалася навколо кузена Ягайла князя Вітаутаса (Вітовта). У 1392 р. Вітовт змусив короля визнати його фактичну владу над Великим князівством («Островська угода»). Хоч Польща і Литва були пов'язані між собою Кревською унією, за Вітовта Литва зберігала власну незалежність. Проводив Вітовт і активну зовнішню політику. Він продовжував розпочату Ольгердом кампанію просування далі на схід та на південь, зібрав під своєю владою усі білоруські та українські землі (крім Галичини).

Подальшому приєднанню південних земель було покладено край у 1399 р., коли татари на річці Ворсклі розгромили військо Вітовта. В цій битві полягли кращі представники української, білоруської і литовської знаті, тисячі воїнів. Але головним результатом поразки стала втрата Литвою узбережжя Чорного моря.

Тимчасовим послабленням Литви скористалася Польща, яка нав'язала Вітовту нову унію – Віленську угоду (1401 р.) про взаємну оборону. Цей союз укріпив сили двох держав у боротьбі проти Тевтонського ордену. У 1410 р. у Грюнвальдській битві орден був розбитий, але остаточно не знищений.

Вітовт здійснив ряд заходів щодо політичного об'єднання Литовської держави і зміцнення її центрального управління. Один з них – акція з ліквідації удільних князівств.

Впродовж 1393–1395 рр. на українських землях почали правити великокняжі намісники. «І по всіх городах князь великий Вітовт своїх старост посадив», – писав літописець. Литовські бояри отримали в Україні величезні земельні володіння.

Кревська унія дала можливість і польським феодалам розпочати поступове захоплення українських земель, а польському духовенству – насаджувати католицизм. У 1413 р. була підписана нова польсько-литовська Городецька унія, за якою зрівнювались у правах польська шляхта і литовські бояри-католики. Литва залишалася окремою державою, проте розмежування між литовською і українською знаттю посилювалося. Вітовт проводив жорстку політику, спрямовану на зміцнення Литовської держави і посилення централізованої влади, яка тепер остаточно перейшла до рук Вітовта і його династії. Залежність українських і білоруських земель від Литви неухильно зростала.

За часів правління Вітовта ВКЛ стало сильною централізованою державою, значно посилювалось соціальне та національне гноблення українського народу, розгорнувся наступ на його автономію.

Після смерті Вітовта могутня централізована держава одразу розпалася. Розпочалася довготривала громадянська війна, яка значно послабила Литву і Україну. До цього ж у цю війну активно втрутилася Польща.

Визначте статус українських земель у складі ВКЛ. Назвіть характерні ознаки автономії. Чому, на Вашу думку, автономія України поступово обмежувалась і була перехідним етапом до бездержавності?

Розкриваючи далі тему, зверніть увагу на те, що подальший розвиток зовнішньої і внутрішньої політичної ситуації у ВКЛ призвів по суті до розколу його на дві держави: власне литовське князівство з частиною білоруських земель під владою Сигізмунда, якого активно підтримувала Польща, і так зване Велике князівство Руське (Волинь, Брацлавщина, Київщина і Новгород-Сіверщина), де, як свідчить літопис, «посадили князя Свидригайла на велике княжіння Руське». Щоб позбавити Свидригайла підтримки, Ягайло і Сигізмунд видали 15 жовтня 1432 р. привілей, що зрівнював православних князів та бояр у майнових та особистих правах із

литовськими феодалами-католиками. Позиції Свидригайла були суттєво послаблені, йому вдалося утримати за собою лише Київщину і Новгород-Сіверщину. Це не зломало князя: він організував за допомогою ливонців похід на Литву, проте зазнав поразки 1 вересня 1435 р. на р. Свента біля Вількомира. Ним було здійснено ще кілька воєнних акцій, спрямованих проти Сигізмунда. До кінця 1438 р. він підтримував стосунки з луцькими князями, доки вони не підкорилися Сигізмунду. Так, власне, закінчилися «Свидригайлові війни», які, крім династичних змагань, об'єктивно також мали характер боротьби за відновлення державності українсько-руських земель. Слід підкреслити, що із завершенням цих воєн змінився і політичний курс Сигізмунда. Не потребуючи більше підтримки Польщі для боротьби із суперником, він сам намагався позбутися залежності від неї. За Сигізмунда було розроблено навіть проект антипольської ліги. Проте смерть князя 20 березня 1440 р. залишила нездійсненими ці наміри. Литовський престол перебрав 13-річний Казимир Ягайлович (1440–1492 рр.), який 1447 р. одночасно став і польським королем. За нього польсько-литовські взаємини оформилися у вигляді персональної унії. Політика Казимира характеризувалася послідовним курсом на централізацію управління литовськими і польськими землями, що викликало невдоволення литовських магнатів. Щодо українських земель, аби нейтралізувати партикуляризм і опозиційність до своєї влади їхньої феодальної еліти, Казимир відновив удільні Київське і Волинське князівства. Але це було не довго.

У 1452 р. окупована литовськими військами Волинь була на польський зразок перетворена на воєводство – звичайну провінцію під управлінням урядника. У 1471 р. подібна доля спіткала й Київ із прилеглими територіями.

Після скасування місцевої автономії Волинь, Київщина і Поділля були перетворені на воєводства, очолювані намісниками-воєводами, які, в свою чергу, підпорядковувалися безпосередньо великому князю. Воєводства поділялися на повіти, влада в яких належала старостам. Посади воєвод і старост займали, як правило, місцеві феодали, і великі князі щедро платили їм за службу. В умовах всевладдя литовських і польських магнатів православне населення перетворилось на об'єкт нещадної експлуатації, утисків і покатоличення. Більше того, з метою посилення своєї влади в українських землях уряд Польсько-Литовської держави прагнув розірвати зв'язок місцевої православної церкви з московською. У 1458 р. православна церква України і Білорусії була відділена від московської митрополії на самостійну Київську митрополію. Але всі спроби литовських і польських правлячих кіл схилити православних священників і населення України до унії з католицькою церквою в XV ст. закінчились невдачею.

Так розвивались події в період литовської експансії в Україні. Як бачимо, спочатку вражаючих успіхів в Україні добилося Литва, правління якої виявилось найбільш прийнятним для українців. Але більш чисельна й агресивна польська шляхта поступово витіснила литовців з України.

Останню спробу відокремитися від Литви українські князі здійснили на початку XV ст. під керівництвом М. Глинського. Але й ця спроба провалилася.

Розглядаючи фактори об'єднання Литви та Польщі, слід виділити поміж них такі:

1. Постійні важкі війни з Московським князівством за територію (Велике Князівство Литовське втратило майже третину своїх земель, у тому числі Чернігово-Сіверщину і важливі стратегічні й торговельні пункти Смоленськ та Полоцьк); необхідність організації спільної відсічі татарським нападам і турецькій агресії (особливо актуально це було для українських земель, на які напади татар наприкінці XV ст. стали практично щорічними).

2. Пріоритетом для Польщі було збільшення володінь, опанування родючими українськими землями, розширення джерел ресурсів та ринків, контроль над торговельними і стратегічними шляхами, визиск української людності.

3. Литовський фактор: криза у державі, викликана територіальними втратами, непопулярністю виснажливої Лівонської війни; внутрішні незгоди у верхах, зокрема між магнатською верхівкою та боярсько-шляхетським загалом. Литовська шляхта, орієнтуючись на піднесення Польщі у всіх сферах (часи правління Сигізмунда II Августа (1548–1572 рр.) не дарма звалися «золотим віком» Польщі), розраховувала на покращення свого майнового та правового становища, повне зрівняння з польською шляхтою.

Особливий наголос бажано зробити на аналізі української ситуації, специфіка якої полягала в тому, що українська шляхта, прагнучи здобути свої привілеї та права, фактично опинилася в одному таборі з поляками, що прагнули «шляхетської республіки» – єдиного державного утворення на базі ВКЛ та Польщі. Треба мати на увазі, що реформаційний процес у ВКЛ 1563–1566 рр. та прийняття другого Литовського статуту (1566 р.) не вирішили жодної з українських проблем (свавілля адміністративної влади, соціальна і правова нерівність, організація захисту від татарських набігів). Все це сприяло поширенню партикуляристських настроїв серед української шляхти. В цьому ж середовищі під впливом гуманістичних ідей формувалося прагнення «освіченої монархії», в якій сюзерен гарантував би всі права, свободи та привілеї дворянства. Таким привабливим зразком держави вважали королівство Ягеллонів, чому певною мірою сприяли праці С. Оріховського.

Розглядаючи перебіг Люблінського сейму 1569 р., необхідно з'ясувати позиції та наміри різних сторін, представлених на ньому, розкрити причини й хід дискусії та дій його учасників. Так литовці, не погоджуючись із польським баченням унії (інкорпорація Литви), розробили власну програму (М. Радзивілл та Я. Ходкевич), яка передбачала федерацію ВКЛ та Польщі із збереженням автономії Литви. Не дійшовши згоди з польським панством, литовська делегація залишила Люблін. Однак робота сейму продовжувалася. Акт унії було підписано 1 липня 1569 р. на таких умовах:

- проголошувалося утворення нової федеративної держави двох народів (поляків і литовців) – Речі Посполитої (українців і білорусів до уваги не брали);
- окремий великокняжий стіл у Литві скасовувався, владу і становище монарха об'єднаної держави заступав король польський, його вибори мали відбуватися на вальному (загальному) сеймі за участю польської та литовської знаті й шляхти;
- основні політичні питання розглядалися на спільних сеймах, а вирішення конкретних питань покладалося на місцеві сейми;
- уніфікувалася адміністративна система;
- зовнішні кордони оголошувалися спільними, а внутрішні відкривалися;
- одночасно Велике князівство Литовське і Корона Польська залишалися самостійними політичними утвореннями з окремими урядами, власними скарбницями, військом і судово-правовою системою. Урядовою мовою Литви залишалася руська, а чинним правом – Литовські Статути.

Ще під час сейму Польща інкорпорувала до своїх територій зі статусом воєводств Підляшшя, Волинь, Київщину та Брацлавщину, які до того були в складі ВКЛ. Цей перехід не натрапив на спротив українського населення, хоча викликав значне невдоволення литовських феодалів. Названим воєводствам надавалися привілеї, згідно з якими майже всі повіти зберегли свої межі.

Однак варто наголосити, що ці, здавалося б, позитивні для України наслідки процесу підписання уній, з іншого боку, аж ніяк не вирішували багатьох гострих соціальних питань в українських землях, а, як виявилось, багато в чому спричинилися до зростання соціальної і національної напруги. За свідченням документів, українська, за походженням, знать, обійнявши найвищі провінційні посади, всіляко утискала єдинокровних і єдиновірних шляхтичів і міщан, не

кажучи вже про посилення феодального тиску селянства, що дедалі більше набирив форм панщини і надто обтяжливих повинностей і поборів. Інкorporація Підляшшя, Волині, Поділля та Київщини Польщею, безперечно, прискорила експансію на українські землі польських феодалів, що не лише призводило до посилення соціального гніту нижчих верств, а й до жорстокого національного гноблення, перманентних утисків і дискримінації українців на релігійному ґрунті, колонізації і націонал-регенства української еліти. Все це закладало основи не стільки політичної стабільності, скільки майбутніх соціальних, національних і релігійних конфліктів в Україні.

Після Люблінської унії більшість українських земель опинилась у складі шляхетської Польщі. Якщо українська автономія у Великому князівстві Литовському давала змогу зберегти значною мірою українські державні традиції, то Люблінська унія фактично з ними покінчила. Підписання унії стало поворотним моментом в історії українського народу. Вперше постало питання про існування українців як етносу. Якщо литовський уряд традиційно толерантно ставився до звичаїв українського народу, його віри, економічного та культурного життя, створюючи умови для його подальшого розвитку, то польська влада, магнати і шляхта проводили політику, спрямовану на знищення залишків спадщини Київської Русі, насильне покатоличення та закріпачення селян.

Після унії була остаточно ліквідована адміністративна система, що брала початок ще з часів Київської Русі. Українські землі, де проживало майже 2 млн. українців, були поділені на 6 воєводств: Галицьке, Белзьке, Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське.

Південні причорноморські землі України перебували під ударами татар і були майже незаселеними (Закарпатська Україна була в складі Угорщини, Північна Буковина – Молдавії, Чернігівщина до 1618 р. – у складі Московської держави, а потім перейшла до Польщі).

У другій половині XVI – початку XVII ст. сталися значні зрушення в соціально-економічних відносинах. У цей час інтенсивно зростало землеволодіння: магнатське, шляхетське, церковне. Зміцнення і зростання великої феодальної власності на землю призводило до посилення кріпацтва. Основою феодального господарства ставали фільварки – багатогалузеві господарчі комплекси, що ґрунтувалися на постійній щотижневій панщині залежних селян і були орієнтовані на товарно-грошові відносини та ринок, хоча й зберігали риси натурального господарства. Основною причиною утворення таких господарств було пожвавлення господарчої діяльності в європейських країнах і зростання попиту в Європі на зерно. Річ Посполита у XVI – початку XVII ст. стала активно постачати зерно на ринок і стала одним з найбільших його експортерів.

Польські магнатські роди (Язовецькі, Заморські, Потоцькі та ін.) зайняли величезні простори української землі, створюючи справжні латифундії. Ставши необмеженими господарями своїх регіонів, магнати безжалісно експлуатували природні багатства України. Власником великих земельних володінь в Україні стала також і католицька церква. М.Грушевський зазначив, що польська шляхта, яка сиділа на українській землі і жила працею українського селянина: «звикла в той же час ігнорувати усе туземне, дивилася на український народ як на холопів польської народності, на його мову, традиції, право – як на щось незмірно нижче у зрівнянні з польським».

В Україні діяло польське феодальне право і Литовські статuti, право власності на землю належало тільки шляхетському стану. За Литовським статутом 1588 р. українське селянство було остаточно закріпачене і тепер повністю залежало від влади феодала.

З посиленням польської експансії в Україні, зокрема за часів правління Сигізмунда III, провідні верстви українського суспільства стали дедалі більше запозичувати католицький латинський обряд, що призвело до збіднення і втрати інтелектуальних сил нації. Головним чинником денаціоналізації України були єзуїти.

Захоплюючи українські землі, польські магнати ставили за мету повністю підкорити собі український народ. Для цього Річ Посполита вирішила змінити релігію українського люду. Була висунута ідея унії – об'єднання православної церкви з католицькою під зверхністю Римського Папи.

Українські магнати, деякі православні єпископи, а також митрополит київський Михайло Рогоза прагнули зрівнятися в політичних правах з польськими феодалами, а церковники – з католицькими єпископами, яких у Польщі величали «князями церкви» і які брали участь у роботі сенату. Вони й підтримали ідею церковної унії.

18 жовтня 1596 р. у Бресті відбувся церковний собор, на якому було ухвалено унію (об'єднання) православної і католицької церкви на території Речі Посполитої і більшої частини українських і білоруських земель. В той же самий час у маєтку князя Острозького відбувся православний собор, на якому більше ніж 200 представників православного духовенства спростували рішення Брестського собору і позбавили священників-відступників духовної влади. Представники православного духовенства підписали і відправили королю протест проти унії. Але польський король Сигізмунд III затвердив рішення Брестського уніатського собору. В результаті церковної унії замість православної церкви в Україні і Білорусії створювалась уніатська (греко-католицька) церква. Православ'я оголошувалось поза законом, усі православні храми, їх землі та майно переходили до уніатів.

Ідея унії знайшла підтримку серед найбагатших українських магнатів і шляхтичів, які намагалися зрівнятися у своєму політичному становищі з польськими феодалами. Згідно з рішенням Берестейської церковної унії (1596 р.) уніатське духовенство, як і католицьке, звільнялося від податків, шляхта, яка прийняла унію, одержувати право обіймати державні посади нарівні з католицькою шляхтою, а уніати-міщани зрівнювалися в правах з католицьким міщанством. Уряд оголосив унію обов'язковою для всіх православних на території Речі Посполитої. Отже, православна церква стала, з точки зору польської влади, «незаконною», почалися національно-релігійні переслідування. Православним українцям заборонялось займати вищі державні посади; у містах православні українці не допускалися до участі в органах самоуправління; українським ремісникам заборонялось об'єднуватись у цехи і займатися певними ремеслами, у менш вигідних умовах опинились українські православні купці, вони змушені були платити більші податки тощо.

Католики і уніатське духовенство насаджали унію по всій території України і Білорусії. Але основна маса українського населення її не визнавала і продовжувала боротьбу за свою православну батьківську віру.

Брестська церковна унія викликала посилення національно-культурного руху в Україні, гаслом якого був захист православ'я. Особливо активну боротьбу проти католицизму вели православні церковні братства. Вони організувалися в XVI–XVII ст. у Львові, Дрогобичі, Києві, Луцьку та інших містах. Виступаючи проти національно-релігійного гноблення, вони створювали школи, бібліотеки, друкували полемічні твори, в яких захищали православ'я.

Історія свідчить, що унія як метод і форма церкви не досягла мети – не сприяла об'єднанню православних і католиків. Проте як метод і форма збереження національної ідентичності українського народу в умовах іноземної окупації, національного та релігійно-церковного гноблення виправдала себе.

Завершуючи розгляд другого питання, треба вказати, що для українського народу всі ці події мали тяжкі наслідки. Економічний гніт і національно-релігійне гноблення його польською шляхтою, а також місцевими феодалами незрівнянно посилювалось. Народні маси піднялися на

боротьбу проти польсько-литовської експансії, очолило її українське козацтво. З цього моменту починається національно-визвольна боротьба.

4. Феномен українського козацтва. Запорізька січ, її устрій, господарство

Розглядаючи третє питання, студентам необхідно усвідомити, що проблема виникнення і боротьби українського запорізького козацтва є однією з центральних дискусій в історії України доби переходу від феодалізму до буржуазного устрою і також наскрізь політизована, тобто має політичне забарвлення. Розглядаючи третє питання, слід зупинитися на надзвичайному значенні в українській історії такого феномену, як козацтво. Необхідно звернути увагу на його генезу, щоб збагнути складний історичний характер і суспільне значення козацтва, яке вже наприкінці XVI ст., за висловом М. Грушевського, не лише «скристалізувалося вповні, набуло незвичайної екстенсивної сили, стало великою і впливовою суспільною верствою, а й покрити собою інші суспільні верстви, стало репрезентантом української народності *«rag exseipense»*, подібно як «народ шляхетський» репрезентував сучасну народність польську».

Термін «козак» вперше згадується в джерелі XIII ст. – Початковій монгольській хроніці 1240 р. – і походить з тюркських мов, звідки запозичений монгольський і татарський. У перших згадках тюркське слово «козак» означало «охоронець» або навпаки – «розбійник». Пізніше – «вигнанець», «авантюрист», «волоцюга». Найчастіше ним називали вільних, «нічийних» людей, які промишляли зброєю, саме в цьому сенсі воно закріпилося і за русинами-українцями. Перші згадки про таких козаків датуються 1489 р. Під час походу польського короля Яна-Альбрехта проти татар дорогу його військові на Поділлі вказували козаки-християни. Того ж року козацькі загони отаманів Василя Жили, Богдана і Голубця напали на Таванську переправу в пониззі Дніпра і, розігнавши татарську сторожу, пограбували купців. Судячи з того, як звичайно це означення вживається в тогочасних документах, слід гадати, що козаки-русини були вже відомі не одне десятиліття, принаймні з середини XV ст. Українське козацтво спочатку локалізується у Нижньому Подніпров'ї та Подністров'ї – на території так званого Дикого Поля – широкої степової смуги між теренами Кримського ханства, його васальних орд та Великого Князівства Литовського, то зрозуміло, що від своїх сусідів з тюркомовного, переважно татарського, середовища українські козаки запозичили не лише назву, а й чимало інших слів, прикмет зовнішності, організації і тактики, ментальності. Поза сумнівом, що й у етнічному складі козацтва певне місце займав татарський елемент.

Спочатку основним заняттям українських козаків були: промисли – рибальство, мисливство, бортництво в так званих уходах, безлюдного, а інколи і нікому не підвладного, Середнього і Нижнього Подніпров'я, до цього додавалося також відгінне скотарство, а пізніше – землеробство. Ватаги охочого люду – козаків діставалися сюди з-під литовських руських волостей і промишляли, як правило, сезонно. Близьке сусідство татарських кочів'їв примушувало їх постійно дбати про захист, а при нагоді давало можливість пожитися здобиччю. Тому напади, особливо на татар і турків, поряд з господарською колонізацією Дикого Поля були одним із їхніх занять. Хоча є дані й про регулярну торгівлю козаків із татарами з XVI ст. Сутність початків козацтва кінця XV – першої половини XVI ст. влучно схарактеризував історик Іван Крип'якевич: «Тепер наново розгорівся колонізаційний гін, що йшов у напрямі моря. Колонізація росла одночасно з війною. Ватаги уходників ішли в степи озброєні, готові до зустрічі з татарами. Степові «промисли» давали великі користи, але вимагали великого завзяття, витривалості і відваги. Йшли на них найбільш

підприємливі й енергійні люди, готові на всякі небезпеки, на боротьбу, навіть на смерть. Степовий промисловець мусив бути одночасно войовником».

Висвітлюючи питання про виникнення українського козацтва, варто з'ясувати головні чинники, що призвели до виникнення цього феномену.

Основна причина утворення козацтва корінилася в тих соціально-політичних умовах, які склалися на українських землях у другій половині XV–XVI ст. Польща і Литва дедалі обмежували самоврядування цих земель аж до повної ліквідації їхньої автономії. Посилювалася експансія католицтва.

Довгий час підтримувалася теза, що головним джерелом формування козацтва були селяни, які рятувались у Дикому Полі, у плавнях за Дніпровими порогами так званого Низу від феодального гніту. Насправді втікачі й представники безземельних категорій селянства, хоча, напевно, і траплялися серед козаків кінця XV – початку XVI ст., та аж ніяк не визначали соціального обличчя їхніх гуртів. Козацтво радше репрезентували два складники: служилі охоронці південного порубіжжя і промисловці-уходники, здебільшого з міського люду «окраїнних міст» Київщини й Поділля.

Сам характер виробничої діяльності українських селян, навіть у період становлення кріпосництва, не давав змоги і мотивів для виходу в козацтво. Навпаки, уряди самі заохочували переселення селян до необжитих просторів Середнього Подніпров'я, здебільшого у слободи, на землі, які ледь почали освоюватися. Лише коли Люблінська унія відкрила можливість магнатсько-шляхетської колонізації цих земель, її хвиля все інтенсивніше несла повсюдно панське закріпачення, посилення визиску і гніту, а їхній тягар у свою чергу дедалі більше підштовхував селян до козаччини.

У містах південних староств на татарському прикордонні значна частина людності належала до категорій військових служебників – зем'ян, бояр та слуг. Перші дві з них були давньоруськими за походженням феодальними групами, які мали право і жили з того завдяки своїй службі «кінно і оружно». Маючи військовий вишкіл і досвід, привчені до дисципліни, вони й стали провідною організаційною силою груп. До того, що перехід бояр та інших військових служебників у козакування набув рис типового явища, призвів процес консолідації феодального класу. Від середини XVI ст. внаслідок узаконених ревізій прав на володіння маєтностями, не змігши підтвердити їх грамотами, значна маса руських бояр опинилася поза шляхетством, відтак вона перетворювалася у державних селян. У зв'язку з цим доречно виділити такий факт: у документах кінця XVI – початку XVII ст. про бояр як феодально служилу категорію вже не йдеться, натомість вказується, що це «хлопи». Але цікаво, що є згадка, яка ототожнює бояр з козаками. Це, як і інші факти, свідчить, що боярство намагалося відновити втрачений суспільний статус, переходячи у козаки. Міщани Київщини, особисто вільні, але зобов'язані виступати «кінно при зброї» на поклик урядників, теж рушали на уходи і ставали частиною козацтва.

Небезпека від татарсько-турецького сусідства з одного боку, а з другого – сам характер степових промислів змушували козаків-здобувачів до організованості та дисципліни, спеціальних заходів, які тільки й могли забезпечити успіх їхньої ризикованої справи. Так поступово з розрізнених угодницьких ватаг створювалася ширша корпорація – козацька спільнота зі своїми особливими способом життя, територією, звичаєвими нормами, ціннісними орієнтаціями, устроєм, світоглядом.

Варто звернути увагу й на те, що цей процес був довготривалим: між першими згадками про козацькі ватаги і власне Запорізьку Січ ледве чи не ціле століття. Зростання промислів на уходах супроводжувалося спорудженням «городків» – засік або «січей», укріплень з дерева та землі. Опис М. Бельським коша на о. Томаківка (перша документальна згадка про Січ) 1575 р. дає уявлення і про формування козацької спільноти: «Козаки – це посполиті люди, які на низу Дніпра

займаються ловлею риби і там сушать її..., живуть лише влітку, а на зиму розходяться у ближчі міста... Київ, Черкаси та інші, попередньо заховавши свої човни в безпечному місці на одному з дніпровських островів і залишивши там кілька сотень на кошу... на сторожі, мають вони і власні гармати, які здобули у турецьких фортецях... Раніш їх було небагато, але тепер збирається декілька тисяч, особливо їх чисельність зросла останнім часом, і неодноразово вони туркам і татарам чималі шкоди чинили, нападали на Очаків, Тягиню, Аккерман та інші фортеці».

У другій половині XV – на початку XVI ст. у верхів'ях Південного Бугу, в середній течії Дніпра в районі Канева–Черкас, а також на лівому березі Дніпра виникло чимало козацьких слобод і хуторів. Кількість козаків на Наддніпрянщині невпинно зростала. «Де байрак, там і козак», - говорила народна приказка. Важливим фактором освоєння великих незайманих земель і збільшення кількості козаків були втечі селян від панської неволі.

Козаки займалися землеробством, мисливством, рибальством, бджільництвом. Життя в степу було небезпечним: через степи пролягали татарські торгівельні шляхи – Чорний, Кучманський, Муравський. Тому козаки повинні були мати зброю та добре володіти нею, щоб оборонятися від ворога. Проте козаки не лише оборонялися проти степовиків, а й самі нападали на татарські улуси, грабували татарські торгові каравани, здійснювали успішні походи на Туреччину. Таким чином, вони оволодівали воєнним мистецтвом, поповнювали своє військове і господарське майно. Протягом першої половини XVI ст. козацтво в Україні зростало кількісно і набирало сил. Згодом запорізьке козацтво поділилося на дві великі, хоча і не рівні за чисельністю групи. Більша частина мешкала в зимівниках і займалась господарством. Вони мали сім'ї, свої хати, господарські будівлі, земельні наділи і виконували різні задачі: головною було забезпечення січових козаків продуктами харчування. Обидві частини, зимові і січові козаки, мали рівні права. Друга частина, менша за кількістю, вважалась елітарною за своїм положенням і мешкала на території Січі. Це були січовики – найбільш підготовлена, добре озброєна і завжди готова до боротьби частина козаків. Разом обидві частини складали єдине військо та іменували себе офіційно «славним низовим запорізьким військом».

Основна маса козаків гуртувалася в пониззі Дніпра, унікальною особливістю якого були його відомі пороги – пастки з кам'яних скель, що стирчали з води на висоту до семи метрів і тяглися впродовж течії до 100 км. (приблизно від нинішнього м. Дніпродзержинська до Запоріжжя). Вони майже суцільною масою перекривали ріку. Залишались лише вузькі бурхливі протоки, які були дуже небезпечні, особливо влітку та восени, при низькій воді. Порогів було дев'ять: Козацький, Сурський, Ложанський, Дзвонецький, Ненаситницький (або Дід-поріг), Вовнецький, Будильський (Будило), Лишний і Вільний. Пороги тягнулися Дніпром від сучасного Дніпродзержинська до Запоріжжя (у 1932 р. після зведення Дніпрогесу і у 1964 р. після будівництва Дніпродзержинської ГЕС пороги було затоплено).

У нижній частині Дніпра знаходилася велика кількість великих і малих островів – усього 265. Найбільшим островом була Хортиця, що мала в довжину понад 12 км., а в ширину – 2,5 км. Нижче від Хортиці Дніпро широко розливався, вбирав у себе великі і малі річки, приймав у себе багато потоків – Томаківку, Чортотлик, Базавлук, Інгулець (на правому березі), Московку, Київську, Білозерну, Рогачик, Лопатиму (на лівому березі) та ін. По течії на південь від порогів на пониззі Дніпра, було багато островів – Велика, Мала Хортиця, Великий, Томаківка, Базавлук та ін. А сам Дніпро розгалужувався на рукави, утворюючи численні острови. Тут було справжнє царство плавнів з великою кількістю озерець і проток. Козаки дуже любили цю місцину, яка тяглася від Хортиці до сучасного Нікополя, і називали її Великим Лугом. Великі Луки, як і дніпровські острови, давав козакам надійний притулок від ворогів. (Тепер Великих Луків практично не існує. У 1954 р., після спорудження Каховської ГЕС, його залили води рукотворного моря).

Великі Луки знаходилися в серці козацьких земель, які давали все, що було потрібно для життя. Лагідний клімат, родючі землі, багатий рослинний та тваринний світ притягували сюди тисячі козаків. У найзручніших місцях, понад берегами рік і річок, на островах, у ярах, балках чи байраках вони засновували свої поселення.

Для появи Запорізького коша були необхідні не лише об'єктивні умови, а й активна дія суб'єктивних чинників – відомих і невідомих історії організаторів козацтва. Певну роль тут відігравали і отамани ватаг та загонів; імена деяких доносять документи. Але історично склалося так, що початок організованого козацтва пов'язується з діяльністю окремих литовських урядовців XVI ст., здебільшого старост у прикордонних землях Подніпров'я та Поділля. З огляду на слабкі можливості держави у протистоянні з татарами і турками, вони змушені були спиратися на власну ініціативу й силу. Значну роль у відносинах з козацтвом відігравали і меркантильні інтереси таких урядовців¹, пошук лицарської слави. Щодо практичних дій, то Остафій Дашкович неодноразово організовував походи проти татар у Дике Поле, 1532 р. захопив і спалив фортецю Очаків. 1528 р. повторив напад, а 1532 р. витримав облогу Черкас ханом Саадат-Гіреєм. Провідним елементом його загонів були саме козаки. З ними, і вже спільно з татарами, він неодноразово ходив на Московщину й на Казань. Дашковичу належить і проект 1533 р., згідно з яким мала бути організована охорона прикордонних шляхів і бродів від ординців. На островах за порогами він радив спорудити фортеці. Активно залучали козаків до походів і охорони прикордоння у XVI ст. київський державець Семен Полозович, хмельницький староста Представ Лянцкоронський, барський староста Бернард Претвич, якого вважали «муром подільських країв». Однак всі вони мусили зовні дистанціюватися від співпраці з козаками, оскільки це суперечило офіційній державній політиці ВКЛ і Польщі, що постійно засвідчували лояльність турецькій Порті та татарському Криму, намагаючись уникнути війни. Натомість польсько-литовські уряди звалювали всі провини на козаків, заявляючи про їхню сваволлю, непідвладність і екстериторіальність щодо своїх держав. Так, відповідаючи на вимогу турецького султана Ахмеда I покінчити із запоріжцями, король Сигізмунд III Ваза писав: «якщо ви їх самі знищите, то з нашого боку не буде ніякого спротиву».

Незаперечним є і той факт, що деякі литовсько-польські державці відіграли видатну роль у перетворенні козаків із здобичників у, передусім, професійних вояків, організації їхніх відділів, оволодіння козацтвом, тактикою наступу та оборони. Великою мірою до цього спричинився перший легендарний гетьман запорізького козацтва волинський князь Дмитро Вишневецький, а на Запоріжжі – Байда.

Розкажіть про життя та діяльність цього видатного політичного діяча. Зверніть увагу на те, що Дмитро Вишневецький – незвичайної яскравої долі. Він український князь із старовинного волинського роду Гедиміновичів, нащадок князя литовського Ольгерда, власник земельних маєтків у Кременецькому повіті (нині територія Тернопільської області), обіймав високу посаду черкаського й канівського старости, організатор відсічі татарським нападам, просив підтримки у литовського, польського, московського урядів, але допомоги не отримав. Тому зв'язав свою долю безпосередньо з козацтвом і першим з української знаті перейшов на прожиття за Дніпровські пороги.

Під керівництвом Д. Вишневецького на о. Мала Хортиця було побудовано фортецю, мури якої гарантували безпеку. Стали базою для здійснення походів на Крим, осередком згуртування запорізького козацтва. Він почав відособлювати запорізьке козацтво в автономну, а згодом і в самостійну від польсько-литовської держави організацію, яку називають прообразом справжньої держави. Д. Вишневецький провів кілька успішних операцій проти Кримського ханства і Османської імперії, взяв Аслан-Кермен, Очаків, воював у Криму. Подвиги гетьмана Д. Вишневецького вдячний

народ оспівав у «Думі про Байду». Невдалий похід князя у Молдавію 1563 р. на чолі козацького війська, полон і трагічна загибель у Царгороді, де був скинений з вежі на залізні гаки, вмуровані у стіну, не дали йому можливості до кінця реалізувати свої задуми.

Вважається, що перші січі були засновані на островах Томаківка і Базавлук. Але поза сумнівом, хортицька фортеця Д. Вишневецького відігравала значну роль у розвитку запорізького козацтва. До її залоги, крім козаків, входили представники військово-служилої верстви – бояри, слуги, драби. Спільне життя і побут за специфічних обставин сприяли витворенню суспільно-політичної моделі Запорізького коша – січового товариства, яка реалізувалася згодом. Не випадково М. Грушевський назвав Д. Вишневецького «духовним батьком нової української плебейської республіки».

Територія, яку займали запорожці – «Вольності Війська Запорозького» – охоплювала значну частину півдня України, але до кінця XVII ст. не була чітко окреслена і змінювалася залежно від політичних обставин. Столицею запорозької вольниці була Січ – своєрідне місто-фортеця. Назва «Січ» походить від слова «сікти», тобто «рубати», і первісно означала укріплення з дерева та хмизу.

Січ не раз змінювала своє місце, переводилася козаками на інші дніпровські острови. Після татарського погрому у 1557 р. на Хортиці Січ, знаходилася на о. Томаківці (1560–1593 рр.), у 1593–1638 рр. – на річці Базавлук, у 1638–1652 рр. – на Микитиному Розі, у 1652–1709 рр. – на річці Чортотлик, у 1709–1711 рр. – на річці Кам'янці, у 1711–1734 рр. – в Олешках, у 1734–1775 рр. – на річці Підпільній. Головними причинами зміни місця були географічні, тактичні чинники, епідемії, руйнації та ін. Облаштування Січі залежало від місця знаходження, чисельності січовиків, але кожна з них мала гарні укріплення: оточені ровами, високі (близько 10 м.) й міцні вали, зверху яких ішов дерев'яний частокіл із загострених і просмолених паль. Обов'язковим елементом був внутрішній і зовнішній кіш. Тут вартували козаки. Жінки і діти сюди не допускалися.

Найбільш повно зберігся опис Нової Січі. Внутрішній кіш мав форму кола радіусу в 200 сажень (сажень – 1,5–1,7 м). У центрі знаходилась добре вирівняна і утримана в належній чистоті площа, де відбувалися військові ради. На східній околиці площі знаходилась церква, трохи далі – дзвіниця з бійницями для гармат. У внутрішньому коші знаходився також арсенал, слугувавши одночасно і в'язницею, військова скарбниця, домівки духовенства, будинок кошового отамана, над яким постійно розвивався білий прапор, якщо кошовий отаман був на місті. Навколо площі стояло 38 куренів, біля них – курені скарбниці і житло старшини. Внутрішній кіш від зовнішнього був відокремлений добре укріплений земляним валом, де постійно знаходилися вартівні.

Зовнішній кіш мав розмір 200 сажень в довжину та 70 сажень в ширину. Тут розташовувалися 600 будинків, в яких мешкали козаки, торговий люд, ремісники. Тут, також, знаходилися склади, магазини, шинки. Всі вони були власністю війська і здавалися в оренду купцям і ремісникам. Зовнішній кіш, як і внутрішній, був огорожений валом.

Розпорядок дня в Січі був своєрідним. Козаки вставали до сходу сонця і йшли на річку купатися у будь-яку погоду і пору року. Потім був сніданок. Він складався, як правило, з соломахи (борошняної каші), приправленої олією. Потім всі козаки йшли до церкви. Після служби виділявся час на ремонт одягу, зброї, човнів, укріплень, а далі йшла військова підготовка, відбувалися перегони між куренями тощо. В цей же час йшли уроки в січовій школі, де хлопці-підлітки опановували не тільки грамоту, але й козацьке мистецтво.

Рівно в полудень по сигналу гармати козаки йшли обідати по куреням. Обід був ситний, подавали багато страв. Після обіду – перепочинок. В цей час козаки співали пісні, думи, слухали розповіді бувалих вояків або насолоджувалися грою кобзарів. За розповсюдженням курінних отаманів частина козаків готувалася до несення служби. Ввечері церковні дзвони запрошували козаків на вечірню молитву. Після молитви – вечеря, вечірній відпочинок і знову з піснями, танцями, байками. Через деякий час Січ засинала. Не спали тільки вартівні на валах і степових роз'їздах.

Запорізька Січ стала тим місцем, де козацтво продовжувало державницькі традиції України. Воно витворило власну військово-політичну і господарську організацію, поступово перетворюючи її у своєрідну державу зі своїм звичаєвим правом та символікою (корогви, бунчук, булава, печатка із зображенням герба Запорізької Січі – козак із шаблею при боці й рушницею на лівому плечі). За формою правління це була демократична республіка.

Вище управління на Січі належало козацькій або військовій раді, у роботі якої брали участь усі запорожці, але демократизм її, як й інших інститутів, був своєрідним. На її засіданнях вибирали гетьмана або кошового отамана, судили, укладали договори з різними державами, затверджували плани. «Тут, – зі слів неперевершеного знавця історії запорізької Січі Д. Яворницького, – панувала повна рівність голосу між усіма членами общини; кожен міг відкинути пропозиції іншого і взамін запропонувати власні плани й міркування, проте, коли рішення було прийняте більшістю голосів на раді, воно ставало необхідним і обов'язковим для всіх». Постанови на раді приймалися голосними вигуками присутніх, інколи доходило й до бійок. Коли пропозиція схвалювалася, козаки підкидали вгору шапки. Козацька рада, як правило збиралася тричі на рік: 1 січня, на 2–3-й день після Великодня та 1 (14) жовтня (на свято Покрови), а в разі потреби і в інший час. Рада була вищим адміністративним, законодавчим, судовим і воєнним органом. Її рішення були обов'язкові для всіх козаків. Рада вирішувала найбільш важливі питання. Вона укладала мир чи оголошувала війну, у виняткових випадках здійснювала судові функції, приймала і надсилала посольства, обирала козацький уряд – Кіш, який вирішував поточні питання. На чолі Коша стояв кошовий отаман, який очолював виконавчу, військову і духовну владу на Січі. Він затверджував судові вироки від імені товариства, вступав у дипломатичні відносини. Вирішував питання прийому козаків у військо або їх звільнення, символом влади кошового отамана була булава, яку він тримав під час урочистих подій і в бойовій обстановці.

Крім кошового отамана, до складу найвищих урядовців також входили: суддя, писар, осавул. Військовий суддя здійснював судові функції на січі, при відсутності кошового отамана виконував його обов'язки (тобто був наказним кошовим отаманом). Разом з військовим скарбничим він також завідував скарбницею і арсеналом. Символами його влади були срібна печатка і палиця.

Військовий писар від імені кошового отамана і товариства складав і підписував документи. Він очолював січову канцелярію, був начальником для писарів у паланках та в похідних групах. Посада військового писаря була вельми почесною. Обіймали її тільки високоосвічені люди, які володіли іноземними мовами. Зовнішніми атрибутами його статусу були чорнильниця у срібній оправі, яку він під час ради тримав за поясом, а також перо, засунене за праве вухо.

Військовий осавул займався організацією прикордонної служби, охороною зимівників і доріг, які вели на Січ. Крім того, його обов'язком було ведення слідства і виконання вироків суду. Разом з обозним осавул підтримував дисципліну і порядок у війську, у січовій фортеці й у похідних таборах, займався розподілом грошей і провіанту. Символом влади була тростина. Для підвищення престижу влади кошового отамана, судді, писаря і осавула під час святкових заходів і у бойовій обстановці кожного з них супроводжувала почесна варта.

Артилерія і фортифікаційні споруди на Січі знаходилися у веденні військового обозного. Під час походів він керував влаштуванням табору з возів, а також облогою і штурмом укріплень ворога. Займався обліком і комплектуванням війська. Помічником обозного був пушкар. Він зберігав порох, ядра, навчав і командував артилеристами, він завідував арсеналом де крім зброї утримувалися і злочинці. Особливе місце відводилося курінним отаманам, які були посередниками між вищою старшиною і простим товариством, здійснювали керівництво куренями, члени яких їх і обирали. Хто не був раніше на посаді курінного отамана, той не міг стати кошовим отаманом. Після військової старшини й курінних отаманів за рангом йшли так звані

батьки або «сивоусі діди» – камишні запорізькі військові старшини, досвід і авторитет яких давав їм моральне право слідкувати за дотриманням «освідчих порядків запорозької громади». Якщо у діях когось зі старшин, в тому числі й кошового, козаки вбачали якесь порушення своїх прав і вільностей, безвідповідальність чи шкоду, у будь-який час могли позбавити посади, або навіть скарати на смерть, через скликання чорної ради. Це зібрання козаків за їхньою власною ініціативою. Структурною одиницею січового товариства у військовому, організаційному і побутовому плані був курінь на чолі з виборним курінним отаманом. Курінь формувався здебільшого за принципом земляцтва. Їх кількість зростала відповідно до збільшення козаків і досягла 38. Курінь – це і є своєрідна казарма, у якій постійно проживали козаки, і адміністративна одиниця у самій Січі, і водночас завжди готовий до дії бойовий підрозділ. Сам курінь-казарма вміщував 15–200 чоловік, хоч загальна кількість прописаних до того чи іншого куреня могла досягти 400–600 осіб. Більшість з них тільки числилася за ним, проживаючи постійно разом із сім'ями при своїх господарствах на території, що підпорядковувалася Запорозькій Січі у так званих паланках (їх нараховувалася від 5 до 8), і з'являлися сюди за першим наказом курінного отамана. До служби козак мав прибути із власною зброєю, обладунками, одягом і харчами. Паланка в перекладі з турецької означає «фортеця».

Під цією назвою розуміли певну територію і управління нею. На чолі паланки стояла паланочна старшина, до якої входили полковник або сердюк, осавул, писар, підосавульний і підписарний. Ще були виборні особи, яких як і військову старшину обирали на Раді Січі. Специфічне самоврядування з притаманними йому демократичними рисами сприяло консолідації козацтва.

У середині XVI ст. запорізьке козацтво створило значне військо зі стрункою організацією. На рис. 3.4. представлено організаційно-військовий устрій Запорозької Січі.

У мирний час головним заняттям козаків були промисли і скотарство. Але святим обов'язком, патріотичною справою козацтва був захист рідної землі від ворогів – турецьких і татарських загарбників. Запорожці славилися своєю високою боєздатністю і військовою майстерністю.

У постійній боротьбі з ворогами запорізьке козацтво створило самобутнє військове мистецтво, яке ставили на рівень кращих європейських армій. Його зброя складалася з самопалів (рушниць) різного калібру, пістолів, шабель. Поширеними були також луки зі стрілами, бойові ножі, келепи (рід бойового молотка) або чекани, ощепи (списи з гаками для стягування вершника з коня). Основу війська становила піхота, яку вважали найкращою в Європі. Артилерія запорожців складалася з важких гармат для облоги та захисту. Січ мала також свій вітрильно-весельний флот з великих човнів-чайок або байдаків, кожна з яких вміщувала від 50 до 70 козаків. Козаки були влучними стрільцями, добрими пушкарями, прекрасно володіли шаблею. Очевидців вражала їхня мужність, хоробрість, презирство до смерті.

У козаків була сувора дисципліна, особливо під час походів. Найтяжчим злочином вважалася зрада Батьківщині. Сучасники стверджують, що козаки віддавали перевагу смерті перед відступом і полонем.

В усіх своїх справах запорізькі козаки керувалися не писаними законами, а «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом». За козацьким правом, як вхід, так і вихід із січі були вільними і перебування тут не обмежувалось якимось терміном. Запорозьким козаком міг стати кожен, хто прибував на січ, але за умови володіння українською мовою, сповідування православ'я та 7-річного військового навчання. На Запорожжі жорстоко каралися прояви будь-яких аморальних вчинків. Нещадно викорінювали злочинство, розбій, неповагу до жінки, конокрадство. Не було місця в козацькому товаристві зраді, боягузству, підлості, шахрайству. Навіть кара смертю за вживання алкоголю під час походу, приведення жінки на січ, не кажучи вже

про тяжчі злочини, тут вважалося нормою. Найтяжчим покаранням для запорожця було вигнання з ганьбою з січового товариства.

Запорозьку Січ як самостійну силу визнали в Європі. Вона почала відігравати помітну роль і в міжнародних справах. Врешті-решт Запорозька Січ стає не лише основною силою в боротьбі проти турецько-татарської агресії, як того домагалася Польща, а й центром національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність. Козацтво протягом короткого часу перетворилось на нову українську національну еліту на тлі занепаду старої – шляхетської еліти, яка перейшла на бік поляків.

Слід акцентувати увагу на такому важливому питанні теми, як виникнення і розвиток реєстрового козацтва – козаків на державній службі, внесених до спеціального списку – реєстру, що давало їм певні права та привілеї. У другій половині XVI ст. уряд повертається до попередніх планів організації з козаків військово-служилого контингенту з наданням йому поліційних функцій. 1568 р. король Сигізмунд-Август вперше офіційно звернувся до «підданих наших, козаків, які із замків і міст окраїнних з'їхавши, на Низу перемешкають». Їм пропонувалося йти на службу із жалуванням у пограничні фортеці. У 1570 р. коронний гетьман Речі Посполитої Є. Язловецький сформував перший почет державнослужилих козаків зі старшим і суддею над ними шляхтичем Я. Садовським, що зафіксовано королівською грамотою 1572 р. Хоча цей контингент був невеликим (300 козаків), факт його організації означав появу реєстрового козацтва як соціального стану з оформленням у правовому полі та привілеями (особиста свобода, права на особливу юрисдикцію і спеціальний суд, володіння землею, звільнення від податків і повинностей) при обов'язковій військовій службі зі своїм спорядженням. З появою реєстру козацтво перестало бути лише способом життя, заняттям і перетворювалося в інституалізований стан феодального суспільства. Остаточне його оформлення відбулося за короля Стефана Баторія, за вердиктом якого 1578 р. було записано на службу 500 козаків, їхнім старшим (так офіційно іменувалася посада командира реєстровців, хоча паралельно закріплювалася й інша – «гетьман») і суддею було призначено шляхтича Яна Оришовського. Війську надавалися королівські клейноди, а під постійну резиденцію відводилося м. Трахтемирів поблизу Переяслава. 1590 р. реєстр було збільшено до тисячі козаків. Слід зазначити, що уряд постійно маніпулював чисельністю реєстру і привілеями реєстровців. Це змушувало козаків вдаватися до різних засобів аж до повстань у спробах його розширення. Поряд із цим козацтво чинило опір сваволі й утискам магнатів та шляхти, які не визнавали юридичного імунітету козаків, обмежували їхні права, захоплювали землю. Проте на час воєнних кампаній, неспроможних обійтися без козацького війська, уряд збільшував число реєстровців. Так, у поході П. Сагайдачного на Москву 1618 р. було 20 тис. козаків, а у Хотинській війні 1621 р. Річ Посполиту боронило їхнє понад 40-тисячне військо. Важливо знати, що у самому середовищі реєстровців поступово відбувалося соціальне розшарування, яке вже на початку XVII ст. призвело до появи так званого значного козацтва. Цей прошарок зростав за рахунок розширення землеволодіння і ставав потенційним конкурентом шляхетської верхівки реєстру (старшина, як правило, призначалася зі шляхти).

Далі слід привернути увагу до швидкого зростання козацтва в Україні на початку XVII ст., яке як соціальна група далеко перевершила визначені йому державою межі і в запеклій боротьбі з феодалами продовжувало в організаційному, військовому й ідеологічному аспектах зміцнюватися, розширюючи свою територіальну й соціальну базу. Наприкінці 1620-х рр. набуває остаточного оформлення і нерєєстрове (нелегітимне, з погляду владних кіл, козацтво), що об'єднувалося навколо Січі. За ним на відміну від реєстровців, які іменувалися «Військом Запорозьким реєстровим», закріплюється назва «Війська Запорозького низового». Низовики обирали свого гетьмана і формували структуру війська. Прикметно, що уряду доводилося крім реєстровців закликати до походів широкі верстви нерєєстрового козацтва, що підсилювало явище покозачення

населення, яке у перші десятиріччя XVII ст. стало в Україні масовим. Нереєстрові або виписані з реєстру після воєнних кампаній – випищики, повертаючись додому, способом доведеного факту залишали за собою козацькі привілеї, насамперед право землеволодіння, керувалися козацьким звичаєвим правом, відмовляючись від панської юрисдикції. З іншого боку, у козацьких привілеях, вольностях і устоях вбачали для себе реальну і привабливу суспільну модель багатьох селян, які все більше потерпали від феодального гніту, закріпачувалися. Перехід до козацтва асоціювався у них з ідеєю вільного господарювання. Саме ці «покозачені», випищики, низові козаки, посполиті часто фігурують у донесеннях урядовців під назвою «непослушних». Вони нехтували феодальними повинностями, відмовлялися коритися земським панам, заявляючи про свій козацький імунітет, а найрадикальнішим заходом був вихід на Низ. Характерно, що за матеріалами люстрації 1616 р. у волостях середнього Подніпров'я серед населення домінували саме «непослушні». У Каневі співвідношення «послушних» і «непослушних» становило відповідно 160 та 1346 дворів, Корсуні – 200 та 1300, Переяславі – 300 та 700, Черкасах – 150 та 800. Так створювалася база масового козацького руху, який вилився у козацькі повстання кінця XVI – першої половини XVII ст.

ЛЕКЦІЯ 4

Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, її політичні результати

План

1. Причини та передумови Національно-визвольної війни, її характер. Перші битви.
2. Зборівська та Берестейська битви та їх наслідки.
3. Укладання українсько-московського договору 1654 р.
4. Доба Руїни. Гетьмани: І.Виговський, Ю.Хмельницький, П.Дорошенко.

1. Причини та передумови Національно-визвольної війни, її характер. Перші битви

Вивчаючи перше питання, слід звернути увагу, що на короткий час після придушення козацько-селянських повстань 30-х рр. XVII ст. знекровлений український народ нібито притих. Навіть польська шляхта називала 1638–1648 рр. «золотим десятиліттям спокою». Та це був лише перепочинок перед бурею. У Польщі нічого не змінилося, й українську проблему було лише відкладено, але не розв'язано. Продовжувалося різке посилення феодально-кріпосного гніту на українських землях. Селян змушували відробляти на панщині по 3–4 дні щотижня і сплачувати численні податки. Це знущання відчувало на собі не лише селянство, а й дрібна і навіть середня українська шляхта. Особливо зухвало поводитися польська шляхта з козацтвом після ординації 1638 р. Вона намагалася перетворити нереєстрових козаків у селян-кріпаків і слуг, на що ті відповідали повстаннями, до яких приєднувалися селяни. Несправедливість і гніт переживало і реєстрове козацтво під управлінням польської шляхти, яка виступала в ролі старшини.

Ворожими до Речі Посполитої були й міська біднота, частина міської верхівки та українські міщани, котрі теж пригнічувались польськими феодалами, витісняючись з ключових позицій економічного життя й самоуправління. Ще більший гнів українців викликало переслідування православ'я з боку польських католиків, що призвело до розколу серед духовенства та посилення міжконфесійної боротьби. Колоніальна політика Польщі однозначно була спрямована на придушення розвитку української мови, української культури, самосвідомості тощо.

Отже, колоніальна політика Польщі загрожувала винищенням української народності, що було, безумовно, великою національною небезпекою. Широкі верстви козацтва стали рушійною силою цієї боротьби. Українське козацтво перестало бути лише військовим прошарком населення. Воно остаточно перетворилося на самодостатню соціальну верству. Разом з козаками активну участь у боротьбі брали селяни, міщани, духовенство. Очолив національно-визвольний рух українського народу видатний військовий і політичний діяч, будівничий української козацької держави Богдан (Зиновій) Михайлович Хмельницький.

Національно-визвольна війна розпочалася в першій половині лютого 1648 р. з приїзду Б. Хмельницького до Січі й обрання його гетьманом Війська Запорозького і тривала до кінця XVIII ст. Ставши гетьманом, Б. Хмельницький розсилає свої універсали по всій Україні.

Планомірно й енергійно проводилася підготовка до повстання проти Польщі. Запорозька Січ стала центром визвольного руху всього українського народу. Тут зосереджувалися військові сили, необхідні матеріальні ресурси. Навесні 1648 р. Б. Хмельницький зі старшим сином Тимофієм відправився до кримського хана Іслам-Гірея, щоб домовитися про союз і допомогу. Б. Хмельницький добре розумів, що, якщо кримський хан не стане його союзником, то обов'язково буде разом з Польщею проти України. І Богдан вдався до важливого дипломатичного кроку – зробив давнього ворога українського народу своїм спільником. Цей союз убезпечував повстанців від несподіваних нападів з півдня і давав можливість зосередити всі зусилля проти Польщі. До того ж у той час татари надавали козакам свою швидку і могутню маневрену кінноту, якої в козацькій армії було замало. Цим нівелювалася традиційна тактична перевага кінного польського війська над козаками, внаслідок чого зазнавали поразок всі попередні повстання.

Поляки, попереджені про дії Хмельницького, навесні 1648 р. послали на Запорозьку Січ військо, щоб придушити повстання ще в зародку.

2. Зборівська та Берестейська битви та їх наслідки

Так, розпочався перший етап Визвольної війни, коли повстання набуло найбільшого розвитку. Слід зауважити, що й на боці Б. Хмельницького, і на боці М. Потоцького воювали українські козаки (одні – повстанці, інші – реєстровими польської армії). Тому Б. Хмельницький проводив активну агітацію з метою залучити на свій бік реєстровиків, що врешті й сталося.

На початку 1648 р. 6-тисячний передовий загін поляків мав зустрітися з об'єднаними 9-тисячними козацько-татарськими силами. В урочищі Жовті Води 6 травня після тривалого бою польський авангард на чолі з М. Потоцьким було розбито. 16 травня 1648 р. під Корсунем Б. Хмельницький розгромив і головне польське військо. Серед багатьох тисяч поляків у полон потрапили обидва командувачі польської армії М. Потоцький і М. Калиновський, 80 знатних вельмож і 127 офіцерів. Це була одна з найяскравіших перемог українського війська над польською армією на початку визвольної війни.

Тріумфальна перемога Б. Хмельницького приголомшила поляків і водночас надихнула українців на народне повстання. Селяни скрізь ставали під гетьманські стяги, щоб здобути волю і незалежність. Із добровольців створювалися нові частини, і на кінець літа 1648 р. українські повстанські сили налічували вже до 100 тисяч чоловік, близько 40 тисяч з яких становило регулярне козацьке військо. Виникали сприятливі умови для розгортання народної боротьби.

Але й поляки не гаяли часу. Щоб покінчити з повстанням під проводом Б. Хмельницького, вони мобілізували 32 тисячі шляхти і 8 тисяч німецьких найманців.

23 вересня 1648 р. воюючі армії зустрілися і зійшлися під Пилявцями на Поділлі. Б. Хмельницький майже повністю знищив це велике військо. Були захоплені величезні трофеї.

Ця битва ще більше зміцнила впевненість українців в успіху їхньої боротьби проти поляків і відкрила Б. Хмельницькому шлях на захід, вглиб самої Польщі. Коли він проходив землі Волині та Галичини, населення радо вітало його, всіляко допомагаючи йому, і приєднувалося до повстанців. У жовтні 1648 р. козацько-селянська армія взяла в облогу Львів, а згодом Замостя і могла здобути їх. Б. Хмельницький міг повести військо до самої Варшави й об'єднати всі українські землі в межах національної держави.

Але сьогодні не можна стверджувати однозначно, що саме спиною гетьмана, але він цим шансом не скористався. Гетьман не тільки зупинив свій успішний наступ, а й, повертаючи пізніше полки, не залишив у західних регіонах козацьких гарнізонів. Донині залишається загадкою, чому Б. Хмельницький, маючи всі можливості перемогти Річ Посполиту, цього не зробив, а погодився на перемир'я, яке запропонував йому новий польський король Ян Казимир.

Уже наступного 1649 р. поляки знову розпочали війну, щоб повернути непокірну Україну. Розпочався другий етап Визвольної війни, коли напружена боротьба між ворогуючими сторонами проходила з перемінним успіхом. Улітку 1649 р. біля м. Зборова відбулася одна з найбільших і найважливіших битв війни. Польську армію несподівано оточили козацькі та татарські сили. З цієї безнадійної ситуації врятував поляків кримський хан Іслам-Гірей, який пішов на примирення з Польщею, не бажаючи значного посилення України. У боротьбі України з Польщею він проводив політику «рівноваги сил», що вела до взаємного послаблення і давала можливість Криму відігравати провідну роль у Південно-Східній Європі. У цих умовах Б. Хмельницький змушений був піти на компроміс.

18 серпня 1649 р. було підписано Зборівський мирний договір. За ним козацький реєстр обмежувався 40 тис. осіб. Хоча всім учасникам повстання дарувалася амністія, більшість селян знову ставали кріпаками. Польська шляхта, навпаки, одержала право повернутися до своїх маєтків. Проте завдяки Зборівському договору Україна вперше здобула юридично закріплену свободу. Було визнано її автономію, що поширювалася на Брацлавське, Київське і Чернігівське воєводства. Їх було залишено під владою Війська Запорозького. Польське військо й адміністрація втрачали право перебувати в цих воєводствах. Адміністрацію тут становили українські шляхтичі православної віри. Було заборонено перебування на цих землях євреям і єзуїтам. Так само мало бути ліквідовано уніатську церкву, а православний митрополит Київський мав дістати місце в польському сеймі. Б. Хмельницькому довелося задовольнитися національно-територіальною автономією, і то лише для козацької верстви. Народ не прийняв умов Зборівської угоди і відповів на неї низкою повстань проти польського гноблення. Відчувалася неминучість нової війни з Польщею, політичні кола якої й не думали миритися з думкою про самостійне існування козацької України.

Навесні 1651 р. знову першими в наступ пішли поляки на чолі з Яном Казимиром. Його армія на той час була найгрізнішою в Європі. Генеральна битва відбулася знову на Волині під Берестечком. Почалася вона 28 червня, тривала майже два тижні й закінчилася для Б. Хмельницького невдачею. У надзвичайно скрутне становище козаків поставила нова зрада Іслам-Гірея, військо якого в переломний момент покинуло поле бою. Під час відступу полягло багато козаків, українська армія втратила близько 10 тис. вояків і весь обоз. Однак її основні сили завдяки мужності окремих частин зуміли організовано вийти з оточення. Невдача під Берестечком негативно вплинула на бойовий дух армії та на подальший перебіг визвольної війни. Та завдяки організаторській діяльності Б. Хмельницького вдалося відновити боєздатність армії, зупинити під Білою Церквою просування поляків і змусити їх погодитися на переговори.

Як і належало очікувати, укладений 28 вересня 1651 р. Білоцерківський мирний договір приніс ще більше обмеження порівняно зі Зборівською угодою. Нанівець було зведено автономію держави. Її територія обмежувалася тепер одним Київським воєводством. Воєводства Брацлавське

і Чернігівське повністю переходили до рук польського уряду. Козацький реєстр скорочувався до 20 тис., польська шляхта мала право повертатися в Україну, більшість селян і козаків опинилися перед загрозою закріпачення. Щоб уникнути цього, тисячі людей втікали у Слобідську Україну. Проти гетьмана наростало народне невдоволення.

Але цей мир виявився дуже короткочасним. Вже наступного, 1652 р. Хмельницький помстився за невдачу під Берестечком. У бою біля гори Батіг на Поділлі 23 травня несподіваним ударом він знищив 30-тисячне польське військо та його ударну силу – 10-тисячну найману німецьку піхоту. Разом з військом загинув і польський гетьман М. Калиновський. При цьому Б. Хмельницький виявив блискучий таланти полководця: він зумів роз'єднати польську армію на окремі частини і поступово знищити її. Битва під Батогом вважається однією із найблискусіших в історії європейських воєн епохи Середньовіччя.

Батозька перемога дала змогу Б. Хмельницькому відмовитися від виконання умов важкого й ганебного для України Білоцерківського договору з Польщею 1651 р. Знову всю етнічну територію до ріки Случ було очищено від поляків, і тут відновилося козацька адміністрація.

Проте польське панство не бажало миритися з таким станом речей і виступило проти Б. Хмельницького, щоб відплатити йому за поразку під Батогом. У вересні 1653 р. численне польське військо зіткнулося з об'єднаними силами козаків і татар під Жванцем на Поділлі. Знову короля оточили, як колись під Зборовим. Облога тривала два місяці. Полякам загрожував голод і капітуляція. І знову кримський хан, одержавши великі гроші, віроломно, за спиною українського гетьмана, домовився з королем про перемир'я. Хан продиктував давні умови, відомі за Зборівським договором 1649 р., здобувши для себе право на ясир по всьому шляху до Криму.

Ця нова татарська зрада змусила Б. Хмельницького до рішучої зміни орієнтації. Порозуміння між Польщею та Кримом за пасивності Туреччини ставило Україну в дуже тяжке становище, Б. Хмельницький дійшов висновку, що жодна з тогочасних навколишніх держав не була зацікавлена в існуванні незалежної України. Було зрозуміло, що Туреччина і Крим, як союзники, ненадійні.

До пошуку нових союзників у визвольній війні спонукали, окрім міжнародних, і внутрішні причини. Вкрай несприятливо позначилися спустошення Правобережжя внаслідок воєнних дій та обезлюднення через епідемії чуми і холери 1650–1652 рр. на Брацлавщині й Київщині на стані економіки. Довготривала і виснажлива боротьба породжувала у населення зневіру й розчарування в можливості здобути перемогу і підсилювала серед нього промосковські настрої.

Отож перед Б. Хмельницьким постала дилема: чи залишитися наодинці з Річчю Посполитою і, можливо, повністю втратити основні завоювання, чи заради збереження їх прийняти протекторат однієї із сильних держав. Такими були тоді Порта і Росія.

Необхідно підкреслити, що у Визвольній війні українського народу Б. Хмельницький виявив себе не лише як великий полководець і дипломат, а і як державний діяч, фундатор і будівничий української козацької держави. Він добре розумів, що перемога може бути нетривкою, якщо її не закріпити на місцях. Тому ще на початку війни вишукував шляхи для будівництва держави. Однак у походах 1648 р. він ще не мав розробленої державної програми, продовжуючи, як і більшість старшин, залишатися в полоні ідей автономізму. Лише після повернення до Києва у грудні 1648 р., переосмисливши уроки минулорічної боротьби, Б. Хмельницький сформував нову політичну програму, яка передбачала право українського народу на створення власної держави, її незалежність і соборність. І, нарешті, визнання Річчю Посполитою незалежності козацької України в тих кордонах, у яких «володіли благочестиві великі князі», тобто як правонаступниці Київської Русі.

Провідну роль у надзвичайно інтенсивному процесі руйнування польських і становлення українських державних інституцій відігравало козацтво, активно підтримане селянами та міщанами. Існуюча вже довгий час у Запорозькій Січі козацька республіка була зародком

козацької держави Б. Хмельницького й дістала назву Військо Запорозьке. У ті часи жоден народ ще не мав такого міцного військового устрою, як Запорозька Січ.

Скориставшись перемир'ям з Польщею, яке настало після укладення Зборівського договору 1649 р., здобутими правами для державного будівництва на відвойованих землях, Б. Хмельницький активно зайнявся організацією української козацької держави. Він добре розумів, що держава чогось варта, якщо вона може себе захистити. У 1649–1650 рр. всю підвладну йому територію було поділено на округи – полки, а їх – на сотні. Полковники, сотники і міські отамани мали військові ранги і поряд з військовими обов'язками несли цивільну службу в адміністрації, фінансовій управі й суді. Було організовано різні ланки державного апарату. Найвищим представником судової влади був генеральний суддя. У державі склалися власні фінансова, митна і податкова системи.

У містах діяли органи самоврядування: у великих – магістрати, у менших – ратуші.

Однією з найважливіших справ державного будівництва була армія. Виявивши винятковий талант військового стратега й хист організатора, Б. Хмельницький з невідготовлених, розрізнених загонів повстанців за роки національно-визвольної війни створив могутню регулярну армію, яка виграла майже всі битви війни.

Українська держава мала власну символіку – прапор та герб. У гетьманській столиці Чигирині були представлені послы з 14 країн Європи й Азії.

Найвищим органом влади вважалася Генеральна Рада Війська Запорозького. Проте з 1649 р. її функції здебільшого переходять до Старшинської Ради, що було характерною ознакою перегруповування козацтва і свідчило про зростання ролі козацької старшини. До складу Ради входили в першу чергу генеральна старшина і полковники. Іноді Старшинська Рада збиралася в розширеному складі. У ній також брали участь сотники, представники військового товариства та міської адміністрації, а також вищого духовенства. Рада ухвалювала законодавчі акти, розв'язувала всі адміністративні, господарські, військові та зовнішньополітичні справи, була верховною судовою інстанцією, перебирала на себе функцію обрання й усунення гетьмана. До компетенції Старшинської Ради належали також питання миру і війни, мирних переговорів, встановлення дипломатичних відносин. Її рішення були обов'язковими (під загрозою смерті) для виконання гетьманом, старшиною, козаками.

Могутня влада концентрувалася в руках гетьмана. Він очолював адміністрацію, військо, фінансову і судову системи, скликав ради, видавав нормативні акти – універсали, вів дипломатичні переговори. Йому підпорядковувалися Генеральна канцелярія, до складу якої входили старшини, яких обирали на козацькій раді. Це: генеральний писар, обозний, два осавули, двоє суддів, а також підскарбій, хорунжий і бунчужний. Генеральний писар очолював гетьманську канцелярію і займався зовнішньою політикою. Обозний керував артилерією і займався постачанням армії. Осавули були помічниками і заступниками гетьмана у військових справах. Скарбничий відав фінансами, бунчужний був хранителем гетьманського бунчука, хорунжий – прапора.

Гетьман уважно пильнував, щоб полкові та сотенні органи влади не допускали свавілля, захищали майнові й соціальні інтереси як соціальних груп, так і окремих осіб незалежно від їхнього віросповідання, запобігали соціальним виступам, боролися з розбоями, карали кримінальних злочинців.

Чимало Б. Хмельницький зробив для зміцнення міжнародного становища Української держави, для зростання її ролі як суб'єкта відносин у Східній і Південно-Східній Європі. Розглядаючи зовнішньополітичні проблеми як запоруку незалежності утвореної козацької держави, Б. Хмельницький відправляв до різних країн понад 30 посольств на рік з різноманітними

місіями. З бюджету в 7,5 млн. польських злотих він витрачав на дипломатичну діяльність 1150 тис. Для порівняння: витрати на утримання збройних сил козацької держави становили 4,5 млн. польських злотих, 1 млн. ішов на сплату участі в бойових діях татарської кінноти. Ще 1648 р. він зав'язав стосунки з Туреччиною, що було потрібно з огляду на союзника України – кримського хана – васала турецького султана. Улітку 1650 р. Хмельницький погодився на прийняття турецького протекторату. Адже дуже нелегко було порозумітися з кримським ханом, який вимагав від гетьмана спільної війни проти Росії, щоб приєднати землі Астраханського і Казанського ханств. Щоб відвернути увагу хана від Москви, Б. Хмельницький запропонував йому спільний похід на Молдову, бо розумів її значення як торговельного шляху до Туреччини. Похід було успішно проведено навесні 1650 р., і молдавський господар В. Лупул був змушений укласти союз з Україною та заручити свою дочку Роланду зі старшим сином гетьмана Тимошем. Старша дочка В. Лупула була одружена з литовським князем Я. Радзивіллою. Завдяки родинним зв'язкам із впливовим литовським магнатом Хмельницький сподівався досягти на майбутнє нейтралітету Литви.

І, нарешті, слід з'ясувати, яку ж державу побудував Б. Хмельницький. Оскільки державний апарат формувалася за прототипом установ, які існували на Запорозькій Січі, цю Українську державу слід вважати республікою, що істотно відрізнялася від монархій Європейського континенту. А враховуючи провідну роль козацтва в утворенні державності та політичному житті, можна називати її Українською козацькою республікою. Власне К. Маркс назвав Україну цього періоду «християнською демократичною республікою».

3. Укладання українсько-московського договору 1654 р.

Після довгих роздумів Б. Хмельницький прийняв невтішне рішення: заради збереження основних завоювань національно-визвольної боротьби українського народу і, насамперед, державності слід на деякий час піддатися під протекцію Москви. Зрозуміло, що цей крок був вимушений, оскільки польсько-кримський Кам'янецький договір 1653 р., який не передбачав навіть збереження за козацькою Україною статусу державної автономії у складі Польщі, ставив її перед фактом існування політичного взаєморозуміння Польщі і Кримського ханства.

Б. Хмельницький та частина духовенства ще з 1648 р. зверталися до Москви з проханням, але не для того, щоб «возз'єднатися», а для того, щоб одержати підтримку у війні з Польщею.

Однак московські правителі не поспішали. Вони вирішили зачекати, доки козаки й поляки не виснажать одне одного, і вже тоді вдатися до відповідних дій. Тому московський посол умовляв гетьмана миритися з паном своїм, королем польським! І лише тоді, коли українці заявили, що віддадуть перевагу союзу з Туреччиною, вони вирішили діяти. У результаті тривалих переговорів

1 жовтня 1653 р. цар Олексій Михайлович скликав Земський собор, який ухвалив прийняти Військо Запорозьке під «государеву високу руку». Ухвалюючи це рішення, Москва сподівалася повернути деякі захоплені Польщею землі, використати Україну як буфер проти Туреччини і взагалі, маючи у своєму підпорядкуванні 300 тис. випробуваного, досвідченого й найкращого на Сході Європи українського війська, значно розширити свій вплив.

9 жовтня 1653 р. в Україну було відряджене московське посольство на чолі з боярином В. Бутурліним. Для зустрічі з ним до Переяслава прибув Б. Хмельницький з (дехто з істориків вважає, що Б. Хмельницького у цей час не було у Переяславі у зв'язку з загибеллю сина Тимоша) з генеральною старшиною, майже всі полковники, близько ста сотників, стільки ж нижчої старшини

і деяка частина козаків. 8 січня 1654 р. розпочалася Велика Рада, яка вирішила передати Україну під царську протекцію.

Та як тільки почалися переговори, стався інцидент, який виявив відмінності між прагненнями Б. Хмельницького і царського уряду. Гетьман прагнув, щоб присягали обидві сторони – українці на вірність цареві, а бояри в особі царя пообіцяли боронити їх від поляків та поважати їхні права і привілеї. Але В. Бутурлін заявив, що цар є самодержцем і не присягає своїм підданам, козаки ж мають право вірити цареві без присяги. Виявляється, московський цар ставить козаків на один щабель зі своїми холопами, котрим він нічого не обіцяє і присяг не складає.

Ця різниця поглядів мало не зірвала переговори. Однак, коли бояри двічі повторили запевнення, що цар своєю грамотою затвердить вольності України і збереже її державний лад, гетьман з козаками склали присягу на вірність цареві. Усього присягнуло, як зазначає М. Грушевський, 284 особи.

Остаточний договір представники обох сторін уклали в Москві в березні 1654 р. Це так звані Березневі статті. За ними цар забезпечував Україні автономію, що стосувалася таких справ: гетьмана і старшину вибирає козацька рада, українська адміністрація і суди незалежні від московських, податки в Україні збирає український уряд, козацького війська має бути 60 тис., залишається давній поділ населення на стани (козацький, шляхетський, міщанський, духовний) і кожен стан зберігає свої права, Україна має право на переговори з іншими державами. Українці визнали такі права царя: тримати в Києві військову залогу з воєводою, про обрання нового гетьмана, про закордонні посольства гетьман повідомляє царя, а права всіх станів цар затверджує своїми грамотами. Отже, гетьман Б. Хмельницький зовсім не визнавав себе разом із усім козацьким військом холопами московського царя. Це свідчить про те, що Україна, незважаючи на визнання верховенства корони Романових, увійшла до складу Московії на принципах не стільки протекторату, скільки конфедерації. Тобто ні про яке приєднання чи возз'єднання не йшлося. Тому не дивно, що у багатьох документах після договору 1654 р. про Україну мовиться як про незалежну державу. Вона залишала собі всі атрибути держави й дипломатичні союзи з іншими країнами. Був і ще один важливий результат укладання цього договору. Перехід України під руку московського царя надав могутнього імпульсу європеїзації Московщини через Україну, включенню її в політичну систему Європи.

Але сам договір було складено досить неясно, і це було почасти причиною того, що відразу виникли непорозуміння та конфлікти між Україною і між Московією.

Гетьман вважав себе незалежним володарем України і в цій ролі вів далі відповідну політику. Московський уряд хотів відразу стати твердою ногою в Україні за допомоги своїх воєвод, війська тощо. Справа ускладнювалася ще й тим, що оригінали договору чомусь було втрачено, залишилися лише неточні їхні копії або переклади. Та і їх, як доводить російський архіваріус П. Шафранов, сфальсифікували царські переписувачі. Втрата договору малоймовірна. Ні піддяді Посольського приказу, ні чиновники Міністерства закордонних справ, ні тим паче радянські дипломати не могли загубити такий важливий документ, добре розуміючи, чим це для них могло обернутися. Є інша версія. Переяслівський договір входить до переліку документів, досі не доступних нікому, подекують, що на нього накладено гриф «таємно», і він став таємницею навіки. Словом, зникнення тексту договору давало Росії можливість у майбутньому не виконувати його положень, що вона і робила. Переяслівську угоду Росія використала лише як прикриття для окупації та колонізації України. Свідченням цього є остаточне скасування української державності російським царизмом у другій половині XVIII ст.

Після укладення Переяслівської угоди війна України проти Польщі в 1654–1657 рр. продовжувалася в союзі з Росією. Це був її третій етап. Головні воєнні дії відбувалися на території

Білорусі. Навесні 1654 р. московське військо, підтримане 20 тис. козаків на чолі з В.Золотаренком, здобуло Смоленськ, Мінськ, Вільно. Пізніше, восени, бої перемістилися до Південно-Західної України, де поляки, заручившись підтримкою кримського хана, спустошували Брацлавщину. У січні 1655 р. проти поляків виступив Б. Хмельницький з козацьким і московським військом. Та битва під Охматовим на Київщині не принесла успіху. Це значно підірвало надії українців на допомогу царя. Тому Б. Хмельницький з 1655 р. розпочав активну дипломатичну діяльність, щоб знайти можливість захистити незалежність України. Свої зусилля він спрямовує на об'єднання західноукраїнських земель, відновлення союзних відносин з Кримом, який перейшов на бік Польщі, на зближення зі Швецією, яка перебувала в стані війни з поляками. Під владу гетьмана просилася шляхта Волині, Поділля і Полісся. У політичних зв'язках з Україною прагнула бути Білорусь. Усе це викликало невдоволення московського царя.

Налякана успіхами Швеції в Прибалтиці, Московія вирішила піти на зближення з Річчю Посполитою, становище котрої в цей час значно погіршилося. У боротьбі зі своїми сусідами вона всюди зазнавала поразок. Шукаючи останнього порятунку для своєї країни, польський уряд запропонував московському цареві Олексію Михайловичу польську корону після смерті бездітного Яна Казимира. У 1656 р. у Вільно між московським царем і поляками було укладено перемир'я без усякої на те згоди українців. Більше того, Москва не допустила на переговори українську делегацію, хоча центральним питанням була саме доля України.

Ось чому Б. Хмельницький почав вести зовсім самостійну політичну лінію. Формально, поки що не розриваючи угоди з Москвою, він зайнявся організацією антипольської коаліції європейських країн тепер уже без участі Москви. З цією метою почав укладати угоди зі Швецією, Молдовою, спрямовані як проти Москви, так і проти Польщі та Криму. Водночас для гарантування безпеки південних кордонів активізуються дипломатичні контакти з Оттоманською Портою та Придунайськими князівствами. Перша половина 1657 р. була дуже успішною в розвитку і зміцненні молодой української козацької держави.

На жаль, Б. Хмельницького чекали і нові невдачі. Налякані успіхами України і Швеції, у війну втрутилися європейські країни. На початку 1657 р. закінчився поразкою українсько-семиградський похід на Польщу. Почався бунт серед козаків, бо чимало з них не хотіли більше воювати і втікали додому. Ці події виявилися страшним ударом для хворого гетьмана, і 6 серпня 1657 р. він помер.

Б. Хмельницький в останні роки життя зрозумів хибність однобічної угоди з Росією. Він розумів уже і небезпеку втрати всіх вольностей. Усвідомлював це і його генеральний писар І. Виговський. Тому вони весь час намагалися вирватися з московського ярма. Цим задумам не судилося здійснитися. Український гетьман завжди залишався символом боротьби за свободу, незалежність і територіальну цілісність своєї Вітчизни. Щоправда, є й інші позиції істориків відносно особи Б. Хмельницького. Частина із них вважає, що, він, заключивши непродуману угоду, в якій не було передбачено вихід України з-під контролю Росії, фактично зрадив інтереси народу. З іншого боку, можна було залучити третейського суддю, підписати тристоронні угоди, але чи можливо це було в тих умовах, сказати важко.

4.Доба Руїни. Гетьмани: І.Виговський, Ю.Хмельницький, П.Дорошенко

Після смерті Б. Хмельницького значно ускладнилася зовнішньо- і внутрішньополітична ситуація в Україні. Відчутними стали соціально-економічні проблеми, породжені тривалою війною. Проливши море крові, щоб позбутися польського гніту, селяни і рядові козаки потрапили в ще страшнішу залежність від власних можновладців, які прагнули влади і багатства, не гребуючи

будь-якими засобами, і, що особливо небезпечно для долі України, намагалися при цьому спертися на збройні сили інших держав.

Недарма трагічний період в історії України, пов'язаний з третьою чвертю XVII ст., дістав назву «Руїна». Термін «Руїна» історики взяли із численних народних переказів та дум, у яких ідеться про те, що Україна доборолася до краю, «до Руїни». Для наступників Б. Хмельницького, які не мали його популярності й престижу, виявилось набагато важче здобути широку підтримку народних мас. Уже перше питання про гетьманського наступника не вдалося розв'язати без ускладнень. Прагнучи заснувати в Україні власну династію, Б. Хмельницький заповів спадкоємство шістнадцятирічному синові Юрію. Проте козацька старшина, прагнучи влади, не бажала запровадження олігархічної форми правління. У 1657 р. спочатку регентом недосвідченому і хворобливому юнаку, а незабаром і гетьманом України старшинська Рада обрала сподвижника Богдана, генерального писаря Івана Виговського. Головним своїм завданням він вважав побудову незалежної й територіально об'єднаної України. Не пориваючи з Москвою, старався відвести татар від орієнтації на Польщу й особливо шукав тісного зв'язку зі Швецією. У жовтні 1657 р. в Корсуні було укладено союз зі Швецією, підготовлений ще за Б. Хмельницького. Причому шведський король обіцяв припинити воєнні дії проти Польщі лише в тому разі, якщо та визнає українців за вільний народ. Початок воєнних дій між Швецією і Данією, складна внутрішньополітична ситуація в Україні не дозволили реалізувати умови Корсунського договору.

Треба зазначити, що московський уряд довго зволікав з визнанням гетьманства І. Виговського, вимагаючи від нього чималих поступок, спрямованих на ліквідацію української держави. Прагнучи послабити владу гетьмана і сильніше прив'язати Україну до Росії, царський уряд підтримував внутрішню опозицію проти І. Виговського, яку очолили кошовий отаман Яків Барабаш та полтавський полковник Мартин Пушкар. У червні 1658 р. І. Виговський придушив цей виступ, але тодішня братовбивча війна коштувала Україні 50 тис. життів.

Саме ці обставини змусили І. Виговського, частину старшини і шляхти, навіть православного митрополита Діонісія Балабана, активізувати зусилля, щоб налагодити порозуміння з поляками. У вересні 1658 р. у м. Гадячі було підписано трактат, за яким Київщина, Брацлавщина та Чернігівщина утворювали Велике Князівство Руське, котре, поряд із Польщею та Литвою, ставало третім рівноправним членом Речі Посполитої з повним збереженням гетьманського правління, прав і звичаїв українського народу.

Гадяцький договір Москва сприйняла як відверте оголошення війни. Саме тепер московський цар виявив себе противником самостійної України, пішовши на ліквідацію її автономії. Щоб домогтися цього, він спішно посилав в Україну 150-тисячну армію на чолі з князем О. Трубецьким, яка в липні 1659 р. в битві під Конотопом зазнала однієї з найстрашніших у своїй історії поразок. На полі бою полягло від 40 до 50 тис. московського війська. У полон потрапили князі Пожарський, Ляпунов, два Бутурліних та ще кілька тисяч росіян. Повністю подолати наслідки цієї воєнної катастрофи російська армія спромоглася лише після реформ Петра І.

Зрозумівши, що силою зброї подолати І. Виговського важко, Москва вирішила організувати проти нього заколоти промосковських старшин, котрі звинуватили гетьмана в тому, що він продає Україну полякам. Унаслідок шаленої агітації та підступних дій прихильників Москви І. Виговського було усунуто від гетьманства. Подавшись до Польщі, він дістав від неї Київське воєводство, а в 1664 р. за доносом полковника Тетері його стратили поляки.

Після падіння І. Виговського в Україні продовжували наростати внутрішні суперечності, анархія й руїна. У 1659 р., сподіваючись, що авторитет роду Хмельницьких допоможе подолати ці негативні вища, промосковська старшина обирає гетьманом Юрія Хмельницького (1659–1663 рр.). Слабкий і безвольний політик, він став пішаком у руках старшинських угруповань. Користуючись цим, російські та польські війська, турецько-татарські орди безперешкодно грабували Україну.

Переляканий погрозами князя Трубецького, який повернувся в Україну з новим російським військом, молодий Хмельницький повірив підробленому тексту Переяславської угоди 1654 р. і 27 жовтня 1659 р. підписав новий і дуже не вигідний варіант документа. До речі, цей фальсифікований документ став єдиним офіційним текстом так званих статей Б. Хмельницького, котрий мали підтримувати згодом всі нові гетьмани.

Отже, Переяславський договір Б. Хмельницького 1654 р. було фактично перекреслено. Почала знищуватися й українська козацька держава. Але й гетьманування Ю. Хмельницького виявилось не тривалим. Вже на початку 1663 р. відчуваючи свою неспроможність, він удруге склав булаву і постригся у ченці. Гетьманом Правобережної України обрали П. Тетерю (1663–1665 рр.), якого підтримували поляки. Лівобережжя під впливом Москви обрало гетьманом запорізького кошового І. Брюховецького (1663–1668 рр.), який вороже ставився до Польщі й орієнтувався на союз із Росією. Відбувся розкол на Лівобережне і Правобережне гетьманства.

Незабаром між гетьманами почалася війна, яка закінчилася для поляків і Тетері поразкою. Відчувши загальну ненависть до себе, Тетеря у 1665 р. зрікся гетьманування і втік до Польщі.

Це значно зміцнило становище гетьмана І. Брюховецького, який мріяв про перехід під його булаву і Правобережжя. Але Москва неохоче надавала йому в цьому допомогу, бо не бажала мати справу з об'єднаною і сильною Україною. Тому, щоб завоювати до себе прихильність московського царя, І. Брюховецький, перший з українських гетьманів, восени 1665 р. поїхав до Москви.

За щедрю платню І. Брюховецький поклав до ніг царя всі права і привілеї України. У 1665 р. він підписав московські угоди, які звели до мінімуму автономію України. За нею всі податки населення тепер надходили до царської скарбниці, вибори гетьмана мали відбуватися при царському делегаті, а обраний гетьман мав приїздити до Москви на поклін до царя. У відносини з іншими державами гетьман міг вступати тільки з дозволу Москви. Під безпосереднє правління московських воєвод було поставлено, окрім Києва, всі важливі міста України. На київську митрополію мав прийти московський ставленець.

Московський договір І. Брюховецького виявився важким ударом для української державності. Ілюзорними ставала адміністративна і фінансова самостійність України. Чинними залишалися лише козацькі станові права і привілеї. Тому в Україні почало ширитися загальне невдоволення політикою Брюховецького і московськими порядками. Гетьман відразу втратив популярність серед народних мас. На нього чекав вибух народної бурі, який позбавив його гетьманської булави і життя. 7 червня 1668 р. в с. Будищі на Полтавщині І. Брюховецького вбив розгніваний натовп. Після П. Тетері гетьманами Правобережної України були Степан Опара (1665 р.), Петро Дорошенко (1665–1669 рр.), Михайло Ханенко (1669–1674 рр.) та ін., які боролися за Україну то під прапором Туреччини, то під штандартами Польщі і які, однак, не змогли довести свої наміри до кінця.

Серед них виділявся гетьман П. Дорошенко, котрий поставив громадські інтереси над особистими й героїчно йшов до високої мети: визволити Правобережну Україну з-під влади Польщі, укласти союз з Кримом і Туреччиною і йти на Лівобережжя, щоб об'єднати всю Україну і зробити її незалежною. Це був великий та, на жаль, короткий тріумф політики, спрямованої на відновлення єдиної Української держави. Дорошенко походив з старовинного козацького роду: його дід, Михайло Дорошенко, був гетьманом у 20-х роках XVII ст. Петро Дорошенко з гордістю не раз підкреслював, що він «з козака козак». Розпочав військову службу за гетьманування Богдана Хмельницького, співпрацював з Виговським та Юрієм Хмельницьким. Перебуваючи в Чигирині в часи активного формування української державності, виробив широкі погляди на розв'язання цієї проблеми. Історики справедливо підкреслюють, що це був гетьман «з духом Богдана Хмельницького». Царизм не хотів визнавати його гетьманом України і направив армію. П.

Дорошенко почав готуватися до битви. Однак у цей час польські війська уже вкотре вторглися в Правобережну Україну. Гетьман виїхав туди, щоб організувати оборону, а на Лівобережжя вторглися московські війська, і під тиском цих переважаючих сил наказний отаман Лівобережжя Д. Многогрішний перейшов на їх бік, а пізніше був обраний гетьманом Лівобережної України. Таким чином, намагання балансувати між Польщею і Московською державою, боротися одночасно проти цих двох держав для Петра Дорошенка скінчилися невдачею.

Проте Польща, виснажена тривалою війною, змушена була терміново укласти мир з Росією, що й було зроблено в Андрусові у січні 1667 р. Без українських представників Україну поділили на дві частини. Лівобережна Україна залишалася під Росією, Правобережна переходила до Польщі. Запорізька Січ потрапила в спільне володіння двох держав. Андрусівське перемир'я було останнім цвяхом у домовину Березневих статей 1654 р., за яким цар зобов'язувався боронити Україну від поляків. На тривалий час загальмувався й деформувався процес розвитку української нації, її свідомості, мови, культури. Установивши своє панування над Правобережною Україною, Польща посилила тут тяжкий соціальний і національний гніт.

На Лівобережжі України, яка перебувала в орбіті впливу Москви, після І. Брюховецького гетьманами були Дем'ян Многогрішний (1668–1672 рр.), Іван Самойлович (1672–1687 рр.). За їхнього правління Лівобережжя зазнало як відносної автономії, так і чимало руйнівних конфліктів, причиною яких були, головним чином, сутички між старшинською верхівкою. Окремі дипломатичні та воєнні успіхи, досягнуті за гетьманства І. Виговського і П. Дорошенка, не було розвинуто через свару серед старшини, яка свої інтереси ставила вище за державні. Розчарувавшись у пропольській і про турецькій політиці, вона шукала зв'язків з Московією. Згоди царя на автономію України намагалися досягти гетьмани Д. Многогрішний та І. Самойлович. Другий мріяв навіть про досягнення якнайбільшої самостійності України. Проте обидва гетьмани та їхні родини стали жертвами московської політики. Їх було арештовано і заслано до Сибіру.

І як підсумок, за доби Руїни новонароджена в Україні козацька держава значно послабла. З могутньої войовничої сили за часів Б. Хмельницького через 20 років після його смерті вона перетворилася на безпорадну жертву внутрішніх чвар, чужоземних вторгнень і поділів.

ЛЕКЦІЯ 5

Гетьманщина у складі Російської імперії. Остаточна ліквідація української державності

План

1. Українські землі у складі Російської держави. Гетьман І. Мазепа та його політична та культурна діяльність. «Мазепінське бароко».
2. Північна війна. Полтавська битва. Зруйнування Запорізької Січі у 1709 р. Конституція П.Орлика.
3. Обмеження автономії України. Гетьмани І.Скоропадський, П.Полуботок, Д.Апостол, К.Розумовський.
4. Ліквідація гетьманщини і Запорізької Січі.

1. Українські землі у складі Російської держави. Гетьман І. Мазепа та його політична та культурна діяльність. «Мазепінське бароко»

В дуже складних економічних і політичних обставинах починалося гетьманство Івана Мазепи, постать якого – одна з найзагадковіших в українській історії. Це один з найвидатніших і найбільш суперечливих політичних діячів України. Його любили й ненавиділи, поважали й побоювалися, цінували, остерігалися, прославляли й оббріхували. Незважаючи на історичну правду та думку, що склалася в Європі про І. Мазепу як видатного політичного і культурного діяча, царські, а за ними й офіційні радянські історики впродовж більш як трьох століть показували його переважно в негативному світлі.

Походив І. Мазепа зі знатного українського шляхетського роду Білоцерківського повіту на Київщині. Природний розум і потяг до знань привели юнака в стіни Києво-Могилянської академії. Згодом, як гадають, було навчання в єзуїтській колегії у Варшаві. На кошти польського короля Яна Казимира здібного юнака послали в Голландію, Італію, Німеччину і Францію, де він вивчав основи фортифікації, гарматну справу та інші науки. Був усебічно обдарованим, грав на бандурі, добре знав літературу, військову справу, цікавився мистецтвом, колекціонував зброю, та предмети старовини. Уже в 12 років складав вірші латинською мовою. Він написав «Думу», пісню про чайку-небогу, псалом і ряд інших поезій.

Залишивши службу в польського короля, у 1669 р. І. Мазепа прибув у Чигирин до гетьмана П. Дорошенка. Тут він отримав чин генерального осавула і присвятив себе українській справі. Згодом переходить до гетьмана Лівобережної України І. Самойловича і стає його довіреною особою. У 1687 р., коли козаки змістили Самойловича, його наступником вони обрали не кого іншого, як І. Мазепу, підтриманого російськими вельможами. Обрання відбулося на козацькій раді на р. Коломак в оточенні московського війська. Коломацькі статті – договірні умови між старшинами та урядом Москви, прийняті на козацькій раді, значно обмежували економічну самостійність, соціальну і зовнішню політику Гетьманщини і посилювали владу царату. Та, попри альтернативні кандидатури, на Коломацькій раді гетьманом було обрано І. Мазепу – виключно завдяки його особистим якостям, високій культурі й освіченості, життєвому досвіду і військовому хисту, високому авторитету, який він заслужив у старшини і козаків. Це була високоосвічена людина-інтелектуал. Він знав польську, німецьку, латинську, французьку, італійську, турецьку мови, добре орієнтувався в перипетіях політичного життя всієї Європи, володів надзвичайним особистим даром, умінням приваблювати людей різного віку і характеру. І це допомагало йому впродовж понад 20 років вести Україну по розбурханому морю анархії та руїни. І. Мазепа мав високе звання князя «Священної Римської імперії», був удостоєний найпрестижніших московських нагород, насамперед ордена Андрія Первозваного. Свої твори йому присвячували письменники, філософи, митці, композитори. Про нього писали історики, дипломати, вчені, полководці.

У внутрішній політиці І. Мазепа спирався на старшину, дбав про її становище, намагаючись створити в Україні національну аристократію і з її допомогою вести боротьбу за повну автономію України. У його планах було також забезпечення надання дворянам європейської освіти. Водночас він дбав і про захист інтересів народних мас, обмежував апетити старшини, зокрема встановивши максимальну панщину два дні на тиждень. У 1691 р. гетьман видав новий універсал, яким забороняв перехід козаків у селянський стан, а селянам дозволялося подавати до суду скарги на панів. Гетьманськими постановами скасував і найбільш обтяжливі податки. Коли внаслідок воєнних дій було сплюндровано Чигирин, Мазепа продав одне зі своїх сіл і виручені гроші передав мешканцям, котрі втратили свої житла і майно. Цей благородний вчинок заслуговує на увагу хоча б через те, що гетьмана дехто виставляє як загребушого багатія-магната, котрий заради грошей міг піти на все. За гетьманування І. Мазепи Україна була заможна й могутня. Успішно розвивалися сільське господарство, торгівля, ремісництво, будівництво. Порівнюючи сучасне життя з тим, що було під «ляхом», люди називали гетьмана «вітчимом України».

Одним із важливих напрямів внутрішньої політики Мазепи була культурно-просвітницька діяльність. Як щедра і добра людина, як меценат, Мазепа значну частину своїх особистих прибутків вкладав у розвиток української освіти, науки, мистецтва, архітектури, літератури, книгодрукування, справедливо вважаючи, що лише в такий спосіб можна зрівнятися з європейськими державами.

У своїй зовнішній політиці Мазепа, незважаючи на союз Москви з Польщею, приховано й обережно, але виразно спрямовував вістря своєї політики проти Польщі, сподіваючись відірвати від неї Правобережну Україну. За єдину реальну основу тогочасної української політики Мазепа вважав союз з Московією – забезпечення максимально можливої автономії України. І заради того, щоб здобути від Польщі Правобережжя, а від Туреччини і Криму степову смугу між Чорним та Азовським морями, він установив зв'язки з молодим царем Петром I, котрий у 1682 р. зійшов на трон, завоював його довір'я і зумів залучити царя до своїх планів. У свою чергу і Мазепа надавав активну допомогу Петру в походах на турків і татар. Лише за перші 12 років свого гетьманування Мазепа брав участь у 11 літніх і 12 зимових походах. За активну військову допомогу молодому цареві у здобутті Азова Мазепа одержав перший російський орден Андрія Первозваного за № 2. Згодом між ними зав'язалися добрі стосунки, які тривали майже 20 років. У 1678–1701 рр. козаки-гетьманці брали участь у 20 походах московитів проти турків та кримських татар, зазнаючи тяжких людських й економічних втрат.

У 1702 р. на Правобережжі розпочалося антипольське повстання на чолі з популярним у народі полковником Семеном Палієм. Скориставшись цим, І. Мазепа переконав Петра I дозволити йому зайняти Правобережну Україну, щоб врешті реалізувати свою мрію про об'єднання її з Гетьманщиною. Знову обидві частини Наддніпрянської України було на короткий час об'єднано і заслугу здійснення цього міг приписати собі мудрий політик і досвідчений дипломат І. Мазепа. Щодо Польщі, то вона, знесилена війною зі шведами, які окупували її значну частину, була неспроможна боротися за Україну.

2. Північна війна. Полтавська битва. Зруйнування Запорізької Січі у 1709 р. Конституція

П. Орлика

У 1700 р. розпочалася велика Північна війна – Росія вступила у боротьбу зі Швецією за вихід до Балтійського моря, втягнувши до неї також Україну. Війна, яка тривала 21 рік, лягла страшним тягарем на Гетьманщину й вимагала від неї надзвичайних жертв. Замість того, щоб захищати свою землю від безпосередніх ворогів – поляків, турків і татар, українці повинні були воювати зі шведами виключно за інтереси царя. І замість вдячності за це козаки не отримували за свою службу ніякої винагороди, а навпаки, потерпали від утисків та образ московських воєначальників.

На чолі козацьких полків Петро I поставив російських і німецьких командирів. З презирством ставлячись до козацького війська, вони часто використовували його як гарматне м'ясо, кидали на найтяжчі й найнебезпечніші ділянки фронту, на яких воно зазнавало величезних втрат, що сягали 60–70 % складу. Досить часто козаки використовувалися як дешева робоча сила на будівництві каналів, нових доріг, фортець та нової столиці Росії. Використання козаків на земляних роботах під час будівництва Санкт-Петербурга ще й сьогодні викликає шок серед російських дослідників. Із цих будівничих фронтів поверталось козаків ледве чи третина, а решта вмирала від нестерпних умов життя, епідемій, каліцтв тощо. Тільки на спорудженні Петропавлівської фортеці й деяких інших будівель Петербурга загинуло близько 100 тис. осіб, з яких значну частину становили українці. Така політика Петра I прямо вела до поступового знищення українського генотипу, адже йшлося про смерть десятків тисяч людей.

Цар висував перед українцями нечувані раніше вимоги. Він постійно вимагав постачання для російської армії коней, худоби, хліба і всяких інших припасів, що вичерпувало господарство України. Величезний податок, який часто перевищував господарські можливості, ліг на плечі селян. Відвідавши Лівобережжя у 1737 р., російський вельможа А. Волинський писав, що села тут знелюдніли, поля стоять незасіяні. Збитки сягнули 12 млн. рублів, загинуло понад 34 тис. козаків, на воєнні потреби забрано 47 тис. коней. Дійшло до того, що з північних губерній в Україну завозили зерно для весняного посіву. «Звідусіль, – писав цареві Мазепа, – я отримую скарги на свавілля російських військ». Навіть сам гетьман Мазепа став відчувати загрозу, коли дізнався про наміри царя замінити його іноземним генералом чи російським вельможею.

Незабаром надійшов указ Петра I про майбутні реформи у козацькому війську. Цим указом передбачалося перетворення традиційних полків на драгунські. У 1707 р. цар у примусовому порядку наказав Мазепі віддати Польщі Правобережжя. А задля власної мети пішов ще далі. Він готовий був, як підтверджують нові дослідження, навіть віддати всю Україну за вихід до Балтійського моря. Усе це – переконливі докази того, яка величезна небезпека загрожувала Українській державі. Трагедія Мазепи полягала в тому, що захищаючи інтереси України, він змушений був на підставі Коломацьких статей 1687 р. виконувати вимоги Москви. Окрім того, Петро I забороняв використання української мови та літератури.

За таких умов серед української старшини, незалежно від планів і настроїв самого гетьмана, виникла опозиція царизму, яка обговорювала можливості відновлення Гадяцького договору з Польщею і союзу зі Швецією проти Москви. Та Мазепа все ще надіявся, що цар змінить своє ставлення до України. І лише тоді, коли польський союзник Карла XII Станіслав Лещинський почав погрожувати нападом на Україну, Мазепа, звернувся за допомогою до Петра I і дістав відмову. З цього моменту почалося все змінюватися. Петро I відмовився від зобов'язання боронити Україну від поляків, що являло собою основу Переяславсько-Московського договору 1654 р. Іншими словами, цар зрадив домовленості з Україною. У цих умовах І. Мазепа опинився перед необхідністю вибору – залишатися надалі у сфері московської політики і навіть втратити автономію України чи спробувати звільнити її за допомогою нових союзників. Він проводить таємні переговори зі Швецією.

У складному вузлі подій єдиним шляхом врятувати Україну стало для нього визволення її з-під московської влади. Нещасливий збіг обставин прискорив рішення гетьмана. 28 жовтня 1708 р., коли Карл XII, пішовши на Москву, завернув на Україну, Мазепа, в надії запобігти спустошенню свого краю, перейшов на бік шведів. У квітні 1709 р. він підписав угоду з Карлом XII, за якою шведський король обіцяв те, чого не хотів Петро I, – захистити Україну, а також не укладати миру з царем до остаточного звільнення її з-під влади Москви та відновлення її давніх прав і привілеїв.

Рішення І. Мазепи та його однодумців схвально зустріло Запоріжжя, яке майже в повному складі багатотисячним загоном виступило на з'єднання з гетьманськими силами. Мобілізацію козацького війська утруднив указ Петра I, за яким було усунуто з теренів Гетьманщини більшість українських полків. Та лише поразка шведів під Полтавою 8 липня 1709 р. поклала край планам і Карла XII, й І. Мазепи. Пораненого Карла XII винесли з поля бою, а слідом за ним рушили і війська, які не знали в чому справа. Після поразки від переслідування російської кінноти вони знайшли притулок у Молдові. Тут біля м. Бендери 21 вересня 1709 р. 70-річний гетьман помер.

Розлючений Петро I, дізнавшись про вчинок І. Мазепи, спершу серією демагогічних маніфестів дискредитував гетьмана, звинувативши його у намаганнях видати Україну полякам, а православну церкву – уніатам. Потім дав наказ військам О. Меншикова, які перебували в Україні, негайно знищити гетьманську столицю Батурин. 2 листопада 1709 р. російські війська вдерлися в місто і вирізали всіх мешканців, не шкодуючи навіть немовлят, зруйнували і спалили повністю палаци, храми, школи. У травні 1709 р. за перехід на бік І. Мазепи було частково зруйновано і

Запорозьку (стару) Січ, а цар видав постійно діючий наказ страчувати на місці кожного впійманого запорожця. Але без Запорозького війська Московія ще не могла обійтися, тому руйнація Січі була припинена.

На жаль, І. Мазепі не вдалося реалізувати плани і всі наміри, однак він був і залишається видатним діячем своєї епохи, великим борцем за кращу долю України. Навіть за умов неухильного наступу на українську державність з боку російського царату йому таки вдалося піднести українське господарство й культуру, а відтак зберегти важливі чинники державності та національної самобутності, досягти певної стабілізації суспільства. Прагнення І. Мазепи створити незалежну державу, власну еліту, його політика в царині освіти й культури мали далекосяжну мету і забезпечили навіть після його поразки ще майже 80-річне існування гетьманської держави, вплинули на подальший розвиток українського народу та його державницьких традицій, на формування національної культури. І для майбутніх поколінь ім'я гетьмана Мазепи залишилося символом боротьби за незалежність України.

3. Обмеження автономії України. Гетьмани І.Скоропадський, П.Полуботок, Д.Апостол,

К.Розумовський

Фізична смерть гетьмана І. Мазепи не була смертю його справи. Її продовжила козацька старшина, яка стала першим осередком української політичної еміграції в Туреччині. Саме вона в 1710 р. обрала гетьманом у вигнанні Пилипа Орлика, котрий при І. Мазепі був генеральним писарем. Це ще один вихованець Києво-Могилянської академії, відомий як самовідданий український патріот. Вражав сучасників своїм знанням давньоримського права. Пилип Орлик – автор першої в Україні, і, без перебільшення можна сказати, першої у світі демократичної конституції: «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького війська», текст якої вперше було оголошено 5 квітня 1710 р. на урочистостях обрання його гетьманом. Основним положенням Конституції була незалежність України на обох берегах Дніпра. Створена модель держави забезпечувала виборність всіх державних посад знизу догори та їхню підзвітність. Проголошувалася нечувана і немислима у феодальному суспільстві політика соціального забезпечення убогих, удів, сиріт та інших знедолених.

Незважаючи на те, що конституцію П. Орлика не було втілено в життя, вона все-таки має велике значення, оскільки показує, в якому напрямі мали йти державні реформи. Проте, на жаль, не в такому, а цілком у протилежному напрямі здійснював в Україні свої реформи Петро І. В складі феодальної Росії буржуазна Україна не мала ніяких перспектив.

Розглядаючи реформаторську діяльність Петра І, слід наголосити, що за роки правління він розгорнув особливо активну боротьбу за підпорядкування гетьманської влади російському урядові. Перехід І. Мазепи на бік шведів Петро І використав як привід до рішучих дій з ліквідації української автономії. Він під приводом захисту народних інтересів втручався у внутрішні справи України. До призначеного Петром І у 1708 р. гетьмана І. Скоропадського було приставлено наглядача в особі царського резидента, котрий мав контролювати дії гетьманського уряду, все політичне життя України. Гетьманську столицю перенесли до Глухова, на самий кордон з Московією.

29 квітня 1722 р. сталося чергове обмеження автономії Гетьманату – було створено Малоросійську колегію, підпорядковану російському Сенату. Вона вважалася вищою касаційною й фінансовою установою, створеною формально нібито для боротьби зі зловживаннями в українському судочинстві, незаконним відбиранням угідь у козаків, селян, міщан, примушенням їх до «роботи» та покріпачення. Фактично чиновники колегії наглядали за всією діяльністю гетьмана, генеральних, полкових і сотенних старшин. Президентом першої Малоросійської колегії

цар призначив бригадира С. Вельямінова, у розпорядженні якого перебували шість офіцерів та прокурор. У цивільних справах колегія була підпорядкована Сенату, у військових – головнокомандувачеві російської армії в Україні. Протест І. Скоропадського проти неправомирності створення Малоросійської колегії Петро І проігнорував.

Після смерті І. Скоропадського Петро І взагалі заборонив вибори наступного гетьмана. В умовах імперського тиску Москви гетьманську булаву одержував насамперед той, хто демонстрував свою вірнопідданість цареві. Наказним гетьманом призначили Павла Полуботка (1722–1724 рр.), який дуже швидко за свої незалежні погляди потрапив до Петропавлівської в'язниці, де після тяжких моральних і фізичних страждань помер. Такий був трагічний кінець останнього безпосереднього спадкоємця І. Мазепи.

Після смерті Петра І у 1725 р. процес цілковитої ліквідації автономії України було пригальмовано. У жовтні 1727 р. за згодою вже онука Петра І – царя Петра II гетьманом було обрано миргородського полковника Данила Апостола (1727–1734 рр.). Він відновив право обирати старшину та полковників, значно зменшив число росіян в адміністрації, намагався підпорядкувати собі Київ, обмежив до шести число російських полків в Україні, реорганізував судову систему тощо. Тим самим було затримано процес інтеграції Гетьманщини в структуру російської імперії. 22 серпня 1728 р. російський цар ухвалив «Решительные пункты», що стали «конституцією» України аж до кінця її автономії. Щоправда, вони вже значно звужували компетенцію місцевого самоврядування.

Зі смертю Д. Апостола в 1734 р. імператриця Анна Іоанівна (Росія стала імперією 1721 р.) знову заборонила обрання нового гетьмана, а відання українськими справами передали «правлінню гетьманського уряду» на чолі з російським князем О. Шаховським, який став фактично правителем України. У часи правління Єлизавети, дочки Петра І, вона дала дозвіл обрати нового гетьмана.

22 лютого 1750 р. у Глухові в урочистій обстановці, під артилерійські залпи відбулися вибори гетьмана (насправді відбулося його призначення, а сам процес виборів ніякої ролі не відігравав). Гетьманом став 22-річний К. Розумовський – молодший брат запорозького козака – фаворита Єлизавети. Він чимало зробив для перебудови Гетьманщини на зразок держави європейського типу, здобув для неї право вести самостійну зовнішню політику, дбав про фінансову самостійність, провів судову реформу, ліквідував митну службу. З України вивели царські війська, відновили Київську митрополію. Багато було зроблено і для розвитку освіти та культури. За його гетьманування Гетьманщина пережила «золоту осінь» своєї автономії. До кінця 50-х рр. К. Розумовський фактично був представником Гетьманату при царському дворі, а за його відсутності в Глухові керував Лівобережжям секретар К. Розумовського – Г. Теплов.

Слід відзначити зусилля гетьмана щодо реорганізації козацького війська: було введено уніфіковану форму й озброєння, створено навчальний центр для старшинської молоді, впорядковано артилерійський арсенал.

Імперська влада поступово звужувала повноваження гетьмана: йому заборонили самостійно призначати полковників, мати стосунки з іншими державами, під російський контроль було поставлено бюджет Гетьманщини, а край знову підпорядковано Сенату.

4. Ліквідація гетьманщини і Запорізької Січі

Реформаторську діяльність гетьмана призупинив вступ на царський престол невістки Єлизавети, німецької принцеси Катерини II (1762–1796 рр.). У відповідь на прохання К. Розумовського встановити спадковість гетьманства для свого роду цариця одним ударом вирішила справу, примусивши його в 1764 р. зректися гетьманської булави. Так було остаточно скасовано

гетьманство в Україні. «Коли в Малоросії зникнуть гетьмани, – заявила цариця, – треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу». (І ця думка чітко дотримувалася в Росії навіть в радянський період до 70-х рр. XX ст. було забуто про запорозьке козацтво, і почали вивчати його історію лише з 70-х рр. XX ст.) На місце гетьманату прийшла друга Малоросійська колегія на чолі з графом П. Рум'янцевим, який став справжнім правителем, генерал-губернатором України. А маніфестом від 28 липня 1765 р. Катерина II, як прихильниця системи абсолютизму, ліквідувала козацьке самоврядування на Слобожанщині, позбавивши місцевих козаків їхніх прав і привілеїв.

Перша російсько-турецька війна 1768–1774 рр. – одна з ключових по значенню воєн між Російською і Османською імперіями, в результаті якої до складу Росії увійшли південна Україна (Новоросія), Північний Кавказ і Крим.

Із самого початку і до кінця війни активну участь у ній взяло козацтво України. Так, у листопаді 1769 р., козаки завдали поразки татарському загону біля р. Вовчої, взяли участь у битві при Кінбурзі, під Очаковом, та Хаджибеєм. Ходили козаки під Тулогу, Ізмаїл, штурмували Перекоп, захопили Кафу. Треба зазначити, що бойові дії розгорталися на території України, оскільки Росія не мала виходу до берегів Чорного моря. Абсолютно все: фураж для коней, їжа, військовий одяг для армії, коней, вози, порох, гармати, зброю тощо брали з України. Населення України платило ще податок на війну. Тобто внесок українського народу був надзвичайно великим, оскільки вся Україна й українці приймали в ній участь.

На початку кампанії 1774 р. Росія організувала дунайську розвідувальну експедицію, експедиція складалась з запорозьких козаків і була поділена на дві команди. Першу команду очолював Іван Мандро, другу – полковник Кіндрат Гук. Ці загони забезпечували переправу російських військ на правий берег Дунаю. Всього в російсько-турецькій війні брали участь від 5 до 10 тис. козаків.

Підсумком російсько-турецької війни 1768–1774 р. було підписання Кючук-Кайнарджийського договору 1774 р. Кримське ханство було ліквідоване, і всі його території ввійшли до складу Російської імперії. Почалася активна колонізація південних земель України, які отримали назву Новоросії. Прагнучи якомога швидше заселити і освоїти ці землі, уряд Катерини II сприяв переселенню сюди сербів, німців, молдаван, вірмен, греків та інших народів. Українці та росіяни на кінець XVIII ст. складали 80 % переселенців зазначених областей. Російські кораблі отримали право вільного проходу через протоки Босфор і Дарданелли. Крим оголошувався незалежним від Османської імперії.

Після підписання 10 липня 1774 р. Кючук-Кайнарджийського мирного договору, запорожці залишались на Дунаї у розпорядженні російського командування. Лише 15 вересня за наказом головнокомандувача, генерал-поручник М. Ф. Каменський наказав запорожцям повертатися на Січ.

Слід додати, що у цій війні понад 11 тис. запорожців своєю сміливістю й мужністю здобули пошану командування імперської армії. Старшина одержала від цариці 11 золотих медалей на Андріївській стрічці, почесними козаками записалися до різних куренів командувачі російських військ М. Кутузов, П. Панін, О. Прозоровський, Г. Потьомкін (останній – під прізвиськом Нечеси).

Як тільки закінчилася турецько-російська війна 1768–1774 рр. і татари перестали становити загрозу, Катерина II наказала зруйнувати Запорозьку Січ – останній оплот української вольниці. У серпні 1775 р. набув чинності царський Маніфест про ліквідацію Запорозької Січі і приєднання її території до Новоросійської губернії. Причинами ліквідації Запорозької Січі були:

1. Непослідовна політика гетьманів України відносно політичної орієнтації (Росія, Польща, Швеція, Туреччина).

2. Величезне бажання царизму на довічне володіння українськими землями.
3. Запорозька Січ була місцем постійних заворушень, що являло загрозу для Російської імперії.
4. З приєднанням Криму до Росії величезна армія козаків втратила функцію оборонців південних кордонів.

Приводом для ліквідації Запорозької Січі стали напади козаків на розташовані вздовж російської укріпленої лінії населені пункти, де проживали запрошені царською владою серби, болгари, німці, румуни, греки, а також росіяни та українці. У той час, коли більшість запорожців ще перебувала на турецькому фронті, російська армія генерал-поручика Теккелі у складі 10 піхотних полків та 53 ескадронів кавалерії оточила і зрівняла із землею Запорозьку Січ. Ось якою була «дяка» козакам за вірну службу російській короні. Отамана П. Калнишевського й старшину, незважаючи на їх проросійський курс і минулі заслуги, заарештували та відправили на заслання. Зокрема, останнього запорізького отамана П.Калнишевського з 1776 і до смерті у 1803 р. утримували в Соловецькому монастирі, де його замурували в казематі й подавали їжу через вузький отвір. Землі, ліквідованої в 1775 р. Січі, було передано російським вельможам, німецьким та сербським колоністам. Навіть вживання слів запорозький козак стало вважатися образою її імператорської величності.

У 1781 р. черга дійшла і до самої Гетьманщини, яку поділили на три намісництва (губернії) – Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське, з яких разом утворили Малоросійське генерал-губернаторство. Малоросійська колегія поступилася місцем звичайним російським адміністративним і судовим органам.

У 1783 р. було скасовано й славетні козацькі полки. Їх замінили на регулярні уланські з шестирічним терміном служби. Відтак перестало існувати окреме козацьке військо. У 1783 р. українських селян позбавили права покидати своїх панів – саме так, як це колись робилося з російськими селянами. Інакше кажучи, відбулося юридичне оформлення кріпосного права на Лівобережжі й Слобожанщині. Було законодавчо затверджено поділ усього населення на стани. У 1785 р. за жалуваною грамотою дворянства, підписаною Катериною II, всі дворянські права та привілеї поширювалися і на українську старшину. Були також створені гусарські полки, Чорноморське та Азовське віська із більш заможних козаків, а бідне козацтво отримало право називатися державними селянами, які не підлягали закріпаченню. Запорозькі козаки, що приймали участь у другій російсько-турецькій війні і звільняли від турків Ставропілля, Кубань і Кавказ, були залишені на приживання на Кубані та Ставропіллі. До розпаду Радянського Союзу вони не знали, що вони українці. Їх мова була названа «южнорусское наречие».

Так Росія остаточно знищила автономію Гетьманщини, її права, вольності та привілеї, неодноразово гарантовані царським урядом й урочистими договорами. Україну було включено до складу Російської імперії і вона перестала існувати як окремий державний організм. Таким був сумний фінал Переяслівсько-Московського договору 1654 р. Такою виявилася ціна всіх московських обіцянок, гарантій та присяг.

ЛЕКЦІЯ 6

Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

План

1. Поділи Польщі й нове політичне розчленування України між Російською та Австрійською імперіями.
2. Національне та релігійне гноблення українського народу. Адміністративно-територіальний устрій українських земель в складі обох імперій.
3. Розвиток суспільно-політичного руху в Російській імперії.
4. Роль духівництва в просвітництві західної України. «Руська трійця».

1. Поділи Польщі й нове політичне розчленування України між Російською та Австрійською імперіями

У першій половині XIX ст. майже всі українські землі опинилися під владою Росії, а Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття входили до складу Австро-Угорської імперії. Як усі імперії, Російська імперія Романових та Австро-Угорська Габсбургів являли собою величезні територіальні конгломерати, численне населення яких складалося із етнічно й культурно різноманітних народів.

Більшість українців в Австро-Угорській імперії проживала в Галичині – південно-східній частині колишньої Речі Посполитої, захопленої Габсбургами після першого поділу Польщі у 1772 р. Двома роками пізніше до Галичини була приєднана Буковина, яку Відень відібрав у занепадаючої Османської імперії. У 1791 р. під час другого поділу Польщі Росія захопила Київщину, Поділля, значну частину Волині, Білоруські землі. У 1793 р., після третього й останнього поділу Польщі, до імперії були також включені землі, заселені поляками (включаючи Краків).

Якщо Східну Галичину заселяли переважно українці, то Західна Галичина була українсько-польською. Поєднання в одній адміністративній провінції цих двох народів стане в майбутньому причиною напружених стосунків між ними. Під безпосереднім контролем Габсбургів перебував ще один заселений українцями регіон – Закарпаття, яке з часів середньовіччя входило до складу Угорського королівства, а Угорське королівство входило до дуалістичної Австро-Угорської імперії.

Умови життя в населених українцями землях імперії Габсбургів характеризувалися одним словом: бідність. Горбистий рельєф та невеликі наділи ускладнювали обробку землі, а постійний гніт польської шляхти доводив селян до повного виснаження.

Україна під владою Австро-Угорщини поділялася на чотири польських воєводств, чотири угорських жупи, а в складі Російської імперії на початку XIX ст. була поділена на дев'ять губерній: на Лівобережжі – Полтавська, Слобідсько-Українська і Чернігівська; на Правобережжі – Волинська, Київська і Подільська; на півдні – Катеринославська, Таврійська і Херсонська, та три генерал-губернаторства, до яких входили ці губернії. Малоросійське генерал-губернаторство охоплювало лівобережні губернії, Київське – правобережні, Новоросійсько-Бессарабське – південні, а також Бессарабська губернія, яка опинилася під владою Росії в 1912 р.

Перша половина XIX ст. в Росії, і в Україні характеризувалася розпадом феодально-кріпосницького устрою і формуванням капіталістичного ладу. Провідне місце в економіці

України, як і раніше, посідало сільське господарство, передусім землеробство. Його основу становили поміщицькі латифундії. Проте й у феодальних володіннях, які продовжували існувати лише за рахунок жорстокої експлуатації селян, відбувалися певні зміни. Поміщики змушені були пристосовуватися до потреб ринку: спеціалізувати власне господарство, удосконалювати технічні засоби виробництва. Поміщицьке господарство дедалі більше набувало товарного характеру. У середині XIX ст. у поміщицьких володіннях вироблялося 90 % товарного хліба. Тваринництво також ставало товарним. Товаризація проникала у господарства селян.

Швидкими темпами розвивається промисловість. Якщо у 1825 р. в Україні налічувалося 649 підприємств, то за 1825–1858 рр. їх кількість збільшилася у 4 рази. Спочатку існували три форми підприємств – вотчинні, посесійні та капіталістичні. У 1828 р. поміщицькі підприємства становили 53,8 %, а купецькі – 46,2 % їх загальної кількості. В середині XIX ст. у купців було вже 90 % підприємств, і переважали дрібні підприємства.

У 1824 р. в Україні запрацював перший цукровий завод (у Канівському повіті). Незабаром було створено цукрову промисловість (228 цукрових заводів у 1859 р.), яка обслуговувала потреби усієї Російської імперії. Розвиваються нові галузі: машинобудування, металургія, вугледобування. Однак головними галузями української промисловості на той час були харчова та сировинно-обробна.

У 30–40-х роках XIX ст. на мануфактурах України у зв'язку зі світовим технічним переворотом дедалі більше застосовуються машини. Зростає кількість вільнонайманих робітників.

У досліджуваній період в Україні чітко визначилися три економічні райони: Лівобережжя, де промисловий розвиток досяг найбільших успіхів; Південь – цей район став не тільки в Україні, а й в усій Російській імперії головним виробником товарної пшениці та продуктів тваринництва; Правобережжя було переважно сільськогосподарським районом, де збереглися застійні форми феодального виробництва та існували переважно обробні галузі промисловості.

2. Національне та релігійне гноблення українського народу. Адміністративно-територіальний устрій українських земель в складі обох імперій

Соціальний устрій України, його структура, правовий статус станів були наступними. Найвищим станом було дворянство, яке зрівнювалося в правах із російським низкою законів як загального характеру, що стосувалися дворянського класу Росії в цілому, так і спеціальними, які прямо адресувалися дворянству України. В українському суспільстві зростала кількість російських дворян. Пояснювалося це тим, що царат, як і раніше, розпоряджався землею України, роздавав її росіянам, які мали великі привілеї, яких не мала місцева шляхта. Склад дворянства України за національністю був досить різним. Про це, зокрема, свідчать прізвища його представників: граф Браницький, князь Воронцов, граф Кочубей, барон Штігліц та ін.

Спостерігалось зростання кількості міського населення України. У 1811–1858 рр. воно збільшилося у 2,5 рази, що стало прямим наслідком розвитку торговельно-грошових відносин. Зростання кількості населення відбувалося не за рахунок приросту, а за рахунок прибуття сюди робітників із Росії, Білорусі тощо. Як і раніше, склад городян був досить різним. Міщани утворювали найчисленнішу станову групу і сплачували більшу частину податків, що накладалися на місто.

Окремим станом українського суспільства були купці, які поступово перетворювалися у капіталістів. В історії зберігаються прізвища українських капіталістів: родини Яхненків, Семиренків і Терещенків. Більшість становили переважно російські капіталісти. У 1832 р. виникла нова неоподаткована група – почесні громадяни. Це звання надавалося найзаможнішим з купців.

Статус почесних громадян був близький до дворянського. Створення цієї станової групи було поступкою буржуазії, що зростала.

На початку XIX ст. у містах України з'являється нова соціальна група, що перебувала поза міськими станами. Офіційні акти називали людей цієї групи «работные люди». Їхніми соціальними ознаками були: відсутність власного будинку і постійного місця проживання; джерело існування – праця за наймом. Це були вільнонаймані робітники, пролетарі. У першій половині XIX ст. цей прошарок багато в чому поповнюється за рахунок державних селян. За законом до найманих робітників зараховувалися ті державні селяни, які, переходячи із селянського стану, не дістали згоди міського товариства на включення їх до міщанства або не подали поручительства шести благонадійних хазяїв і не сплатили подушний податок. У такий спосіб вони опинялися серед мешканців міста, але поза їхніми становими групами та організаціями. Інше значне джерело поповнення вільнонайманих робітників – кріпаки, відпущені на волю.

Селянство поділялося на дві основні групи – кріпосні та державні. Завершується юридичне закріпачення селян України (укази від 1800, 1804, 1808, 1828 рр.). Основний обов'язок кріпаків – відбування панщини. У першій чверті XIX ст. на панщині перебувало 99,3 % кріпаків Лівобережжя і степової частини України та 97,4 % селян Правобережжя. У різних місцевостях розміри панщини були неоднаковими, але загалом вони зростали і часто доходили до шести днів на тиждень. Новим явищем у житті кріпаків стало переведення їх на місячний відробіток. Прагнучи збільшити товарність свого господарства, поміщики відбирали у кріпаків землю, надаючи їм місячне утримання. Не мали надільних земель на Лівобережжі 1/3 поміщицьких селян, на Правобережжі – 1/6. У 40-х роках XIX ст. загальна кількість «місячників» по Україні досягла 25 % усіх кріпаків. Не слід забувати, що саме кріпаки працювали в поміщицьких мануфактурах. Якщо юридичне становище кріпаків було однаковим, то розвиток товарно-грошових відносин поглиблював їхнє майнове розшарування. Сформувалася заможна верхівка сільської буржуазії.

Державні селяни становили другу верству українського селянства. У 1857 р. їх налічувалося 5,2 млн. Найбільша частина державних селян проживала на Лівобережжі (50 %), менша – на Правобережжі (13 %), решта – на півдні України (37 %). Вони вважались особисто вільними, але обкладалися повинностями на користь казни і мали сплачувати державі феодалську грошову ренту. На сплату державних податків йшло майже 40 % селянських прибутків, основна маса селян була не в змозі сплачувати такі суми, тому зростали недоїмки. Частина державних селян розорялась, вимушена була продавати своє майно і йти на заробітки.

Становище державних селян погіршилося з утворенням військових поселень. Вони засновувалися переважно в Україні. І це не випадково. Військові поселення мали на меті не тільки полегшити царському уряду утримання армії, а й одночасно посилити нагляд за українським народом. У 1817–1825 рр. у Слобідсько-Українській, Катеринославській та Херсонській губерніях було дислоковано 16 кавалерійських і 3 піхотні полки. Передбачалося невпинне зростання кількості військових поселенців, діти яких з семи років ставали кантоністами, тобто учнями військових шкіл. З 12 років вони зараховувалися до резерву, а з 18 – до військових частин.

У першій половині XIX ст. посилюється два суперечливих явища: криза та занепад, але все ще домінували феодалські відносини та структури, які дедалі більше гальмували розвиток суспільства, з одного боку, і зародження, становлення та формування в межах феодалізму нових капіталістичних відносин – з іншого.

3.Розвиток суспільно-політичного руху в Російській імперії

Перша половина XIX ст. – це період назрівання глибокої суспільно-політичної кризи в Російській імперії, складовою якої були українські землі. Ця криза зумовила виникнення суспільних рухів, які шукали вихід із скрутного становища.

Посилення експлуатації селянства в умовах занепаду феодально-кріпосницької системи призвело до протидії пригнічених народних мас. Залежно від обставин ця протидія набувала пасивних або активних форм. Селяни писали скарги на поміщиків, відмовлялися відбувати панщину, платити оброк; виявляли непокору місцевій владі; самовільно створювали самоврядування; псували панський реманент, підпалювали маєтки; втікали у південні землі; чинили збройний опір; організовували масові повстання. Все це було змістом селянського руху проти пануючої феодально-кріпосницької системи та існуючих порядків. За неповними даними, в Україні від 1797 до 1825 р. відбулося понад 100 виступів кріпосних селян. Для більшості з них характерними були стихійність, неорганізованість, локальний характер, сліпа віра в доброго царя тощо. Тому селянський рух був більшою мірою свідченням поглиблення суспільно-політичної кризи, ніж реальною загрозою.

Після закінчення Вітчизняної війни 1812 р. з Францією серед селянства активно поширюються чутки про те, що незабаром буде скасоване кріпацтво. Під час війни народи Росії відстояли свої землі і розгромили нашість французьких військ Наполеона Бонапарта, виявили стійкість, героїзм, патріотизм, глибоку віру в неминучість перемін в суспільному житті. Але в маніфесті від 14 серпня 1814 р. цар цинічно заявив: «Селяни, вірний наш народ – хай дістане мзду свою від бога». Тобто, Олександр I нічого не зробив для поліпшення життя солдатів-кріпаків, кріпосне рабство залишалося непорушним.

Визвольний похід російської армії по Європі (1813–1815 рр.) показав офіцерам і солдатам (переважно селянам) новий світ, віч-на-віч звів їх з позитивними наслідками Французької буржуазної революції 1789–1794 рр. Франція вже давно не знала кріпацтва й розвивалася як буржуазна країна.

Передові офіцери сприймали визвольні ідеї, революційні надбання народу Франції – громадянські свободи, конституційні права. «У багатьох, – писав декабрист А. Є. Розен, – з'явилася думка про можливість передати рідній країні кращі з благих перетворень...».

Один з найвидатніших дворянських революціонерів, нащадок українського гетьмана Данила Апостола, С. І. Муравйов-Апостол дав глибоку характеристику причин, які спонукали передових людей до рішучої боротьби за оновлення Росії: «Трирічна війна, що визволила Європу від ярма Наполеона; її наслідки, запровадження представницького правління в деяких державах: політичні твори, що безперервно з'являлися в цю епоху і жадібно читалися молоддю; дух часу, що зрештою привернув уми до спостереження законів внутрішнього влаштування держав – ось джерела революційних думок у Росії».

Міжнародні події сприяли поширенню революційних настроїв серед передових людей Росії. У 1820–1821 рр. Європа палала у вогні повстань і революцій. В січні-березні 1820 р. перемогла військова революція в Іспанії. Іспанський король змушений був підписати маніфест про скликання кортесів (парламенту) і відновлення конституції 1812 р. В Неаполітанському королівстві революція відбулася в липні 1820 р. її підготувало таємне товариство карбонаріїв на чолі з генералом Гульєльмо Пепе. Король мусив погодитися на введення конституції, але водночас звернувся по допомогу до реакційного Священного союзу, який послав війська в Неаполь для придушення революції. В серпні-вересні 1820 р. відбулося переможне повстання в Португалії й проголошення конституції.

В лютому 1821 р. вибухнуло визвольне повстання в Греції, яке очолив керівник таємного товариства «Феліке Гетерія» Олександр Іпсіланті. Майже одночасно почалося повстання в П'ємонті (Італія), де військові проголосили конституцію, що обмежувала абсолютизм.

Революційні події в Іспанії, Португалії, Італії та інших країнах Європи справляли певний позитивний вплив на розвиток антимонархічних і антикріпосницьких настроїв у Росії.

Причини активізації діяльності передових людей Росії яскраво описав найвидатніший ідеолог і керівник дворянських революціонерів в Україні Павло Іванович Пестель: «Події 1812, 13, 14 і 15 років, як і попередніх та наступних часів, показали стільки повалених престолів..., стільки знищених царств..., стільки царів вигнаних..., стільки здійснених революцій, стільки проведених переворотів, що всі ці події ознайомили уми з революціями, можливостями й перевагами їх здійснення. До того ж кожний вік має свою відмітну рису. Нинішній ознаменовується революційними думками. Від одного кінця Європи до другого видно скрізь одне й те ж саме, від Португалії до Росії, не виключаючи жодної держави, навіть Англії й Туреччини – цих двох протилежностей. Таке ж саме видовище представляє і вся Америка. Дух перетворення примушує, так би мовити, уми клекотіти».

Необхідність внутрішніх соціально-економічних перетворень, загострення класової боротьби, загальне зростання протесту передових людей, а також вплив міжнародних революційних і національно-визвольних рухів – все це сприяло організації, об'єднанню прогресивних сил та активізації дій, спрямованих проти самодержавства й кріпосництва, що гальмували прогрес країни.

Помітний вплив на розвиток ідеї свободи, рівності, прав людини відігравали офіцери, за якими йшли солдати. Їх рух ставив за мету знищення самодержавства і ліквідацію кріпосництва, встановлення конституційної монархії. Учасники руху розробили програму дій, розгорнули в ній картину майбутнього суспільного і політичного устрою Росії. У 1816 р. вони створили товариство в Петербурзі і Москві – «Союз порятунку», або «Товариство істинних синів вітчизни».

Через глибокі суперечності між радикальною і поміркованою частинами товариства «Союз порятунку» розпався. На його уламках у Москві виникла нова таємна організація – «Союз благоденствія». Основне завдання Союзу його члени вбачали в підготовці громадської думки для здійснення політичного перевороту в Росії. Вони виступали за повалення деспотичної монархії, запровадження конституції, встановлення республіки. Члени Союзу вважали основою майбутнього людського суспільства загальну справедливість. Соціальну революцію вони сприймали як шлях до морального удосконалення суспільства і просвітництва. У 1818 р. цей рух поширився і в Україні.

У 1821 р. виникло «Південне товариство», до якого увійшли деякі офіцери з частин 2-ї армії, яка була розташована в Україні. Його керівником було обрано Павла Пестеля. «Південне товариство» розділялось на дві «управи»: Тульчинську на чолі з П. Пестелем (при цьому він залишався головою усієї організації) і Каменську на чолі з В. Давидовим і С. Волконським. У 1823 р. у Василькові виникла третя «управа» на чолі з С. Муравйовим-Апостолом і М. Бестужевим-Рюміним.

Пестель став автором розгорнутої політичної програми «Південного товариства» – республіканської конституції під назвою «Руська правда». В цілому ця програма була спрямована проти царизму, проти монархічної ідеології. Вона передбачала ліквідацію кріпацтва, зрівняння в правах усіх громадян держави, ліквідацію станових привілеїв, наділення селян поміщицькою землею без викупу, запровадження освіти і політичних свобод для народу. При розв'язанні національного питання Пестель вважав доцільним не відгороджувати народи, а об'єднувати їх з російським народом, який, на його думку, стояв на вищому рівні суспільного розвитку, а право на самовизначення він визнавав лише за польським народом.

У березні-квітні 1821 р. у Петербурзі виникло «Північне товариство» декабристів на чолі з Микитою Муравйовим, який був автором політичної програми «Конституція». Програма передбачала введення в Росії конституційної монархії, передбачався розподіл влади на законодавчу, виконавчу, судову. Росія за конституцією мала стати федеративною державою, що поділяється на 15 держав (областей), дві з яких представляли Україну: Чорноморська з центром у Києві й Українська з центром у Харкові.

Передбачалася відміна суспільних станів, рівність усіх перед законом. Затверджувався ряд буржуазних свобод: свобода пересування та занять, свобода слова, друку, віросповідання. Проект перетворень передбачав відміну станового суду і введення суду присяжних для усіх громадян. Знищувалися військові поселення. Затверджувалося священне право приватної власності. Проект М. Муравйова проголошував відміну кріпацтва, але землі поміщиків залишались за ними, селяни визволялись без землі. Тільки в останньому варіанті проекту він під тиском товаришів увів незначне наділення селян землею (по 2 десятини на двір).

У 1823 р. опозиційно налаштовані офіцери заснували в Новограді-Волинському третю таємну організацію – «Товариство об'єднаних слов'ян». Її організаторами стали брати Борисови та польський офіцер Юліан Люблінський. Восени 1825 р. товариство об'єднувало близько 60 осіб – молодші офіцери і місцеві дрібні чиновники. Своїм складом воно відрізнялось від «Південного товариства», де переважали представники російського та українського дворянства. Головна програма та ідея товариства – *об'єднання слов'янських народів у федеративний демократичний союз*, що охопив би слов'янські землі між чотирма морями – Чорним, Балтійським, Адріатичним і Льодовитим. Об'єднані слов'яни розраховували на успіх збройного повстання і розповсюджували свої погляди серед солдатів.

У 1825 р. «Товариство об'єднаних слов'ян» об'єдналося з «Південним товариством», утворивши четверту управу – «Слов'янську» в Новограді-Волинському. Очолила нову управу «директорія» в складі братів Борисових і Горбачевського. Члени таємних військових організацій не обмежували свою діяльність пропагандою громадянських ідеалів і розробкою конституційних документів, а займалися також підготовкою збройного повстання проти царського самодержавства. Починаючи з 1822 р., вони протягом трьох років щорічно проводили таємні з'їзди в Києві. Центром державного перевороту була визначена Україна, а виступ був намічений на весну 1826 р., коли до Києва мав приїхати цар Олександр I для огляду розташованих в Україні військ.

Але розвиток подій у Росії змінив плани. У листопаді 1825 р. у Таганрозі несподівано помер цар Олександр I. Керівники «Північного товариства» вирішили скористатись моментом і відкрито виступили проти самодержавства. Повстання відбулось 14 грудня 1825 р., в день присяги військ на вірність новому царю Миколі I. Керівники повстання вивели на Сенатську площу Санкт-Петербурга кілька військових частин чисельністю в 3 тис. осіб. Але солдати були невідгодовані, не знали мети повстання і не були підтримані населенням. Повстання на Сенатській площі було придушене, а членів «Північного товариства» заарештовано.

В Україні, внаслідок доносів, царському уряду вдалося розгромити Тульчинську управу і значно ослабити Директорію Південного товариства. 13 грудня 1825 р. П. Пестеля було заарештовано в Тульчині. Слідом за керівником Південного товариства арештовано О.Юшневського, О. Барятинського, братів Крюкових, М. Лорера та ін. На волі залишався член Директорії С. Муравйов-Апостол, якого П. Пестель призначив начальником над військами, які передбачалось підняти на повстання, а М. Бестужева-Рюміна його помічником. Васильківська управа ще не зазнала втрат. Тульчинська фактично вже не існувала. Кам'янська не мала сил для виступу.

Як і слід було чекати, організацію повстання взяв на себе підполковник С. Муравйов-Апостол, який командував батальйоном в Чернігівському піхотному полку (9-ї піхотної дивізії), користувався повагою солдатів та авторитетом серед офіцерів. С. Муравйов-Апостол – освічений, талановитий і хоробрий офіцер, відомий товаришам по таємному товариству своєю ініціативністю, рішучістю, наполегливістю, послідовністю та відданістю справі революції. Він користувався заслуженою популярністю серед солдатів і повагою офіцерів, не щадив життя для блага своєї батьківщини. Навіть Микола І, якому С. Муравйов-Апостол на допиті сміливо назвав свій намір «благим і чистим», мусив визнати, що цей офіцер і дворянин «обдарований надзвичайним розумом», «в усіх своїх думках зухвалий і самовпевнений до божевілля, але водночас потайний і надзвичайно твердий».

Сподвижником С. Муравйова-Апостола виступив М. Бестужев-Рюмін, відданість якого революційній справі таємного товариства була відома всім офіцерам. Їх єднала міцна дружба, заснована на спільності думок, поглядів і планів боротьби за краще майбутнє Росії. «Сергій Муравйов і Бестужев-Рюмін, – свідчив П. Пестель, – складають, так би мовити, одну людину». Це визначення найкраще виправдалося під час повстання Чернігівського піхотного полку.

С. Муравйов-Апостол (з братом М. Муравйовим-Апостолом) 24 грудня 1825 р. поїхав до м. Житомира в штаб 3-го піхотного корпусу і звідти мав намір відвідати полки, де служили члени товариства і готувалися до повстання. 25 грудня вони дізналися про поразку повстання в Петербурзі, але це не похитнуло рішення про виступ на півдні. С. та М. Муравйови-Апостоли, повертаючись з Житомира, заїхали спочатку до м. Троянов до командира Олександрійського гусарського полку, а потім до м. Любар, де стояв Охтирський гусарський полк під командуванням члена товариства А. Муравйова. Однак А. Муравйов не наважувався негайно розпочати повстання. В умовах поразки виступу в Петербурзі він, очевидно, не вірив в успіх повстання на півдні.

Брати Муравйови-Апостоли і М. Бестужев-Рюмін вирішили повертатися до Василькова і 28 грудня прибули до с. Триліс, де квартирувала одна з мушкетерських рот Чернігівського піхотного полку. В цей час командир Чернігівського піхотного полку підполковник Г. Гебель, який мав наказ заарештувати С. та М. Муравйових-Апостолів, а також М. Бестужева-Рюміна, разом з жандармським офіцером прибув до Триліс і заарештував братів Муравйових-Апостолів.

Ранком 29 грудня до Триліс зібралися викликані С. Муравйовим-Апостолом чотири офіцери, які спільно з прапорщиком О. Мещерським і рядовим Ф. Башмаковим звільнили арештованих, поранивши в сутичці Гебеля. Гебелю і жандармському офіцеру вдалося втекти. Цей день і став початком повстання Чернігівського піхотного полку.

29 грудня С. Муравйову-Апостолу вдалося підняти на повстання також і гренадерську роту, яка квартирувала в с. Ковалівці. Зранку 30 грудня загін повстанців рушив через села Середню Слободу, Мар'янівку і Митницю в похід на Васильків. Біля Митниці до загону приєднався М. Бестужев-Рюмін.

У Василькові в цей час зосереджувались три роти. За наказом Г. Гебеля і командира батальйону майора С. Трухіна вони були приведені в бойову готовність, щоб не допустити повстанців у місто.

Авангард повстанського загону на чолі з М. Бестужевим-Рюмінім і І. Сухіновим надвечір безперешкодно вступив до Василькова. Солдати зібраних там рот, вітаючи повстанців, перейшли на їх бік. До міста прибули і основні сили повстанців. Гебель утік.

За наказом С. Муравйова-Апостола на площі Василькова вишикувалися 5 повсталих рот Чернігівського піхотного полку. Унтер-офіцери І. Лазикін та І. Корчагін урочисто винесли на площу полкові прапори в супроводі взводу гренадерів під командуванням офіцерів І. Сухінова та В. Петіна. Солдати вітали їх криком «ура!». Саме тут понад 800 солдатів і кілька офіцерів Чер-

нігівського піхотного полку дали клятву не складати зброї, поки Росія не буде визволена від тиранства і неволі.

Ніч з 30 на 31 грудня офіцери й солдати Чернігівського піхотного полку готувалися до походу, оголошеного у вечірньому наказі С. Муравйова-Апостола. Унтер-офіцери й солдати чистили гвинтівки, готували запас бойових патронів, ретельно перевіряли амуніцію, несли караульну службу. Настрій у всіх був піднесений.

31 грудня об 11-й годині дня Чернігівський піхотний полк зібрався на площі готовий до походу: в повному озброєнні і спорядженні. За наказом С. Муравйова-Апостола було прочитано перед строем Чернігівського піхотного полку революційний документ, що закликав солдатів до збройної боротьби, – «Православний катехізис». Цей документ уперше похитнув віру солдатів у непорушність особи царя і кріпосницького ладу, засвітив у їх свідомості вогник боротьби за свободу. С.Муравйов-Апостол закликав солдатів зброєю відстоювати свої права.

Надвечір того ж дня полк вступив до Мотовилівки, де наступного дня повстанці отримали поповнення – мушкетерську роту під командуванням підпоручика А. Бистрицького. Тепер повстанців налічувалося близько 1000 осіб, їх очолювали 19 офіцерів.

У Мотовилівці повсталий полк 1 січня 1826 р. відпочивав. Сердечно зустрічали селяни повстанців, висловлювали їм свою солідарність. Селяни піклувалися про солдатів, вбачаючи в них своїх захисників і визволителів.

Вранці 2 січня 1826 р. Чернігівський піхотний полк продовжив похід. Щоб дезорієнтувати урядові каральні війська, С. Муравйов-Апостол змінив маршрут, повернувши на Білу Церкву, де його не чекали царські війська і не було артилерії. Він розраховував на приєднання 17-го Єгерського полку, з яким налагоджено зв'язок через офіцера Ф. Вадковського. О 4-й годині дня повстанці вступили в село Пологи за 15 верст від Білої Церкви. Послана вперед розвідка принесла невтішні вісті: 17-й Єгерський полк царське командування відправило з Білої Церкви в невідомому напрямку. У Пологах чернігівці залишилися на ночівлю.

Вдень 3 січня повсталий полк з Пологів рушив у напрямку Ковалівки і Триліс, маючи намір відновити маршрут походу через Бишев і Брусилів на Житомир.

Дізнавшись від розвідки про напрям руху Чернігівського піхотного полка, генерал-майор Ф. Гейсмар вишикував у бойовий порядок загін з чотирьох ескадронів кавалерії Маріупольського і принца Оранського гусарських полків з двома гарматами 5-ї кінно-артилерійської роти на висотах між селами Ковалівкою і Устимівкою.

Коли колона повсталого полку з'явилася на відкритому засніженому полі, Ф. Гейсмар наказав кінно-артилерійській роті висунути вперед гармати, а ескадронам риссю йти на зближення з повстанцями, щоб не допустити їх до лісу і розташованих поблизу сіл.

Помітивши наближення кінноти в бойовому порядку, С. Муравйов-Апостол наказав солдатам зарядити рушниці, а офіцерам – построїти полк в каре і швидким кроком наступати на гармати карателів. Повстанці не стріляли, розраховуючи на те, що їм вдасться перетягти на свій бік послані проти них війська. Але вони помилилися.

Коли чернігівці підійшли на відстань 200 кроків до гармат, Гейсмар наказав розстрілювати їх картечним вогнем. Однак при перших гарматних пострілах повстанці трималися стійко і не втрачали бойового порядку. Але після 7–8 пострілів гармат вони не витримали й почали розбігатися. Тяжко поранений в голову С. Муравйов-Апостол з прапором в руках намагався зібрати повстанців, але охоплені панікою солдати зламали бойовий порядок і відновити його офіцери вже не змогли. Розгром повсталого полку завершила кавалерійська атака. М. Муравйов-Апостол, усвідомивши другу поразку повстання, не витримав і тут же застрелився. Крім двох офіцерів, Чернігівський піхотний полк втратив 6 солдатів убитими і 22 пораненими.

Каральний загін захопив у полон 5 офіцерів і 859 солдатів та унтер-офіцерів Чернігівського піхотного полку, яких спочатку доставлено до Триліс, а звідти 4 січня – до Білої Церкви під посиленою вартою. Поранений в бою О. Кузьмін в Трилісах покінчив життя самогубством – пострілом з пістолета. Три офіцери і шість солдатів було поховано в братській могилі поблизу Триліс.

Причини поразки військових повстань в Петербурзі і в Україні тотожні: боротьба декабристів не спиралася на масовий антифеодальний рух пригнобленого селянства, з яким дворянські революціонери не мали зв'язку. Декабристам не вдалося перебороти інертність, пасивність, царистські ілюзії солдат. В Росії середини 20-х років XIX ст. революційна ситуація ще не склалася, що стало також однією з причин невдачі повстання декабристів.

Царизм жорстоко розправився з керівниками повстання. П'ятьох з них стратили: К. Рилєєва, М. Каховського, С. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна та П. Пестеля. Багатьох офіцерів було відіслано на Кавказ, під кулі горців, та до Сибіру.

Незважаючи на невдачу виступу, для наступних поколінь декабристи були взірцем мужності, героїзму, самопожертви і відданості революційній справі. Вони зуміли організувати перший відкритий виступ проти самодержавства. Ідеї, в ім'я яких вони повстали, – повалення самодержавства й знищення кріпацтва – на довгі роки стали основними в історії революційного руху України й Росії.

Після поразки декабристів в Україні й Росії настала смуга реакції, жорстоких репресій самодержавства проти будь-яких проявів вільнодумства і непокори.

Особливим указом царя Миколи I від 3 липня 1826 року було вдосконалено таємну поліцію – III відділення «особистої його величності канцелярії», мета якої – переслідувати «державних злочинців». Суворій цензурі підлягало друковане слово, посилювався нагляд за вищими навчальними закладами, які вражались потенційними розповсюдниками «небезпечних» і «шкідливих» ідей. Після розправи над декабристами більше 20 років у Росії й в Україні не було ніяких повстань.

Як правильно зауважив відомий історик О.Субтельний, еволюція національної самосвідомості будь-якого народу проходить через три головні етапи розвитку. На першому етапі невелика група вчених-інтелектуалів збирає і вивчає історичні документи, фольклор, предмети давнини, прагнучи зберегти їх для прийдешніх поколінь. На другому етапі відбувається відродження національної мови, національна інтелігенція прагне ширше використовувати її в художній літературі і освіті. На третьому етапі утворюються політичні організації, які висувають національні вимоги і борються за їх виконання. Повною мірою ці етапи були характерні і для розвитку української національної самосвідомості.

Першим осередком національного відродження стала Слобожанщина, де у 1805 р. з ініціативи української інтелігенції і на кошти відомих людей Харківщини було відкрито перший у Східній Україні університет. Спочатку він мав усього чотири факультети: філологічний, юридичний, математичний і медичний. Одним із засновників Харківського університету став відомий громадський діяч *Василь Каразін*. Університет об'єднав навколо себе кращі культурні сили українського суспільства. Новостворений університет (на той час єдиний вищий навчальний заклад в Україні, яка входила до складу Російської імперії) став не лише науково-освітнім центром, а й провідником української культури. При університеті працювала друкарня, книжковий магазин.

З 1816 до 1819 рр. у Харкові видавався перший в Україні популярний масовий журнал «Український вісник». Одним із перших письменників, що писали свої твори рідною мовою, був професор (а згодом – і ректор) Харківського університету Петро Гулак-Артемівський. Інший відомий харків'янин, письменник Григорій Квітка-Основ'яненко, сучасник Гулака-Артемівського,

своєю творчістю переконував, що українська мова жива, і що нею можна писати оповідання, повісті, п'єси і навіть великі літературні твори – романи.

Викладачі і студенти Харківського університету велику увагу приділяли вивченню української історії та культури. Одним з перших, хто почав вивчати українську народну творчість, був професор І. Срезневський – основоположник вітчизняного слов'янознавства. За період з 1805 по 1851 рр. Харківський університет закінчило до тисячі осіб, з яких 500 стали вчителями, а 66 отримали професорські звання. Після відкриття університету св. Володимира в Києві інтелектуальний центр України перемістився із Харкова до Києва.

Улюбленою темою багатьох українських вчених і письменників того часу була історія боротьби українського народу за національну незалежність, в авангарді якої стояли Запорозька Січ і українське козацтво. Історичне минуле молоді дослідники сприймали переважно з позиції ідеалізованої запорізької воєнно-козацької громади, лицарських подвигів козаків як самовідданих захисників Батьківщини, оспівували громадський устрій запорожців як загальнолюдський ідеал суспільно-політичного устрою і соціальної справедливості.

У першій половині XIX ст. стало традицією для молодих українських інтелігентів ходити селами, шукати, збирати, а згодом і публікувати український фольклор. Відомий український історик Микола Костомаров пізніше згадував, як молодим студентом ходив селами навколо Харкова, слухав розповіді селян, прислів'я і приказки, записував цікаві слова і вислови, розпитував людей про їхнє життя і просив їх співати народні пісні. У 1819 р. з'явилась перша збірка українських історичних дум під назвою «Попутка собрания старых малороссийских песен», яка була упорядкована князем Миколою Церетелі.

На початку XIX ст. з'явилися наукові дослідження з української мови, посібники з мовознавства. Одним з перших творів цього типу стала «Грамматика малороссийского наречия...» О. Павловського, що вийшла в 1818 р. в Санкт-Петербурзі. У 1823 р. з'явився перший український словник Івана Войцеховича. Відомий український байкар Л. Глібов став організатором «Товариства кохающих рідномову», членами якої були О. Лазаревський, М. Вербицький, О. Маркевич та ін. Так склалося, що позбавлені держави українці в першій половині XIX ст. могли проявити свою самобутність саме в науці і в культурній діяльності, тому часто провідну роль у національному пробудженні народу, становленні його національної і громадської самосвідомості відігравали письменники, вчені.

Розвивався і український національний визвольний рух, коло борців проти самодержавства розширювалось. Очолили цю боротьбу патріотично налаштовані представники української інтелігенції.

У січні 1846 р. в Києві утворилась таємна організація – Кирило-Мефодіївське братство, активними діячами її були М. Костомаров В. Білозерський, П. Куліш, О. Маркевич, М. Гулак. У квітні 1846 р. членом організації став Т. Г. Шевченко. За своїми поглядами члени товариства поділялися на дві групи: помірковані (ліберали) на чолі з М. Костомаровим і П. Кулішем, і радикали, яких представляли Т. Шевченко і М. Гулак. Всього до товариства увійшли 12 осіб. Майже всі вони були на той час викладачами або студентами віком 19–30 років.

Члени товариства розробили програмні документи організації – «Статут слов'янського братства св. Кирила і Мефодія» та «Книгу буття українського народу». Авторами цих документів вважають професора Київського університету історика М. Костомарова і вчителя В. Білозерського.

Основні вимоги організації: ліквідація кріпацтва, національне визволення українського народу, рівні політичні права для усіх слов'янських народів. У розроблених документах відстоювались прогресивні ідеї: республіка як основна форма політичного устрою, повалення самодержавства, рівність громадян перед законом, скасування станів як чинників нерівності у

суспільстві, поширення освіти. Основною тезою програми було прагнення об'єднати усі слов'янські народи в федерацію на зразок Сполучених Штатів Америки за умов збереження за кожним слов'янським народом права на самостійність.

Ліберал М. Костомаров бачив у Кирило-Мефодіївському братстві легальну просвітницько-наукову організацію, в основі діяльності якої були б християнські цінності та ідеї слов'янської єдності. Він і його однодумці виступали проти революційної боротьби як радикального шляху до ліквідації кріпацтва і були переконані, що під впливом ідей Кирило-Мефодіївського товариства, ліберальні поміщики самі дійдуть думки про необхідність дати селянам волю і землю.

Т. Шевченко відстоював ідею всенародного повстання, в ході якого народ знищить поневолювачів і встановить справедливий суспільний лад, коли всі громадяни будуть вільними, а земля стане народним добром.

В своїй практичній роботі члени товариства обмежувались просвітницькою діяльністю: розповсюджували революційні твори Т. Шевченка та інших членів організації, складали революційні прокламації, в яких закликали до єдності в боротьбі з царизмом. В. Білоцерківський був автором проекту створення в Україні широкої мережі початкових навчальних закладів, яка охопила б дітей усіх верств населення.

У березні 1847 р. за доносом студента О. Петрова діяльність товариства була припинена, всіх його учасників заарештовано і під конвоем відправлено до Петербургу. Слідством над Кирило-Мефодіївцями керував сам Микола I, він же кожному затверджував вирок. Члени братства отримали різні міри покарань. Найсуворішої кари зазнав Т. Шевченко. Його віддали в солдати і відправили на десять років у заслання без права писати і малювати. Роки солдатчини підірвали здоров'я поета і він у 1861 р., не доживши до відміни кріпацтва, передчасно помер.

Значення Кирило-Мефодіївського братства полягало в тому, що воно поклало початок переходу від культурницького до політичного етапу боротьби за національний розвиток України. Це була спроба передової частини української еліти осмислити та визначити місце українського народу в існуючому історичному контексті. Програма товариства значною мірою вплинула на подальший розвиток національно-визвольного руху в Україні. Членам товариства вдалось, урахувавши уроки світового досвіду, сформулювати основні постулати українського національного відродження, визначити форми і методи його досягнення.

ЛЕКЦІЯ 7

Модернізація життя України наприкінці XIX ст.

План

1. Криза феодално-кріпосницької системи. Вплив аграрної реформи 1848 р. на розвиток економіки у західноукраїнських землях.
2. Буржуазні реформи 60-70-х років XIX ст. у підросійській Україні. Скасування кріпацтва.
3. Громадівський рух. Валуєвський циркуляр. Ємський указ.
4. Освіта. Недільні школи. Відкриття вищих навчальних закладів.

1. Криза феодално-кріпосницької системи. Вплив аграрної реформи 1848р. на розвиток економіки у західноукраїнських землях

У Західній Україні, після революції 1848–1849 рр. в Австро-Угорській імперії поступово ліквідуються феодално-кріпосницькі відносини і розвивається капіталізм. Аграрні перетворення розпочалися з ліквідації кріпацтва в Галичині (1848 р.). Від реформи насамперед вииграли поміщики. Викуп поміщицької землі державою переріс у 40-річну оплату селянами боргових

зобов'язань. Щорічні селянські платежі в Галичині за звільнення від кріпацтва перевищували річні прибутки поміщиків від орної землі. Зубожіння селян призводило до того, що на початку XX ст. близько 25–30 % їх були безземельними.

Політика Австро-Угорщини була спрямована на те, щоб закріпити за Західною Україною статус аграрно-сировинного придатку до розвинутих провінцій імперії: західноукраїнські землі були джерелом дешевої сировини і ринку збуту для промислових товарів і машин.

Господарство Західної України було аграрним. Зміни в сільському господарстві відбувалися повільно, воно розвивалося переважно пруським шляхом. Кількість сільської буржуазії становила 11 % в Галичині та 8 % – на Буковині.

На початку 70-х рр. в Австро-Угорській імперії в основному завершився промисловий переворот. Однак це суттєво не вплинуло на промисловий розвиток Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття.

Промисловість хоч і зробила значний крок вперед, проте залишилася відсталою, темпи її розвитку були надзвичайно низькими. Важкої промисловості майже не існувало, машинобудування було розвинено слабо. Провідними галузями були нафтовидобувна промисловість (зосереджувалася в районі Дрогобича та Борислава, на початку XX ст. давала 5 % світового видобутку нафти), деревообробній галузі (наявність великих масивів лісу) та харчова промисловість.

У промисловості домінував іноземний капітал – австрійський, німецький, англійський, французький.

Повільно йшов процес зростання міст. Найбільшим містом був Львів, де чисельність населення зроста з 70 тис. (1857 р.) до 200 тис. (1910 р.).

У 60–80 рр. у краї ведеться будівництво залізниць. Регіон одержав залізничне сполучення із Заходом. Проте за темпами залізничного будівництва Східна Галичина істотно поступалася промисловим регіонам Австрії.

У другій половині XIX ст. відбувається формування робітничого класу, яке супроводжувалося нещадним визиском робітництва. Водночас відсутність робочих місць призводила масові трудові еміграції, як сезонної – до країн Європи, так і постійної – за океан.

Порівняно з Наддніпрянщиною, економіка Західної України була відсталою і носила яскраво виражений колоніальний характер.

У другій половині XIX ст. різко зроста чисельність населення. Населення Наддніпрянської України збільшилося за цей час із 13,4 до 23,4 млн. чол., і Західної України – із 3,9 до 5,9 млн. чол. Причому, збільшення населення відбулося не лише за рахунок природного приросту, а й за рахунок переселення в Україну представників інших національностей, що заохочувалося урядами Росії та Австро-Угорщини.

Індустріалізація не призвела до формування в Україні структури індустріального суспільства. Українське суспільство залишалося аграрним. Селянство складало приблизно 74 % населення Наддніпрянської і приблизно 90 % населення Західної України.

В умовах розвитку капіталізму йшов процес розшарування селян. Майже половина селян по всій Україні були бідняками (від 3 до 5 десятин на господарство). Як наслідок, на селі зростала соціальна напруженість, конфліктність.

Зростання чисельності населення загостило проблему малоземелля. У зв'язку з цим, з кінця XIX ст. почалося переселення селян Наддніпрянщини на Далекий Схід і масова еміграція західноукраїнських селян до Канади, США, Бразилії, Аргентини.

Капіталізація економіки обумовила зростання робітничого класу і буржуазії. Особливістю цих класів був їх багатонаціональний склад. Серед робітників у Наддніпрянщині переважали росіяни, а в Галичині – поляки. У промисловості переважала іноземна буржуазія, а в торгівлі –

єврейська. Українська буржуазія зосередила в своїх руках переважно харчову промисловість. Умови праці робітників були надзвичайно важкими, що призвело до загострення антагонізму між робітниками і підприємцями, до поширення соціалістичних і комуністичних ідей.

Відбулися зміни в етнічному складі населення України. Протягом XIX ст. питома вага українців скоротилася з 90 % до 80 %. Зросли національні меншини (за рахунок природного приросту і переселенців), перш за все, росіяни, які складали 12 % населення, євреї та поляки – 8 % (їх питома вага дещо зменшилася). Українці переважали серед селян (понад 90 %). Але серед населення міст українці становили в середньому не більше половини. Серед робітників, підприємців, інтелігенції переважали росіяни, євреї, поляки.

Студентам потрібно розуміти, що в кінці XIX ст. в українській політичній думці набуває розвитку ліберальна течія. Вона була завжди підпорядкована соціальній та національній ідеям. Можна вирізнити дві течії лібералізму в Україні: перша пов'язана з намаганнями М. Драгоманова перенести західноєвропейські ліберальні уявлення на український ґрунт у другій половині XIX ст. та поєднати їх з соціальною та національною ідеями; друга – з діяльністю представників російської ліберальної течії в Україні на початку XX ст. М. Драгоманов (1841–1895 рр.) – мав значний вплив на український національний рух, організатором і ідеологом якого він виступав. Характерною ознакою його наукової діяльності був прогресивний європеїзм – активне просвітництво і популяризаторство передових на той час поглядів і теорій західноєвропейських мислителів, у тому числі Конта, Спенсера, Маркса та ін. Він розробив так звану концепцію громадянського соціалізму, обстоював принципи лібералізму, свободи совісті, духовного прогресу, виступав за невіддільність України від загальноєвропейського історичного процесу, проти національного відособлення. У руслі драгоманівського розуміння завдань розбудови української державності значна увага приділялась принципам федералізму і централізму в політичному житті. Перевага віддавалась «федерації вільних громадян» та «федерації автономних країв» як передумові буржуазно-демократичних реформ. М. Драгоманов завжди залишався відданим ідеалам лібералізму. Обстоюючи право українського народу на національне самовизначення, він не закликав до створення незалежної України. Будучи поборником дружби і рівності усіх народів, вчений виступав за автономію України в рамках федеративної демократичної Російської держави. Відомими представниками українського лібералізму, крім М. Драгоманова, були Михайло Павлик, Іван Франко, Богдан Кістяківський.

Розглядаючи національне суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях, треба звернути увагу на те, що суспільно-політичний рух розвивався тут в умовах проведення австрійцями політики, спрямованої на зміцнення своєї влади в регіоні. Австрія не погодилася на виокремлення Східної української Галичини в окреме адміністративне утворення, була розпущена Головна руська рада.

Похід проти українства викликав протест в українському суспільстві. Галичина перетворилася на український «П'ємонт». Австро-Угорська конституційна монархія, зважаючи на боротьбу українців, змушена була визнати право українців на свої видання, культурно-просвітницькі товариства. Українці одержали право обирати й обиратися до австрійського і угорського парламентів, галицького і буковинського сеймів.

Водночас у краї посилюється польські впливи, якими досить вправно маніпулювали з Відня. Політика колонізації стала однією з причин оформлення у другій половині 1860-х рр. москвофільської течії суспільно-політичного руху, яка орієнтуючись на Російську імперію, пропагувала ідею «єдиної, неподільної руської народності» від Карпат до Камчатки. На хвилі своєї анти польської популярності москвофіли заснували політичну організацію – «Руську раду» (1870 р.).

Ідеї москвофілів у 80-ті рр. обстоювали три газети в Галичині, по одній на Буковині та Закарпатті, науково-літературні збірники. Заперечуючи існування українського народу та його мови, українцям втлумачували необхідність вжитку «язичія» – суміш з російської, української, польської та церковнослов'янської мов, яку подавали як «руську» мову.

Національну течію в суспільно-політичному житті Західної України з початку 1860 р. представляли народовці. Вони вбачали своє завдання в служінні українському народові, доводячи, що це – окремий народ, який заселяє територію від Кавказу до Карпат. народовці пропагували національні та культурно-освітні ідеї у журналах «Вечорниці», «Нива», «Мета», «Русалка», «Правда», щоденній львівській українській газеті «Діло» (1880 р.).

Народовці згуртували українців у товариства, установи, гуртки, культурно-освітні заклади. У 1864 р. у Львові було засновано перший український професійний театр, а в 1868 р. – культурно-освітнє товариство «Просвіта». За сприяння товариства у 1873 р. було створено літературне товариство імені Т. Шевченка (з 1892 р. – Наукове товариство імені Т. Шевченка), яке проводило культурно-просвітницьку роботу, видавало українські журнали «Правда» і «Зоря». У 1885 р. народовці створили свою політичну організацію – Народну раду.

У середині 1870-х р. у Галичині серед молоді інтелігенції формується радикальна просоціалістична течія, яку представляли І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький. Вони критикували ідеї москвофілів і народовців, канівський лад.

У національно-визвольному русі в Західній Україні наприкінці 1880-х рр. простежується проява лояльного ставлення до австрійської влади. Під тиском австрійців поляки у 1890 р. визнали галицьких українців окремим народом. Уряд погодився на надання українцям місць в австрійському парламенті та Галицькому сеймі, на відкриття трьох українських гімназій, збільшення кількості українських кафедр у Львівському університеті. Після цього була проголошена «нова ера» у взаємовідносинах між народовцями, урядом і поляками.

Таким чином, наприкінці XIX ст. в Україні починається поширення національно-демократичних думок в Україні. Український національний рух пройшов складний шлях зародження, становлення, еволюціонуючи від поміркованості до радикалізму, від культурно-національної до політичної автономії України, впритул наблизившись до ідеї самостійної України.

2.Буржуазні реформи 60-70-х років XIX ст. у підросійській Україні.

Скасування кріпацтва

Криза феодално-кріпосницьких відносин досягла у 1859–1861 рр. апогею, що виявилось у катастрофічному відставанні Російської імперії від країн Заходу, в ганебній поразці Росії в Кримській війні, в зростанні селянських повстань.

Необхідність відміни кріпацтва розуміли і революційно-демократична інтелігенція, і молода буржуазія, і значна частина дворянства. У необхідності реформ був переконаний і російський імператор Олександр II, який добре усвідомлював, що альтернативою реформам може бути лише селянська революція. Йому належать слова, суть яких зводиться до думки, що уряд повинен відмінити кріпосне право зверху, не чекаючи, поки його відмінять народні маси знизу. Для розробки проекту реформи у 1857 р. указом царя була створена Таємна (пізніше перейменована в Головну) Комісія, до складу якої входили поміщики: як прибічники, так і противники реформи.

Безумовно, при розробці проекту реформи насамперед враховувалися інтереси дворян. Про це відверто заявив Олександр II у січні 1861 р. на засіданні Державної ради: «Я переконаний, панове, що при розгляді проекту, поданого до Державної Ради, ви погодитесь, що все, що можна

було зробити для захисту інтересів поміщиків – зроблено». 19 лютого 1861 р. Олександр II підписав «Маніфест» про відміну кріпацтва.

У «Маніфесті» реформа характеризувалася як «добровільне пожертвування шляхетного дворянства, як благоденство для народу». Насправді, охороняючи інтереси поміщиків, уряд запропонував грабіжницький документ, який привів до розорення мільйонів селянських господарств. Не дивно, що підписаний царем 19 лютого маніфест було обнародовано лише 7 березня. Уряд розумів, що селяни чекають іншої реформи і його лякали можливі селянські заворушення. Тому напередодні проголошення маніфесту в українські повіти було введено додаткові військові підрозділи. Як і передбачалось, проголошення маніфесту не викликало захвату серед селян. Великий документ був написаний у такому важкому бюрократичному стилі, що більшість селян його взагалі не зрозуміла, а ті, що зрозуміли, були глибоко розчаровані і відчували себе обдуреними.

З моменту підписання маніфесту селянин отримував особисту свободу («відкріплялися від землі») і громадянські права. Відтепер він мав право вільно розпоряджатися своїм майном, займатися торгівлею чи промислами, відкривати своє підприємство, підписувати угоди від свого імені тощо. Іншими словами, селяни стали вільними фізичними особами.

Але запропонована селянам реформа зберігала феодальні пережитки. Так, власниками більшої частини землі в державі залишились поміщики. В особисте користування селянам передавалась лише земля, на якій була розташована його садиба з господарськими будівлями. Що стосується польових наділів, то їх селяни зобов'язані були викупити в поміщиків. Протягом 20 років селяни вважались «тимчасовозобов'язаними» і повинні були залишатися в поміщиків, а за користування їх землею повинні були, як і раніше, відробляти панщину або сплачувати оброк.

Щоб поміщики не постраждали від реформи, держава сплатила їм 80 відсотків вартості землі, що отримали селяни. Іншими словами, держава надала селянам кредит для придбання землі. Протягом 49 років (до 1910 року) селяни мали розраховуватися з державою, сплачуючи при цьому ще й 6 відсотків кредиту щорічно. В результаті селяни сплатили за землю суму, яка майже в три рази перевищувала її реальну вартість. Виходило, що селяни заплатили не лише за землю, а й за своє визволення.

Під час розподілу серед селянства земель враховували місцеві особливості. Орна земля розподілялась на три категорії: чорнозем, не чорнозем, степовий ґрунт. Зазвичай селянські наділи в двох останніх категоріях, гірших за якістю, були більшими (від неродючої землі та за хороші гроші поміщики залюбки звільнялись), зате в чорноземних регіонах, таких як Україна, наділи були меншими. В результаті реформи 1861 р. селяни на Лівобережжі і Півдні України втратили майже третину своїх наділів. Якщо до реформи 1861 р. середній розмір селянських наділів дорівнював 4,4 десятини землі на ревізку душу, то після реформи він скоротився до 3,4 десятини. Зменшуючи селянські наділи, поміщики ставили селян в економічну залежність. Селяни змушені були звертатися за допомогою до поміщика і таким чином потрапляли в нову кабалу.

Поміщики, особливо в Україні, від реформи 1861 р. виграли. Вони зберегли за собою кращі, родючі землі, а гірші за завищеними цінами збували селянам. Поміщики привласнювали ліси, луки, водоймища, те, що раніше вважалося загальною власністю. Віднині селяни вимушені були орендувати ці землі у поміщиків на кабальних умовах. Перерозподіляючи землю, поміщики змушували селян переїжджати з насиджених місць, що також приводило до додаткових витрат і так бідних селян. В результаті селяни Лівобережної і Південної України постраждали від реформи значно більше, ніж російські селяни.

Трохи інша ситуація склалася на Правобережжі. Тут, з метою привернення на свій бік у боротьбі з польською шляхтою українського селянства, уряд надав їм наділи землі, які були майже

на 18 відсотків більшими, ніж їх мали селяни до 1861 р. Але виграш правобережних селян був сумнівним, оскільки за більші за розміром наділи вони й платити вимушені були більше.

Після реформи зберігався і такий пережиток феодалізму, як сільська община. До її обов'язків входив контроль за суворим дотриманням селянами своїх зобов'язань перед поміщиком. Згідно з існуючим положенням, з поміщиком розраховувався не окремий селянин, а вся община в цілому. Щоправда, на відміну від Росії, де близько 95 відсотків селян жили общинами, в Україні більшість селянських господарств (80 відсотків на Правобережжі і майже 70 відсотків на Лівобережжі) отримали індивідуальне право на землю і несли особисту відповідальність за сплату боргу за неї. Така ситуація сприяла формуванню в українського селянства ставлення до землі як до своєї власності, що відрізняло українських селян від російських.

Реформа торкнулась і державних селян, які становили майже половину усіх селянських господарств України. Вони й до реформи жили значно краще від кріпаків, мали у своєму розпорядженні більше землі, над ними не було влади поміщиків. Реформа 1861 р. і закон 1866 р. вирішували земельне питання державних селян швидше і на більш вигідних умовах, ніж кріпаків.

Державні селяни отримали більші земельні наділи, при цьому сплачували за них меншу платню, ніж кріпаки. Державні селяни зберегли за собою усі землі, які були в них до 1861 р. – близько 8 десятин землі на ревізку душу в малоземельних губерніях. Сплатили вони за землю лише на 45 відсотків більше від її реальної вартості. Розраховувалась ця категорія селян з державою за землю вже у 1886 р. (поміщицькі селяни – тільки в 1906 р.). Уряд був зацікавлений у розвитку товарного господарства на селі і тому надавав пільги і підтримку державним селянам.

Не дивно, що селяни, особливо кріпаки, умовами реформи задоволені не були. У відповідь на «поміщицьку милість» по селах України прокотилась хвиля селянських заворушень. Правда, на Лівобережжі і на Півдні України селянських виступів було порівняно небагато. Зате на Правобережжі, де ще жива була пам'ять про гайдамаків і де була відчутна ворожнеча між православним українським селянством і католицькою польською шляхтою, незначні місцеві конфлікти часто переростали в серйозні збройні протистояння. Тільки протягом березня-травня 1861 р. на Правобережній Україні відбулось 463 селянських виступи. Селянські заворушення охопили значну територію і мали масовий характер. Основними формами протесту були і припинення виконання феодальних повинностей, вирубка поміщицьких лісів, потрава посівів тощо. Селяни виступали під гаслом «Свобода без будь-яких зобов'язань перед поміщиком». Селяни вважали землю своєю і платити або відробляти за нею поміщику вони не бажали.

Новий спалах класової боротьби відбувся навесні 1862 р., коли уряд розпочав реалізацію реформи. 1,5 млн. українських селян відмовилися підписувати уставні грамоти. Значною активністю відзначався 1863 р., коли відбулося 509 селянських виступів. Але повстання завжди швидко придушували, і селяни повертались до своєї нелегкої праці в нових умовах.

Селянська реформа 1861 р. поклала початок реформуванню внутрішнього устрою Російської імперії і протягом 60–70-х років уряд провів ряд реформ у галузі управління, освіти, суду, а також у військовій і фінансовій сферах.

У 1864 р. була проведена *земська реформа*. Створювалась система місцевого самоврядування, земські збори і земські управи, як виконавчі органи під зверхністю дворянства. На Лівобережній Україні було створено 6 губернських і 60 повітових земських управ. Органами самоврядування в земських управах були губернські і земські збори. Виконавчими органами – губернські та повітові земські управи. Вибори відбувалися за майновим цензом на три роки. На Правобережній Україні земське самоврядування було запроваджене тільки у 1911 р.

Земства займалися упорядкуванням доріг, організацією медичної допомоги, утриманням народних шкіл, бібліотек, пошти, збирали статистичні дані, організовували сільськогосподарські виставки. Земства сприяли розвитку аптечної справи в Україні: на свої кошти відкривали аптеки, закуповували і завозили лікувальні засоби. Ліки в земських аптеках були доступними для всіх верств населення.

Створення земської системи самоврядування свідчить про оформлення виборної структури в бюрократичній системі управління. Хоча земства мали обмежену компетенцію, вони стали осередками формування ліберальної опозиції самодержавству. У земствах працювали сотні національно-свідомих українців: вчителі, лікарі, ветеринари, агрономи. Земства в Україні сприяли зростанню добробуту, рівня освіти, національної свідомості населення. Утворення земств означало часткову реформу політичної системи, в якій дворянству відводилась провідна роль.

Ще гострішою була потреба в удосконаленні системи судочинства. У 1864 р. була здійснена *судова реформа*, за якою вводився позастановий, відкритий, незалежний від чиновників суд. Реформою суди поділялись на карні і цивільні. Реформа передбачала формальну рівність усіх громадян перед законом. Тепер судочинство відбувалося за участю двох сторін: обвинувачення та захисту, провину підсудного визначали присяжні судді, обрані населенням. Вироки, винесені без участі присяжних, могли бути оскаржені в судових палатах. Був створений інститут мирових суддів, які розв'язували дрібні цивільні справи. В Україні було створено три судові палати – Київська, Харківська та Одеська. Касаційні функції виконував сенат. Судова реформа була найдемократичнішим і найпослідовнішим заходом царизму. Її проведення забезпечило перехід від феодально-станового права до буржуазного, але рівності серед станів усе одно не було.

У 1864 р. почали *реформу освіти*. Згідно з «Положенням про початкові народні училища» запроваджувалась єдина система початкової освіти, створювалась мережа чоловічих і жіночих класичних гімназій та реальних училищ. Класичні гімназії давали гуманітарну, а реальні училища – технічну середню освіту. Реформи 60-х років відкрили для нижчих верств суспільства більший доступ до освіти на всіх рівнях, включаючи університетський. Вони також удосконалили програму навчання. Головну увагу було звернено на поширення серед народних мас освіти: підготовку популярної літератури, видання підручників, організацію шкіл. П. Куліш організував у Петербурзі видання народних книжок і шкільних підручників. В Україні почали відкривати нові школи для дітей. А для дорослих відкривали освітні школи, які працювали в неділю, через що і отримали назву «недільних шкіл». З 1868 р. було відновлено автономію університетів. У 1878 р. право вступу до університетів отримали жінки.

У 1865 р. була здійснена *реформа цензури*. Були створені спеціальні органи цензури, посилювся нагляд не лише за культурним життям, а й за всім суспільством.

У 1870 р. була проведена *міська реформа* – реформа міського самоврядування. В містах створювались міські думи, членів яких обирали усі платники податків міста за безстановим принципом. Міська дума обирала виконавчий орган управління – міську управу, на чолі якої стояв її голова. Органи самоуправління міст підпорядковувались губернаторові та міністрові внутрішніх справ. Міські органи самоуправління займалися питаннями благоустрою, торгівлі, промисловості, охорони здоров'я, утриманням в'язниць. Коло функцій міських дум було обмеженим і діяльність їх, як і земських установ, контролювала царська адміністрація. Але, попри це, нові органи самоврядування більше відповідали потребам капіталістичного розвитку Росії.

Військова реформа проводилась у 1864–1883 рр. В Україні було утворено три військові округи: Київський, Одеський, Харківський. При командувачі округом діяв штаб та військова рада. Було введено новий військовий статут, загальну військову повинність, строк служби було скорочено до 6 років і 9 років запасу (7 років на флоті і 3 роки запасу). Від служби в армії

звільнялось духовенство. Створювалась мережа військових освітніх закладів: військових гімназій та юнкерських училищ, куди мали право вступати і юнаки недворянського походження. Відбулося переозброєння армії. Армію було оснащено сучасними видами зброї, створено паровий військовий флот. Було утворено військове міністерство. Реформа сприяла посиленню боєздатності і мобільності армії.

За *фінансовою реформою* (1860–1864 рр.) було створено державний банк, введено єдиний державний ревізійний центр, акцизне обкладання спиртних напоїв, збільшено податки на товари масового споживання, створено єдині державні каси, що зосереджували в своїх руках усі прибутки і витрати держави. З 1862 р. почали друкуватися в пресі дані про прибутки і витрати держави. У 1897 р. було прийнято закон про скорочення тривалості робочого часу до одинадцяти годин, обов'язковими були вихідні лише на релігійні свята.

Реформи 1860–70-х рр. у цілому були обмеженими, непослідовними і половинчастими, але вони створили умови для економічного і політичного розвитку країни в нових умовах. Розвивалась промисловість, торгівля, зростали міста й міське населення. Реформи створили основу для переходу від феодално-станового устрою Російської імперії до буржуазно-представницького. Буржуазні реформи законодавчо визначили і закріпили громадянські права населення, розширили його можливості.

3. Громадівський рух. Валусьський циркуляр. Ємський указ

У січні 1863 р. спалахнуло нове польське повстання, яке поширилось на Правобережну Україну. Українські селяни участі в цих подіях не брали, вважаючи їх «панською справою». Однак російські урядові кола, вважаючи український національний рух польською провокацією, спрямували удар і проти нього. У 1863 р. був виданий *Валусьський циркуляр* (за прізвищем міністра внутрішніх справ Валусева), за яким заборонялося друкувати українською мовою книги «навчальних і взагалі призначених для початкового читання народом», а також тексти до музичних творів. У спробах користуватися українською мовою в навчальних закладах і пресі царизм вбачав прояв українського сепаратизму. У своєму циркулярі Валусєв цинічно стверджував, що самі українці з обуренням виступають проти вживання в школах української мови і доводять, що «ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути». Були заарештовані деякі члени громад, самі громади були заборонені.

Знову відновили свою діяльність громади на початку 70-х рр. «Старі» громадівці зберегли лише одну організацію – київську, а поряд з нею почали діяти «молоді» громади в Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові, Єлисаветграді, Харкові, які об'єднали представників нового покоління національно-визвольного руху. Головну увагу громадівці продовжували надавати науковій та видавничій діяльності.

У 1873 р. члени київської громади історики І. Луцицький, О. Лазаревський, М. Драгоманов, правник О. Кістяківський, мовознавець П. Житецький, соціолог і економіст М. Зібер, композитор М. Лисенко, антрополог Ф. Вовк, етнографи І. Радченко, О. Русов, драматург та актор М. Старицький увійшли до відкритого в Києві Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, яке очолив Григорій Галаган. Зусиллями товариства було видано значний етнографічно-фольклорний, історичний, географічний, статистичний та економічний матеріал.

У 1875 р. царський уряд створив комісію для розгляду засобів боротьби з «українофільством». Її висновки були такі: «Допустити окрему літературу простонародною українською говіркою означало б закласти міцні підвалини для переконання можливості відокремлення, хай навіть у далекому майбутньому, України від Росії». Ознайомившись із цими

рекомендаціями під час лікування на німецькому курорті Емс, Олександр II видав 17 травня 1876 р. *Емський указ*, яким заборонялося видання українською мовою як оригінальних творів, так і перекладів, а також завезення до імперії українських книг і брошур, надрукованих за кордоном. Не дозволялося також ставити п'єси й влаштовувати концерти «малоросійською говіркою». Як виняток, допускалося видання українською мовою художньої літератури та історичних документів. Почалися репресії проти діячів громад. В умовах реакції 80-х рр. громади розпалися на окремі гуртки, які займалися виключно випуском журналу «Киевская старина» (1882–1906 рр.), створенням гуртків-просвіт, самоосвітою, культурницькою роботою серед селянства.

4. Освіта. Недільні школи. Відкриття вищих навчальних закладів

На початку 40-х років XIX ст. з відкриттям університету центром національно-визвольного руху став Київ. У кінці 50-х років XIX ст. почали організовуватися напівлегальні гуртки – Громади. Перша Громада виникла в Києві в 1859 р. на базі таємного гуртка «хлопоманів» (від польського «хлоп» – селянин. Членами гуртка були діячі українського національного відродження другої половини XIX ст., переважно вихідці зі спольщених поміщицьких родин, які прагнули зблизитися з простим людом (хлопами), сприяли розвитку української мови та культури. Серед них були В. Антонович, Т. Рильський, К. Михальчук.). Очолив її історик, пізніше професор Київського університету Володимир Антонович. Громадівський рух, названий владою «україно-фільством», набув значного поширення. Напередодні селянської реформи 1861 р. український національний рух значно активізувався. М. Костомаров у статті «Україна», яка була надрукована у 1860 р. у герценівському «Коло колі», писав, що в Україні «з'явилося прагнення відродити народність, що помирала під московським батогом й Санкт-Петербурзьким багнетом».

На межі 1850–60-х рр. зародився і дав паростки масовий громадівський рух, який влада та російські шовіністи називали «українофільством».

Громадівський рух з другої половини 1858 р. пустив коріння в Петербурзі. Свіжість у життя української громади внесли колишні кирило-мефодіївці В. Білозерський, Т. Шевченко, М. Костомаров. Вони заснували (редактор В. Білозерський) громадсько-політичний і літературно-мистецький щомісячний журнал «Основа» (1861–1862 рр.). 22 місяці журнал (тиражем 800–2000 примірників) сприяв пробудженню самосвідомості народу, захищав українську мову, літературу, право народу на освіту та видання навчальної й науково-популярної літератури рідною мовою, популяризував українське минуле. Його авторами були більше як 40 осіб: Т. Шевченко, М. Вовчок, М. Максимович, Л. Глібов, М. Костомаров, П. Єфименко та інші. Журнал установив зв'язки з Громадами, знайомив читачів з життям українського народу і став першим українським журналом в Російській імперії, сприяв пробудженню національної свідомості української інтелігенції, розкиданої по всій імперії. Під впливом звинувачень в «українському сепаратизмі» та внаслідок інших перепон у 1862 р. журнал «Основа» мусив самоліквідуватися.

Ідеї українців в Петербурзі в 1859 р. підхопили студенти Київського університету. Біля витоків громадівського руху на Наддніпрянщині стояли так звані хлопомани. Демонструючи єдність з народом, вихідці з польських і українських родин розмовляли виключно українською мовою, вбирались у національний одяг, дотримувались народних звичаїв і обрядів. Згуртував хлопоманів студент-випускник Київського університету В. Антонович. Його підтримували Т. Рильський, Б. Познанський, К. Михальчук, П. Житецький та ін.

Громади виникали в Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі, Катеринославі та інших містах. Гуртки об'єднували представників різних прошарків суспільства з різними політичними поглядами. Їх діяльність мала, в основному, культурно-просвітницький характер (відкриття недільних шкіл, пропаганда художньої літератури, вивчення української мови, історії, етнографії тощо).

Серед найактивніших учасників громадського руху були композитор М. Лисенко, письменник і драматург М. Старицький, письменники О. Кониський, В. Самійленко, П. Мирний, історик М. Драгоманов, соціолог С. Подолинський, етнограф П. Чубинський, засновник української статистичної науки О. Русов. Було створено керівний центр Громад усієї України, до якого увійшли В. Антонович, П. Чубинський, О. Русов. Громади підтримували зв'язки з представниками національного руху Західної України.

На початку 70-х рр. після деякого послаблення контролю за внутрішнім життям українського суспільства громаді активізують свою діяльність. Київська громада мала власний друкований орган «Киевский телеграф».

Активізації українського руху сприяв заснований у 1873 р. в Києві Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Відділ залучив до своєї діяльності велику кількість інтелігенції (понад 200 дійсних членів), зібрав і видав величезний матеріал з історії, економіки, культури рідного краю.

ЛЕКЦІЯ 8

Україна на початку XX ст. Перша світова війна і українці.

План

1. Економічна криза 1901 – 1903 рр. Монополізація.
2. Виникнення і діяльність українських політичних партій. Україна під час революції 1905-1907 рр.
3. Україна в Першій світовій війні.
4. Воєнні дії на території України.

1. Економічна криза 1901 – 1903 рр. Монополізація

Розглядаючи перше питання, треба зазначити, що у XIX ст. в Російській та Австро-Угорській імперіях розпочалася криза феодально-кріпосницької системи. Усвідомлення цієї кризи змусило як російський, так і австрійський уряди ліквідувати кріпацтво та реформувати державний устрій. В Австро-Угорській імперії реформи були здійснені в 1848–1849 рр., в Росії – в 60–70 рр. XIX ст. Реформи в Росії відрізнялися від реформ у Австрії. По-перше, вони проводилися пізніше. По-друге, їх могутнім каталізатором став міжнародний фактор – участь і поразка у Кримській війні. По-третє, вони були обмеженими, непослідовними і незавершеними. Якщо в австрійській імперії (з 1867 р. – Австро-Угорській) буржуазні реформи діяли вже з 1848 р. (опубліковано конституцію, скликано парламент), то в Росії через сукупність причин (віддаленість від основних центрів європейського життя, традиційно високий авторитет монархії, міцний адміністративно-репресивний апарат, сила консервативного табору, слабкість та неорганізованість опозиційних сил тощо) реформи залишилися незавершеними.

Скасування кріпацтва стало початковим кроком у справі модернізації Російської імперії. Надалі було прийнято комплекс реформ. Провівши земську, судову, військову, фінансову, освітню та інші реформи, тим самим заклавши основи громадянського суспільства, російський царизм не зробив останнього кроку – не створив відповідної новим реаліям політичної надбудови – не проголосив конституції і не скликав парламент. Саме тому модернізація у Росії не мала системного характеру, що суттєво ускладнювало перехід суспільства до прогресивнішого, порівняно з феодалізмом капіталістичного способу виробництва. Реформи, незважаючи на їх обмеженість, мали

епохальне значення: вони створили чудові умови для прискореного капіталістичного розвитку України.

Упродовж 60–80 рр. XIX ст. завершився промисловий переворот, тобто перехід від мануфактур до заводів і фабрик, оновлення техніки.

Особливо швидкими темпами розвивались гірничо-видобувна і металургійна промисловість, зосереджена в Донецько-Криворізькому басейні. На кінець XIX ст. Україна перетворилася на базу важкої промисловості Російської імперії: вона давала майже 65 % усього вугілля імперії, понад 58 % чавуну і трохи менше 50 % сталі.

Нарощували виробництво традиційні для України галузі промисловості з переробки сільськогосподарської продукції – цукрова, винокурна, борошняна. На кінець XIX ст. Україна давала 85 % загальноросійського виробництва цукру, 50 % усього тютюну.

Машинобудування розвивалося повільно. Винятком було виробництво сільськогосподарських машин – їх в Україні вироблялося більше половини від тих, що вироблялися в Росії. Промислового розвитку сприяло бурхливе будівництво залізниць. Загальна довжина залізниць в Україні становила на кінець XIX ст. 1/5 залізничної мережі Росії.

Велику роль у промисловості, особливо важкій, відігравав іноземний капітал – передусім німецький, англійський, французький, бельгійський. У 1900 р. його частка в Україні сягала 80–90 %.

Йшов процес урбанізації – зростання міст. Якщо до реформи 1861 р. лише Одеса мала понад 100 тис. жителів, то на кінець XIX ст. було вже чотири великих міста: Одеса (більше 400 тис.), Київ (250 тис.), Харків (175 тис.), Катеринослав (115 тис.). У цих містах було сконцентровано 35 % усього міського населення України.

Не дивлячись на швидкий процес індустріалізації, в Україні переважало сільське господарство. Капіталізація сільського господарства йшла двома шляхами:

- пруським, при якому відбувався повільний перехід поміщицьких землеволодінь до капіталістичного способу господарювання (застосування вільнонайманої праці, машин, добрив). Цей шлях переважав у Правобережній Україні;

- американським, при якому йшов процес утворення фермерських індивідуальних господарств, які використовували найману працю і постачали продукцію на ринок. Фермерські господарства переважали на півдні. Всього ж на кінець XIX ст. сільська буржуазія становила біля 25 % сільського населення і зосереджувала в своїх руках 40 % земель.

Перехід на капіталістичну систему господарювання сприяв піднесенню сільськогосподарського виробництва. На кінець XIX ст. Україна давала 43 % світового врожаю ячменю, 20 % – пшениці, 10 % – кукурудзи. Але в самій Україні, яка мала статус «європейської житниці», українець в середньому споживав хліба менше, ніж жителі розвинутих європейських країн.

Таким чином, Наддніпрянська Україна була одним з найбільш розвинутих аграрних та індустріальних районів Російської імперії. Але при цьому її розвиток мав ряд особливостей:

- по-перше, лише 15 % підприємств України виготовляли готову продукцію, а всі інші постачали сировину для виготовлення такої продукції до Росії. Вартість російських готових товарів була високою, а ціни на українську сировину – низькими;

- по-друге, розвиток української економіки базувався не на місцевому національному капіталі, а капіталі, що надходив ззовні – з-за кордону. Більша частина прибутків іноземців вивозилася.

Україна позбавлялася потенційних прибутків і підпорядковувалася інтересам іноземного капіталу.

Студентам необхідно звернути увагу на те, що з розвитком капіталізму погіршувалося становище як селян, так і робітників, посилювалася їх експлуатація. У Росії, в тому числі й в

Україні, становище робітників було особливо тяжким, бо тут до капіталістичної експлуатації додавався гніт залишків кріпосництва та національний гніт. Царський уряд повністю підтримував капіталістів, ніякі закони майже до кінця XIX ст. не регламентували їх відносин з робітниками, які перебували у повній залежності від них, терпіли знущання й свавілля.

Намагаючись одержати як найбільші прибутки, капіталісти при організації виробництва на підприємствах і будівництві не турбувалися про створення належних умов праці й життя робітників. У багатьох випадках найбільш важкі види робіт проводилися вручну, робітники були приречені на тяжку фізичну працю, працювали в непристосованих приміщеннях або просто неба, стояли у воді, витримували високу температуру, через відсутність вентиляції дихали вугільним або тютюновим пилом, повзали навпочіпки. Не було й охорони праці та техніки безпеки, через що часто траплялися нещасні випадки, які призводили до каліцтва й загибелі робітників. Медичного обслуговування робітників теж не було налагоджено. При підприємствах, як правило, не було ні лікарень, ні амбулаторій, ні лікарів, ні фельдшерів. Робочий день тривав здебільшого 12–13 годин, а на багатьох підприємствах, особливо невеликих – цегельних, пивоварних, медоварних, миловарних, винокурних, суконних, на будівництві залізниць – і 15–18 годин. При довгому робочому дні заробітна плата залишалася вкрай низькою. Заробітна плата коливалася в середньому від 12 до 20 крб., але в ряді випадків, особливо на цукрових, винокурних, цегельних, пивоварних заводах, вона була ще нижчою – від 5 до 8–10 крб. на місяць. А жінки і підлітки одержували половину, а то й менше половини того, що одержували чоловіки. До того ж підприємці часто затримували зарплату і змушували робітників брати у фабричних крамницях продукти гіршої якості і за більш високими, ніж ринкові, цінами. Частими були штрафи, які відбирали в робітників до половини, а то й більше заробітку. Вкрай незадовільними були житлові умови робітників. Вони жили в казармах, балаганах, бараках, а часто, особливо на шахтах і рудниках Донбасу та Криворіжжя, у землянках («собачівках»). У всіх них – сперте повітря, бруд, вологість, неймовірна тіснота, паразити, відсутність світла. «Приміщення, в яких жили тоді шахтарі, – писав у своїх спогадах інженер А. Ауербах, – були дуже жакливими; у хорошого поміщика худоба розміщувалась краще, чим нещасні шахтарі, які жили в землянках. Землянки ці були викопаними в землі ямами, вкриті земляним дахом». Надзвичайно погано харчували робітників на підприємствах. В їжу використовувалися продукти низької якості, часто вже зіпсовані.

Робітники України, поряд з нестерпним економічним гнобленням, зазнавали й небаченого політичного безправ'я, гніту царського самодержавства й чиновників. В Україні економічне гноблення й політичне безправ'я робітників доповнювалися ще національним гнітом, жорстокими утисками з боку царського уряду української мови й культури. Тяжкі економічні й політичні умови життя штовхали робітників до боротьби проти фабрикантів і заводчиків. Але в перший час, особливо в 60–70-і рр. XIX ст., коли тільки йшло формування пролетаріату, коли в нього ще не склалася класова свідомість, робітники часто вважали, що умови їх життя залежать від доброї чи злої волі їх хазяїна і, борючись проти свого хазяїна, не пов'язували свого виступу з боротьбою проти капіталістичного ладу в цілому. Виступи робітників набували форми заворушень, хвилювань, коли робітники поодиночки або групами втікали чи переходили на інше виробництво, а то, доведені до відчаю жакливими умовами праці й життя, били власників і адміністрацію підприємств, ламали машини, громили заводські контори, крамниці, шинки і т.п.

Треба підкреслити, що другою формою боротьби були економічні страйки. Але в перший час страйки і заворушення мали переважно стихійний, неорганізований, оборонний характер. Робітники виступали проти зменшення заробітної плати та за її своєчасну виплату, проти подовження робочого дня, накладання штрафів, за поліпшення харчування й житлово-побутових умов, проти свавілля адміністрації тощо. З самого початку робітники України розгортали

боротьбу проти капіталістів спільно з робітниками всієї країни. У 60-х рр. в Україні сталося 8 страйків і заворушень із 60 страйків та заворушень по Росії в цілому.

Початок XX ст. в історії України характеризується загальним революційним піднесенням, що було викликане гострими класовими протиріччями, національним гнобленням, політичним безправ'ям населення. Ситуацію загострила загальноекономічна криза 1900–1903 рр., а в Російській імперії – і її поразка у війні 1904–1905 рр. з Японією.

Як в Наддніпрянській, так і в Західній Україні революційний настрій охопив усі кола суспільства:

- активізувався робітничий рух, перейшовши від економічної до політичної боротьби;
- посилювався селянський рух, для придушення якого досить часто використовували війська;
- зростає активність студентської і учнівської молоді, яка протестувала проти обмежень її прав, виступала за соціальну справедливість. У 1901 р. за участь у студентському русі царський уряд віддав у солдати 183 студенти Київського університету. У цьому ж році виступили студенти Львівського університету, які вимагали відкриття українського університету;
- посилювався опозиційний рух ліберальної буржуазії, поміщиків, інтелігенції за проведення реформ.

У Наддніпрянській Україні центром опозиційної, по відношенню до царизму, діяльності стали земства – органи місцевого самоуправління. Земці-ліберали вимагали надання політичних свобод, ліквідації кріпосницьких пережитків, скликання Установчих зборів для вироблення конституції.

В умовах загального революційного піднесення посилювався національно-визвольний рух.

2. Виникнення і діяльність українських політичних партій.

Україна під час революції 1905-1907 рр.

Приступаючи до вивчення другого питання, треба відмітити, що наприкінці XIX ст. відбувається політизація національно-визвольного руху.

Треба підкреслити, що стосунки між національно-визвольним і загальноросійським революційним рухами були неоднозначними. З одного боку, єднанню рухів сприяла їх спрямованість проти самодержавства, на соціальні перетворення. Але ж, з іншого боку, нехтування інтересами української справи відштовхувало від загальноросійських революційних організацій учасників українського визвольного руху.

Студенти повинні знати, що у Західній Україні національний рух розвивався в більш сприятливих умовах і мав значно більші здобутки, ніж у Наддніпрянщині. Починаючи з 90-х рр. XIX ст. суспільний рух в західноукраїнських землях вступає в політичний етап свого розвитку – інтенсивно розгортається робота щодо організаційного згуртування та розмежування політичних сил. Кристалізуються основні програмні положення, агітація та пропаганда охоплює дедалі ширші верстви населення. Вже у жовтні 1890 р. виникає перша в Галичині політична партія – Русько-українська радикальна партія (РУРП). Це політичне об'єднання було першою легальною українською політичною партією європейського типу.

Поява РУРП стала своєрідним сигналом для формування багатопартійної системи в межах національного руху. Невдовзі одна за одною виникають нові партії: Українська галицька соціал-демократична партія (1897 р.) Українська національно демократична партія (УНДП) (1899 р.); Русько-український християнський союз, який у 1911 р. трансформувався в Християнсько-суспільну партію; Українська соціал-демократична партія (УСДП) (1899 р.).

Наприкінці XIX ст. активізується політична думка. У 1895 р. у книзі Ю. Бачинського «Ukraina irredenta» («Україна уярмлена») вперше в історії українського руху було сформульовано та аргументовано тезу про необхідність політичної самостійності України. З часом цей постулат став програмним для більшості українських політичних партій.

Західна Україна стала базою організаційної діяльності партій Наддніпрянської України. Так, у Львові знаходилася партійна друкарня Революційної української партії, було видано роботу М. Міхновського «Самостійна Україна». Діяли українські школи, культурно-освітні організації, видавалася українська література і преса. У 1914 р. товариство «Просвіта» мало 78 філій, 2944 читалень, курси для неписьменних. Кращі твори української літератури друкувалися на сторінках редакційного М. Грушевським та І. Франко журналу «Літературно-науковий вісник». Упродовж 1899–1917 рр. понад 300 видань випускала Українсько-руська видавнича спілка, популяризуючи як світову, так і українську літературу.

Зростала кількість українських представників у центральному парламенті та крайових сеймах. Розгортали діяльність масові молодіжні спортивні організації «Сокіл», «Січ», які розвивали в українській молоді почуття патріотизму, схильності до дисципліни, знань.

Широкого розмаху набув кооперативний рух, спрямований на економічне відродження селянства, на виховання його національної самосвідомості. Розвитку кооперативного руху сприяли «Просвіта» та уніатська церква.

Різнманітні кооперативні організації вчили селян сучасним методам господарювання, перетворювали їх на господарів власної долі, сприяли розвитку тісних взаємин між селянством та інтелігенцією, чого не було в Наддніпрянській Україні.

У Наддніпрянській Україні національно-визвольний рух проявився в процесі політизації українського руху, зростанні кількості національних партій. РУП, утворена в 1900 р., розкололася і дала початок трьом партіям:

1. Народній українській партії (НУП, 1902 р.) на чолі з М. Міхновським. З націоналістичних позицій під лозунгом «Україна для українців» виступала за утворення незалежної української держави. Орієнтувалася на національну інтелігенцію.

2. Українській соціал-демократичній спілці («Спілка», 1904 р.) на чолі з М. Меленевським. Займала марксистські позиції, прагнула висловлювати інтереси всіх робітників України незалежно від їх національності. У 1905 р. влилася до меншовицької фракції РСДРП.

3. Українській соціал-демократичній партії (УСДРП, 1905 р.) на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою. Прагнула поєднати марксизм із націоналізмом. Орієнтувалася на селян і робітників, вимагала автономії для України.

У 1904 р. були утворені дві ліберальні партії – Українська радикальна партія (УРП) (Б. Грінченко, С. Єфремов) та Українська демократична партія (УДП) (А. Лотоцький, Є. Чикаленко). Основні їх вимоги – республіканська крайова влада, земельні реформи, автономія України в складі Росії.

Активізувалася і культурно-просвітницька діяльність прогресивної української інтелігенції. Найбільш масовими її акціями на початку XX ст. було відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві в 1903 р., куди з'їхалися тисячі представників, у тому числі із Західної України, і де, не дивлячись на заборону, лунала українська мова, а також святкування у цьому ж році 35-річчя музичної діяльності композитора М. Лисенка.

Але національний рух у Наддніпрянській Україні в цілому не набрав масового характеру. У ньому брала участь в основному ліберальна і демократична інтелігенція, тоді як робітники і селяни вели боротьбу, перш за все, за свої класові інтереси.

Українські партії були малочисельними, недостатньо згуртованими і організованими. У національному питанні всі вони, крім НПУ, не йшли далі вимоги автономії України в складі Росії.

Необхідно відзначити, що у зрусіфікованій Наддніпрянській Україні, більш масовими і впливовими були загальноросійські партії:

- Російська соціал-демократична партія (РСДРП) – (виникла в 1898 р., у 1903 р. розкололася на фракції більшовиків і меншовиків) стояла на позиціях ортодоксального марксизму, визнання керівної ролі пролетаріату. Партія діяла серед російських і зрусіфікованих українських робітників;

- Партія соціалістів-революціонерів (есери) – утворилася на межі 1899–1900 рр. на основі поєднання народницьких ідей з марксизмом. Соціальну опору партії складало селянство;

- Конституційно-демократична партія (кадети) – утворилася у 1905 р., виступала за конституційну монархію з двопалатним парламентом, за свободу культурного розвитку для всіх національностей;

- Партія «Союз 17 жовтня» (октябристи) – утворилася в жовтні 1905 р., виступала за збереження царської влади, єдину і неподільну Росію;

- «Союз руського народу» – проурядова чорносотенна організація, виникла в 1905 р., стояла на позиціях націонал-шовінізму, проголошувала боротьбу з євреями й іншими національними меншинами.

Загальноросійські партії не прагнули вирішення національного питання, крім кадетів, які вимагали культурної автономії для національних окраїн імперії.

У Російській імперії революційно-визвольний рух вилився у буржуазно-демократичну революцію 1905–1907 рр., в якій населення України взяло активну участь.

На Наддніпрянщині діяло близько 20 загальноросійських і національних партій. В їхніх діях не було єдності, вони вели між собою боротьбу за вплив на населення.

Якщо у Російській імперії революційні події розпочалися 9 січня 1905 р. з «Кривавої неділі» – розстрілу мирної демонстрації робітників, які йшли до батьюшки-царя, то в Україні основні події відбулися також у 1905 р. – під час розвитку революції по висхідній лінії:

- весна – страйки робітників-металургів (як їх тоді називали – металістів);
- травень – початок створення перших Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів;
- червень – збройне повстання на панцирнику «Потьомкін»;
- жовтень – загальний політичний страйк, який змусив царя Миколу II піти на поступки і видати Маніфест 17 жовтня, проголосивши громадянські свободи і вибори до Державної Думи;
- листопад – повстання моряків Севастополя на чолі з лейтенантом П. Шмідтом;
- виступ полку саперів у Києві на чолі з поручиком Б. Жаданівським;
- грудень – збройні повстання робітників Горлівки, Харкова, Катеринослава, Олександрівська, Кривого Рогу та ін. Однак ці виступи не переросли в загальне збройне повстання. Після їх придушення почалися масові розправи над революційними робітниками, солдатами і селянами з боку уряду П. Столипіна, і революція пішла на спад.

В Україні революція носила і національно-визвольний характер, оскільки національне питання було на передньому плані боротьби.

Національний рух в період революції мав значні здобутки. Після Маніфесту 17 жовтня з'явилася легальна українська преса. Всього у 1905–1907 рр. виходило 24 періодичні видання українською мовою. Знову відновила діяльність культурно-освітня організація «Просвіта», яка мала філії в багатьох містах України. В діяльності «Просвіти» брали участь М. Аркас, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, Л. Українка, М. Лисенко, П. Мирний, Д. Яворницький та інші прогресивні діячі. Відкривалися українські школи, здійснювалися спроби викладання українською мовою в університетах. Активну діяльність у першій Думі (1906 р.) та другій Думі (1907 р.) розгорнула українська фракція, яка вимагала автономії для України, вільного розвитку української мови та культури. Допомогу українській фракції надавав М. Грушевський, який з цією метою переїхав зі Львова до Петербурга. Перша та друга Думи були розпущені царем, оскільки виявилися занадто

«лівими». Маніфест про розпуск другої Думи 3 червня 1907 р. прийнято вважати кінцем революції, бо він обмежив політичні свободи, проголосив новий антидемократичний закон про вибори і початок репресій проти учасників революції. Багато здобутків національного руху було ліквідовано. Царизм знов перейшов до політики національного гноблення українського народу.

З 1907 по 1910 рр. тривав період реакції – жорстокого переслідування опозиційного та українського руху. Головним прихильником цієї політики був міністр внутрішніх справ, а згодом – голова уряду Росії П. Столипін.

З метою координації діяльності українських сил у нових умовах українські діячі в 1908 р. створили міжпартійний політичний блок – Товариство українських поступовців (ТУП). Його лідерами стали М. Грушевський, С. Єфремов, Є. Чикаленко, Д. Дорошенко. ТУП обстоювало конституційно – парламентський шлях боротьби за національне відродження і об'єднало представників різних політичних напрямів партій.

В Росії і Україні з 1906 по 1911 рр. з ініціативи П. Столипіна здійснювалася аграрна реформа, яка передбачала:

- знищення громадського землекористування і перетворення селян на індивідуальних власників землі – фермерів;
- ліквідація аграрної перенаселеності європейської частини країни шляхом переселення селян у східні райони Росії.

У цілому по Росії реформа не досягла поставленої мети. Але саме в Україні вона мала найбільший успіх – з громад (общин) вийшла майже половина селянських господарств, що сприяло розвитку капіталізму на селі. Україна дала найбільшу кількість переселенців до Сибіру (близько 1 млн.).

Зросли посівні площі, валовий збір зернових, товарність сільського господарства. Але реформа не змогла послабити соціальну напруженість на селі. У 1914 р. кількість малоземельних селян сягнула 2 млн. Бідняцькі господарства залишалися малопродуктивними і малотоварними.

3. Україна в Першій світовій війні

Першого серпня 1914 р. розпочалася Перша світова війна з нападу католицької Австро-Угорщини на православну Сербію. Приводом було вбивство младосербами австрійського ерцгерцога Фердинанда. Світова війна велася між Троїстим союзом (Німеччина, Австро-Угорщина та Італія), згодом, коли Італія відкололася, а на зміну їй прийшли Туреччина та Болгарія, – Почвірним союзом і Антантою (Росія, Англія, Франція).

У ході війни до Антанти приєдналися Італія, Румунія, США, Японія та інші держави. Для всіх сторін війна мала загарбницький, несправедливий характер.

Серед основних суперечностей, що призвели до війни, домінували стосунки між Росією й Австро-Угорщиною, Росією і Німеччиною, суперництво за розподіл світу. Через своє особливе геополітичне становище Україна з неминучістю потрапила до сфери першочергових інтересів ворогуючих коаліцій. Вона була одним із неодмінних об'єктів обох сторін розрахунків і зазіхань, а відтак – і одним із епіцентрів воєнного протиборства. Західна і Наддніпрянська Україна опинилися по різні сторони фронтів, оскільки Росія і Австро-Угорщина належали до протилежних блоків. Українці, мобілізовані в армії цих країн, вимушені були битися один проти одного. В російській армії нараховувалися 4,5 млн. українців, в австрійській – 250 тис.

Війна розколола українські політичні сили і, тим самим, послабила український рух. У ставленні до війни українські партії зайняли різні позиції.

Партії Західної України активно підтримували уряд Австро-Угорщини і Німеччини у війні з Росією, сподіваючись, що у разі поразки Росії держави-переможниці допоможуть українцям створити самостійну державу. Вже в перший день війни – 1 серпня 1914 р. – вони об'єдналися в Головну Українську Раду (ГУР) з метою мобілізувати сили українців для війни з Росією. На заклик ГУР 6 серпня 1914 р. з добровольців – молодих вихованців організацій «Сокіл», «Січ», «Пласт» – був сформований легіон (згодом полк) Українських Січових Стрільців чисельністю 2,5 тис. чол. Полк УСС (командир Г. Коссак) було визнано найстійкішим в австрійській армії. Після війни він брав активну участь в українській національно-демократичній революції 1917–1920 рр.

Партії Наддніпрянської України поставилися до війни неоднозначно. Більшість українських партій, і частина УСДРП на чолі з С. Петлюрою, керівництво ТУП підтримали Росію у війні. Частина ТУП (його Київська рада) пропонувала українцям дотримуватися у війні нейтралітету. Частина УСДРП на чолі з В. Винниченком засудила війну і виступила за поразку Росії, але невдовзі він віддав перевагу співробітництву з русофілами, рупором яких був журнал «Украинская жизнь», що виходив у Москві.

Найбільш налаштовані проти Росії соціалісти (УСДРП, «Спілка») емігрували до Західної України і створили у Львові 4 серпня 1914 р. Союз Визволення України – СВУ. Серед них В. Дорошенко, Д. Донцов, М. Меленевський, М. Залізняк, А. Жук. Своєю метою СВУ проголосила утворення самостійної української держави і для її досягнення вирішила співробітничати з Німеччиною та Австрією проти Росії. Вони розраховували на те, що в перебігу війни буде знищено основу національного гніту – царизм.

У поширеній відозві Союзу Визволення України «До українського народу в Росії», а на Росію покладалася вся відповідальність за розпочату війну, зазначалося, що не варто боятися приходу австрійського війська (в ньому сотні тисяч галичан – «Січові стрільці»), яке допоможе стати господарем власної долі, принесе «свободу і волю» й, врешті, «вільним і незалежним краєм стане Україна в злуці з Австрією».

4. Воєнні дії на території України

У роки війни значна частина України перетворилася в район запеклих бойових дій (Галичина, Закарпаття, Буковина, Поділля, Волинь). Територія декілька разів переходила із рук в руки. Це призвело до значних жертв серед мирного населення, занепаду промисловості, сільського господарства, зuboжіння народу. Протягом 1914–1916 рр. в Україні закрилося більше 1400 підприємств, посівні площі зменшилися на 1,9 млн. десятин.

Держави, в інтересах яких проливали свою кров українці, мали агресивні плани щодо України, ігнорували українські національні інтереси, прагнули використати воєнне становище, щоб назавжди покінчити з національно-визвольним рухом українців. Австро-Угорщина мала наміри приєднати до своїх володінь Волинь і Поділля. Німеччина прагнула створити у ході війни Пангерманський союз, включивши до нього й Україну. За версією деяких істориків, в німецьких колах існувала думка щодо створення самостійної державності в Україні як чинника послаблення Росії. Росія планувала приєднати до імперії Західну Україну, зокрема Східну Галичину, Північну Буковину й «Карпатську Русь» (Закарпаття).

Важливо зауважити, що політичні сили Польщі, в разі відродження під час війни польської державності, планували включити до неї галицькі та західноукраїнські землі як «історично польські». Румунія також мала наміри приєднати до себе українські землі Бессарабії й частину Буковини.

Росія, окупувавши в 1914–1915 рр. Західну Україну, утворила тут нове генерал-губернаторство на чолі з реакціонером Г. Бобринським, за наказом якого було закрито всі

українські школи, культурні установи, періодичні видання. Особливих переслідувань зазнала Греко-Католицька церква. Її митрополита А. Шептицького було депортовано до Суздаля.

Війська Австро-Угорщини, повернувшись у травні-червні 1915 р. в Західну Україну, звинуватили українців у своїх поразках і розгорнули проти них репресії. Уряди Росії та Австрії, залежно від того, кому належала влада, здійснювали масові репресії проти українства.

Таким чином, Перша світова війна стала для українців справжньою національною трагедією. Єдиним позитивним для України наслідком війни було те, що війна виснажила обидві імперії і прискорила їхній крах.

Національно-визвольна боротьба, суспільний рух в Україні могутнім потоком вливалися в єдине русло анти австрійської та загальноросійської боротьби проти самодержавства. Українство накопичувало національно-визвольну енергію, чітко усвідомлювало, що без активізації національної боротьби неможливо відродити українську державність.

ЛЕКЦІЯ 9

Українська національно-демократична революція. Українська державність в 1917-1921 рр.

План

1. Україна під час Лютневої та Жовтневої революції. Утворення ЦР, I - III Універсали.
2. Війна Радянської Росії з УНР. IV Універсал. Брест-Литовські мирні переговори і українське питання
3. Гетьманат П.Скоропадського, його зовнішня політика та культурні досягнення.
4. Директорія. Акт Злуки 22 січня 1919 р., його історичне значення. Головні уроки та підсумки української революції.

1. Україна під час Лютневої та Жовтневої революції.

Утворення ЦР, I - III Універсали

Приступаючи до вивчення і розкриття першого питання, необхідно підкреслити, що Перша світова війна, яка розпочалася 1 серпня 1914 р. для Російської імперії була не дуже вдалою. Для Австро-Угорщини, яка розпочала війну, ситуація складалася поки що краще. Події кінця 1916 – початку 1917рр., а саме: тяжка поразка російських військ на фронті, різке погіршення економічного становища людей, значне загострення соціальних та національних суперечностей призвели до того, що Росію охопила загальнонаціональна криза. 24 лютого 1917 р. розпочалося повстання в Петрограді, а 27 – перемогла Лютнева революція, яка завершилася падінням самодержавства 2 березня 1917 р.

В Петрограді замість старого царського уряду була створена Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів, яка добровільно передала владу новому буржуазному Тимчасовому Уряду. Таким чином у Росії утворилося двовладдя.

В Україні політична ситуація була ще більш складною. Тут виник так званий трикутник влади, три джерела влади:

1. 4 березня 1917 р. в Києві було створено Раду об'єднаних громадських організацій, яка діяла від імені Тимчасового уряду і вважалася найвищим представницьким органом місцевої влади. Подібні органи виникали в усіх губерніях, управління якими було передано комісарам петроградського уряду.

2. Водночас у великих містах України і на фронтах було створено ради робітничих і солдатських депутатів. 2 березня 1917 р. робітнича рада сформувалася в Харкові, 3 березня – у Києві, 4 березня – у Катеринославі і Кременчуці, потім в Одесі, Полтаві, Херсоні, Миколаєві, Кам'янському та інших містах. Усього протягом цього місяця виникло понад 170 рад, засновниками яких були представники російських та українських соціал-демократів та есерів. 3 квітня, після приїзду до Петрограда В. І. Леніна та виголошення ним «Квітневих тез», гасло «Вся влада – Радам!» стало головним у діяльності більшовиків України та Росії.

3. 3–4 березня 1917 р. було створено українську владу – Центральну Раду за ініціативою Товариства українських поступовців. Крім членів ТУПу до її складу ввійшли представники прогресивного духовенства, культурно-освітніх, військових, студентських та інших організацій, громад і гуртків, а також різних національних товариств – наукового, педагогічного, технічного, агрономічного. Провідну роль у Раді відігравали українські партії соціалістів-федералістів, соціалістів-революціонерів, соціал-демократів.

Головою Центральної Ради було обрано М. Грушевського. Він виступив за національно-територіальну автономію України в складі демократичної Російської Федерації, не чекаючи скликання Установчих зборів. На той час погляди М. Грушевського щодо утворення автономної української держави у складі Росії поділяла більшість українських політичних партій. Але були й такі (як наприклад Українська народна партія на чолі з М. Міхновським), що виступали за повну незалежність України.

1917 р. був роком демократії і в Україні, і в Росії. Із розгортанням демократії в Україні почали засновуватися газети, проводитися з'їзди, маніфестації, конгреси. Центральна Рада користувалася дедалі більшою підтримкою різних верств українського населення, про що свідчив скликаний нею у Києві 6–8 квітня 1917 р. Український національний конгрес. У його роботі взяли участь понад 900 делегатів від різних губерній та українських громад Петрограда, Москви, Кубані й усіх фронтів. На конгресі було обрано новий склад Ради на чолі з М. Грушевським та його заступниками – В. Винниченком і С. Єфремовим. Український національний конгрес переобравши склад Центральної Ради, фактично, надав повноваження на управління Україною.

Навесні 1917 р. розпочинається українізація армії. Багато солдатів прагнули тепер служити в українських військових формуваннях і тільки на території України. У квітні 1917 р. було створено полк імені Б. Хмельницького (близько 3 тис. бійців). Це була перша українська військова частина, яка могла стати основою майбутньої української армії. У цьому ж місяці виникає «Вільне козацтво» – збройні сили місцевої самооборони, що підтримували ідею автономії, виступали за підтримання порядку в країні.

Важливою була підтримка УЦР військовими, що засвідчив проведений у травні 1917 р. І військовий з'їзд України. Він проголосив Центральну Раду єдиним органом, здатним вирішувати усі наболілі питання України. Проте з'ясувалося, що Тимчасовий уряд не збирається задовольняти ці вимоги, і переговори української делегації в Петрограді завершилися безрезультатно.

У червні, незважаючи на заборону голови Тимчасового уряду О. Керенського, розпочав роботу II Всеукраїнський військовий з'їзд, який затвердив склад Генерального військового комітету на чолі з С. Петлюрою.

10 червня 1917 р. Центральна Рада оголосила I Універсал до українського народу, «на Україні й поза Україною суцього». У ньому проголошувалося право українського народу на державну автономію у складі демократичної федеративної Росії. Універсал отримав підтримку майже всього українського населення.

15 червня Центральна Рада оголосила про створення першого українського уряду – Генерального Секретаріату. Він складався з восьми генеральних секретарів і генерального писаря.

Головою уряду став український соціал-демократ, відомий український письменник В. Винниченко.

Тимчасовий уряд і, особливо кадети-члени уряду, боляче сприйняли прийняття I Універсалу. Політична ситуація ще більше загострилась через провал наступу російських військ на Південно-Західному фронті та відступ з Галичини. Тому сваритися з Центральною Радою в цих умовах було недоречно. 29–30 червня 1917 р. до Києва для переговорів з Центральною Радою прибула делегація у складі міністрів О.Керенського, М.Терещенка та І.Церетелі. Після напружених переговорів Центральну Раду було визнано крайовим органом влади. На знак протесту проти укладеної угоди кадети вийшли з Тимчасового уряду. Укладені домовленості Центральна Рада вирішила оформити у вигляді II Універсалу. 3 липня 1917 р., коли Тимчасовий уряд переживав третю політичну кризу, Центральна Рада опублікувала II Універсал. Рада поповнювалася представниками національних меншин і ставала крайовим (територіальним) органом революційної демократії. Але авторитет Центральної Ради в народних масах після видання II Універсалу різко впав.

Генеральний Секретаріат мав звітувати перед Центральною Радою та затверджуватися Тимчасовим урядом як виконавчий орган крайової влади. Рада зобов'язувалася не здійснювати самочинно автономію України – отже, зробила істотні поступки Тимчасовому урядові, який намагався обмежити національно-визвольний рух. Окрім того, зі сфери компетенції українського уряду виключалися військові й продовольчі справи, пошта, телеграф, суд, залізниця.

Таким чином ми бачимо, що в Україні, на відміну від Росії, розвивалися паралельно дві революції: одна – соціальна, як складова частина загальноросійської, друга – суто українська національно-демократична революція, головною метою якої було створення української державності.

У таких нових умовах прийшлося діяти Центральній Раді в Україні. Дотримуючись узятих на себе зобов'язань та домовленості з представниками Тимчасового уряду, Центральна Рада прийняла до складу Ради і Генерального секретаріату 30 % представників національних меншин, а 16 липня 1917 р. прийняла «Статут вищого управління Україною», в якому визначила обов'язки, права та межі компетенції Генерального Секретаріату. Фактично це була основа конституції, що базувалася на принципах автономного устрою. Проте Тимчасовий уряд не затвердив цього документа, а сам 4 серпня 1917 р. видав «Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату», за якою територія, що підлягала владі українського уряду, обмежувалася п'ятьма губерніями – Київською, Волинською, Подільською, Чернігівською (без північних повітів). Приналежності Україні Херсонської, Катеринославської, Таврійської та Харківської губерній він не визнав і самовільно підпорядкував їх Росії.

Оголошувалося, що Генеральний Секретаріат має призначатися на пропозицію Центральної Ради Петроградом. Український уряд позбавлявся виконавчих функцій і мав перетворитись на передавальну інстанцію. У невідкладних випадках російський уряд залишав за собою право безпосередньо розв'язувати питання з губерніями, обминаючи Генеральний Секретаріат. Зі сфери компетенції останнього виключалися найважливіші питання. Після бурхливого обговорення «Тимчасової інструкції», Центральна Рада проявила політичну гнучкість і документ, за ініціативи меншовиків, було «взято до уваги». Але така ситуація не сприяла нормалізації стосунків між Центральною Радою і Тимчасовим урядом. Конфлікт не був розв'язаний, а ніби відкладався на певний час.

Поступово Тимчасовий уряд втрачав контроль над ситуацією в країні. Селяни вимагали розділити поміщицькі землі, робітники наполягали на підвищенні заробітної плати і поліпшенні постачання міст продовольством, солдати прагнули миру і тисячами дезертирували з армії, буржуазія і поміщики наполягали на дотриманні права приватної власності і вимагали припинити анархію, що наростала, залишалася невирішеним національне питання. Проти уряду були готові

виступити як у край консервативні сили, що прагнули придушити революцію й установити в Росії військову диктатуру, так і в край радикальні більшовики – РСДРП(б), які хотіли встановити диктатуру пролетаріату.

Напередодні жовтневих подій Центральна Рада взяла до своїх рук управління культурно-просвітницькими установами та організаціями. Українські партії разом з Центральною Радою випускали велику кількість періодичних видань та літератури пропагандистського характеру. Здавалося, що почалася державотворча діяльність в Україні, але 25 жовтня 1917 р. в Петрограді відбувся, як назвав його лідер більшовиків В. Ленін, жовтневий переворот, пізніше названий соціалістичною революцією. Й. Сталін назвав цю подію Великою Жовтневою соціалістичною революцією.

Розглядаючи третє питання, треба сказати, що у жовтні 1917 р. суспільна криза у Росії загострилася. Наростаюча радикалізація мас (захоплення селянами поміщицьких земель, самочинне встановлення робітниками 8-годинного робочого дня, дезертирство на фронті, посилення національних рухів на окраїнах колишньої імперії, більшовизація Рад) на фоні безпорадності Тимчасового уряду спонукала до захоплення влади більшовиками.

25 жовтня (7 листопада) 1917 р. більшовики захопили владу в Петрограді і скинули Тимчасовий уряд. Росія була проголошена республікою, в якій уся влада належить радам. Урядом Радянської Росії, стала Рада Народних Комісарів, яку очолив В. Ленін. Було видано три найважливіші документи: Декрет про мир (проголошував вихід Росії з війни), Декрет про землю (земля поміщиків передавалася селянам без викупу) та Декларація прав народів Росії (обіцяла народам право на самовизначення). Ці документи надали більшовикам значної підтримки народних мас і в першу чергу солдатів, селян і національних утворень.

В Україні становище було дуже складним. Частина військ зберігала вірність скинутому Тимчасовому уряду (штаб Київського військового округу), частина підтримувала більшовиків, які спиралися на ради робітничих і солдатських депутатів, загони червоногвардійців, озброєні робітничі загони та деякі частини гарнізону, частина – Центральну Раду, яка мала українізовані військові частини. Остання спочатку мала нейтральну позицію, але незабаром усвідомила, що більшовики спробують встановити контроль над Україною: вони вже встановили свою владу в Донбасі, а 29 жовтня підняли повстання в Києві. Центральна Рада вирішила діяти. 31 жовтня її війська встановили контроль над Києвом.

7 (20) листопада 1917 р. Центральна Рада видала III Універсал, в якому проголосила Українську Народну Республіку. Як і в I Універсалі, заявила, що УНР повинна стати частиною Російської федерації. Росію вона розглядала як частину цієї федерації, нарівні з УНР та іншим національними й регіональними республіками, які вже з'явилися на окраїнах колишньої Російської імперії.

III Універсал проголошував соціалізацію землі, яка була оголошена крайовою власністю України, восьмигодинний робочий день на підприємствах, контроль за виробництвом, скасування смертної кари, судову реформу. Він гарантував демократичні свободи, проголошував автономію для національних меншин. Українська національна Республіка мала намір негайно розпочати мирні переговори з Німеччиною та її союзниками. На кінець грудня 1917 р. призначалися вибори до Всеукраїнських установчих зборів.

2. Війна Радянської Росії з УНР. IV Універсал. Брест-Литовські мирні переговори і українське питання

Центральна рада засудила жовтневий переворот у Петрограді, вважаючи його насильством над революційною демократією.

4 грудня 1917 р. Раднарком оприлюднив написане В. Леніним і Л. Троцьким звернення «До українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради». Цим документом нібито визнавалася Українська Народна Республіка. Але Центральна Рада не розглядалася як «повноважний представник трудящих і експлуатованих мас Української Республіки». Того ж 4 грудня 1917 р. Раднарком Росії надіслав дипломатичну ноту, в якій вимагав від Центральної Ради припинити дезорганізацію фронту та роззброєння червоногвардійців, не пропускати контрреволюційні війська на Дон, на допомогу генералу О. Каледіну. У разі неприйняття цих вимог, як зазначалося, «Рада Народних Комісарів буде вважати Центральну Раду в стані війни проти радянської влади в Росії і на Україні». Генеральний Секретаріат з обуренням відкинув цей ультиматум.

4 грудня 1917 р. у Києві зібрався I Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Однак серед делегатів з'їзду лише невелика частина виявилася прихильниками більшовиків. Не погоджуючись з політикою Центральної Ради, представники 49 більшовицьких рад у кількості 127 чоловік ухвалили покинути з'їзд.

Більшовики виїхали до Харкова, де відбувався III обласний з'їзд рад Донецько-Криворізького басейну. Вони об'єдналися з делегатами цього з'їзду і проголосили себе I Всеукраїнським з'їздом Рад. Робота з'їзду проходила 11–12 грудня 1917 р. З'їзд проголосив Україну республікою робітничих, солдатських і селянських депутатів, яка отримала назву Українська Радянська Республіка і визнав її федеративною частиною російської Республіки.

На з'їзді було обрано Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК). Він сформував перший український радянський уряд – Народний секретаріат. До його складу увійшли Ф. Сергєєв (Артем), М. Скрипник, В. Задонський, Ю. Коцюбинський, Є. Бош та ін. Раднарком радянської Росії визнав Народний секретаріат єдиним законним урядом Української Радянської Республіки.

Отже, на території України утворилося дві влади: Центральна рада і Генеральний секретаріат у Києві та Всеукраїнський центральний виконавчий комітет і Народний секретаріат у Харкові і, відповідно, дві держави – Українська Народна Республіка та Українська Радянська Республіка. Створення радянського уряду в Харкові стало головною передумовою до збройного виступу проти Центральної Ради.

Перед українськими національними лідерами постало питання про остаточний розрив з радянською Росією та проголошення незалежності. У ніч на 9(22) січня 1918 р. Центральна Рада оголосила IV Універсал. Українська Народна Республіка проголошувалася «самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною». На цей момент значна частина України вже була завойована радянськими військами під командування В. Антонова-Овсєєнка та С. Муравйова. Щоб допомогти наступаючим частинам, київські більшовики почали збройне повстання робітників збройного заводу «Арсенал» проти Центральної Ради. На шляху більшовиків стала переважно необстріляна в боях молодь Києва. Понад 300 юнаків були направлені на вузлову залізничну станцію Крути, щоб зупинити червоні війська. Бійці студентського куреня та інших підрозділів оборонялися із завзяттям. Проте, маючи величезну чисельну перевагу, червоноармійці перемогли. Юні захисники були жорстоко розстріляні російськими більшовицькими військами.

Центральна Рада та Рада Народних Міністрів (так тепер називався уряд УНР) продовжували працювати у Києві, хоча район Дарниці вже був у руках більшовиків. Після

першого невдалого штурму столицю України почали обстрілювати з гармат, наражаючи жителів на смертельну небезпеку. Незважаючи на великі жертви, втримати Київ не вдалося. Центральна Рада змушена була віддати розпорядження про евакуацію урядових установ. 26 січня 1918 р. червоноармійці увійшли до Києва.

Проголошення IV Універсалом незалежності УНР дало Центральній Раді юридичне право представляти інтереси республіки на міжнародній арені. Центральна Рада розгорнула активну дипломатичну діяльність, спрямовану на збереження незалежності України. 27 січня (9 лютого) 1918 р. в Бресті між Центральною Радою і країнами Почв'рного союзу (німецько-австрійського блоку) був підписаний Брестський мир, за яким Україна вийшла зі стану війни з країнами німецько-австрійського блоку, Німеччина і Австро-Угорщина зобов'язалися допомогти Центральній Раді відновити контроль над усією територією УНР, ввівши сюди свої війська. Також Центральна Рада взяла на себе обов'язок поставити союзникам велику кількість продуктів і сировини. Росія, підписавши мир з країнами Почв'рного союзу 3 березня 1918 р., змушена була визнати незалежність УНР. Український більшовицький уряд було розпущено, перше встановлення радянської влади в Україні зазнало поразки.

Протягом лютого-квітня 1918 р. німецько-австрійські війська окупували всю Україну. 2 березня 1918 р. разом із німцями до Києва повернулася Центральна Рада. У ряді звернень до громадян України вона пояснила мету приходу німецько-австрійських військ як безкорисливу дружню допомогу і заявила про незмінність своєї політики, проголошеної III і IV Універсалами. Сподівання Центральної Ради на допомогу з боку Німеччини і Австро-Угорщини та їх невтручання у внутрішні справи УНР виявилися марними. В Україні було встановлено жорстокий окупаційний режим. Були запроваджені військові польові суди, які здійснювали судочинства і розстріли та повішення мирного населення, в інтересах поміщиків головнокомандувач німецькими військами видав наказ про передачу землі поміщикам і повний засів земельних площ: селяни не мали права брати більше поміщицької землі, ніж могли засіяти, і перешкоджати в засіві поміщикам.

Центральна Рада втрачала реальну владу в Україні, втрачала авторитет серед населення, скомпрометувавши себе співробітництвом з окупаційним режимом і безпорадністю в здійсненні соціально-економічних перетворень. В опозицію до Центральної Ради стали підприємці, поміщики, заможні селяни, вимагаючи скасування земельного закону і відновлення приватної власності.

3. Гетьманат П.Скоропадського, його зовнішня політика та культурні досягнення

28 квітня 1918 р. німецьке командування в Україні розпустило Центральну Раду. 29 квітня 1918 р. у Києві відбувся з'їзд землевласників, який проголосив Гетьманом усієї України Павла Скоропадського. В Україні стався державний переворот. Мотиви окупаційної влади, яка сприяла перевороту, цілком очевидні, вони стали причинами тимчасової поразки Центральної Ради: втративши контроль на місцях, Центральна Рада не змогла забезпечити союзникам обіцяних поставок сировини і продовольства. До того ж, Німеччину і Австро-Угорщину не задовольняв соціал-демократичний склад Центральної Ради та характер її соціально-економічних перетворень. З іншого боку, населення України було невдоволене, як політикою окупаційного режиму, так і політикою Центральної Ради.

Українська Центральна Рада проіснувала 13 місяців – з 3 березня 1917 р. по 28 квітня 1918 р. Головним підсумком її діяльності було відтворення української державності. Четвертим

Універсалом Центральна Рада проголосила державну незалежність УНР і відстоювала її до останніх днів свого існування.

Українська Держава П. Скоропадського – це друга, за рахунком, формою і типом української державності періоду національної революції. Але ця держава суттєво відрізнялась, на наш погляд, від першої української державності – УНР Центральної Ради.

По-перше, в політиці, згідно «Закону про тимчасовий держаний устрій України» від 29 квітня заявлялося про ліквідацію УНР, розпуск Центральної Ради і створення нової «Української Держави», в якій ліквідувалася республіканська, парламентарна форма правління. Вся влада – законодавча, виконавча, судова – зосереджувалася у гетьмана, який, таким чином, встановив авторитарну владу.

По-друге, в соціально-економічній політиці відмінялися всі рішення Центральної Ради щодо соціалізації земель, проголошувалось право приватної власності, ліквідувалися всі соціальні завоювання робітничого класу, селян тощо. Тобто в державі зберігався устрій буржуазно-поміщицького ладу, що не відповідало вимогам ні національно-демократичної, ні соціалістичної революцій.

По-третє, в Україні діяло поруч, як би, дві влади: одна – влада Гетьмана, яка була офіційною, юридичною; і друга влада – німецька, яка була реальною, фактичною владою по всій Україні, при підтримці якої діяла і гетьманська влада. Тому німецький окупаційний режим – це дуже сумна і трагічна сторінка історії України.

Таким чином, у квітні – грудні 1918 р. український народ відчув на собі ще один різновид державного правління – авторитарний режим у вигляді маріократії, підконтрольної і фактично підпорядкованої німецькому командуванню.

Слід також сказати, що П. Скоропадський створював новий уряд переважно зі зрусифікованих фахівців, які відстоювали відновлення федеративних стосунків з Росією.

Головою Ради міністрів та міністром внутрішніх справ гетьман П. Скоропадський призначив Ф. Лизогуба – багатого полтавського поміщика – консерватора. До уряду були запрошені соціалісти-федералісти, які працювали у Центральній Раді та Генеральному секретаріаті.

Далі студентам треба розкрити, яку зовнішню та внутрішню політику проводив П. Скоропадський.

Відразу після перевороту гостро постало аграрне питання. Передбачалося, що поміщики за велику ціну продаватимуть свою землю Держбанку для утворення державного земельного фонду. Держбанк мав видавати селянам за викуп певні наділи у власне користування. Проте сам принцип отримання землі за гроші наштотхнувся на рішучий опір з боку більшості селян. Вони сподівалися дістати її безкоштовно.

Селяни були невдоволені законами Української Держави щодо умов розпорядження врожаєм, який мав бути зібраний ними у 1918 р. Їх обурювали накази про повернення поміщикам майна, отриманого відповідно до законодавства Центральної Ради. Вони виступали проти праці на поміщиків під час жнив, косовиці, оранки, а також каральних заходів проти «неслухняних». Селянство зустріло гетьманську аграрну політику вороже і почало активно виступати проти неї. Почалася збройна боротьба селян.

П. Скоропадського підтримували представники промислових кіл, торгівлі та фінансів. Вони схвалювали заходи уряду, спрямовані на припинення спаду виробництва, суворий контроль за працею на підприємствах.

У липні 1918 р. набув чинності царський закон від 2 грудня 1905 р. про покарання за участь у страйках. Істотно збільшувався робочий день (у чорній металургії – до 12 годин).

Застосовувалися локауті: підприємці масово звільняли «непокірних», а потім за меншу плату наймали інших робітників (штрейкбрехерів). На біржах почали реєструвати безробітних. На 1 червня 1918 р. їх нараховувалося близько 200 тис. чоловік. Тому робітники також були проти влади П. Скоропадського.

Проте, незважаючи на світову війну, яка поділила Європу, гетьманському уряду вдалося чимало зробити для дипломатичного визнання України. Її визнали 12 держав. В Українській державі діяли дипломатичні представництва 25 країн: Данії, Іспанії, Італії, Швеції, Грузії, Литви та ін. Гетьманський уряд доклав чимало зусиль для розвитку освіти, науки та культури. У державних установах і військових частинах було створено курси українознавства. Розпочався процес українізації загальноосвітньої школи. Крім російських, відкривалися українські гімназії. За правління П. Скоропадського їх було відкрито близько 150. У серпні 1918 р. було прийнято закон «Про обов'язкове вивчення української мови та літератури, а також історії та географії України у всіх середніх школах». Розпочали роботу Український державний університет у Києві та Український Університет у Кам'янці-Подільському. У російськомовних університетах Києва, Харкова й Одеси відкрилися кафедри української мови, літератури, історії та права.

У листопаді 1918 р. П. Скоропадський ухвалив закон про заснування Української академії наук. Першим президентом УАН став В. Вернадський. Було відкрито Національний архів, Національну бібліотеку, Український національний театр під керівництвом П. Раковського, «Молодий театр» Леся Курбаса, Державний симфонічний оркестр, українську державну капелу, Український драматичний театр та ін.

Проте більша частина українського суспільства була налаштована проти гетьманського режиму. В травні 1918 р. відбулися нелегальні з'їзди українських соціал-демократів та есерів, які висловилися за збройну боротьбу проти уряду. У середині травня сформувався опозиційний Український національно-державний союз (УНДС), а з серпня – Український національний союз (УНС) під керівництвом В. Винниченка. До його складу ввійшли українські соціалісти-самостійники, соціалісти-федералісти, соціал-демократи, есери та інші угруповання. Антигетьманський курс узяв і Всеукраїнський земський союз на чолі з С. Петлюрою.

В умовах різкого зростання лівих настроїв у Росії популярності серед народних мас в Україні набули місцеві більшовики. У липні 1918 р. вони провели в Москві свій перший з'їзд і утворили КП(б)У як складову частину РКП(б). «Відновленню революційного возз'єднання України з Росією» мало сприяти повстання проти окупантів. У серпні більшовики зробили спробу розпочати загальний збройний наступ, однак зазнали поразки.

Восени 1918 р. режим гетьмана П. Скоропадського втратив військову опору. Перша світова війна закінчилася поразкою Австро-Угорщини та Німеччини. В цих країнах відбулися революції. Постало питання про вивід окупаційних військ з України.

4. Директорія. Акт Злуки 22 січня 1919 р., його історичне значення. Головні уроки та підсумки української революції

Відповідаючи на четверте питання, студентам необхідно звернути увагу, що ще в липні 1918 р. представники Українського національного союзу створили так звану Директорію, призначену для повалення влади гетьмана. До її складу входило п'ять осіб: В. Винниченко (голова), С. Петлюра, А. Андріївський, А. Макаренко, Ф. Швець. 14 листопада 1918 р. було офіційно оголошено про її існування.

Центром повстання стала Біла Церква, де були розташовані загони Січових стрільців під командуванням Є. Коновальця. Головний отаман українських військ С. Петлюра звернувся до народу із закликом підтримати повстання. Директорія зайняла Білу Церкву, Фастів і спрямувала

повстанців на Київ. На бік повсталих перейшла значна частина гетьманської варти (міліції), Сірожупанна дивізія, Чорноморський козацький кіш та ін.

14 грудня Гетьман П. Скоропадський підписав відречення від влади та емігрував до Німеччини, де й провів решту свого життя. 14 грудня 1918 р. до Києва увійшли Січові стрільці. 18 грудня відбувся урочистий в'їзд Директорії до Києва, на Софійському майдані того ж дня відбулися молебень і військовий парад.

26 грудня 1918 р. Директорія опублікувала свій програмний політичний документ – Декларацію. В ній проголошувалася ліквідація режиму П. Скоропадського і відновлення УНР. Скасовувалися всі закони, запроваджені урядом Української Держави. Оголошувалося про експропріацію церковних та великих приватних землеволодінь для перерозподілу їх між селянами. Створювався перший уряд Директорії, який очолив український соціал-демократ В. Чехівський.

Надзвичайно складним було внутрішнє становище Директорії та її уряду. В умовах України, де переважало сільське населення, особливого значення набув процес реалізації земельного законодавства. Згідно із законом скасовувалося право приватної власності на землю. Однак земельна власність іноземних поміщиків (а на Правобережжі до іноземних були зараховані всі поміщики) оголошувалася недоторканою. Це викликало гостре невдоволення селян. Не підтримував Директорії і робітничий клас. Отамани на місцях нерідко без узгодження з вищою владою придушували страйки, забороняли робітничі організації, розганяли профспілки.

Наприкінці листопада війська Радянської Росії та дві дивізії, сформовані з українських повстанців, вторглися на територію УНР. Вони швидко захопили Харків і почали просування на Київ і Катеринослав. Селяни, які ще недавно брали активну участь у повстанні проти гетьмана, знову (як і в 1918 р.) очікували. Армія Директорії розвалювалася на очах: деякі частини перейшли на бік більшовиків, решта зайняла нейтральну позицію.

Директорія практично не могла ефективно управляти своїми військовими з'єднаннями, які являли собою напівпартизанські загони. Під час повалення гетьманщини в їхніх лавах налічувалося понад 100 тис., а наприкінці січня 1919 р. передздачею Києва – 21 тис. чоловік. Великі повстанські сили отаманів М. Григор'єва, Н. Махна, Зеленого (Д. Терпила) та інших переходили на бік більшовиків. В Україні налічувалося багато повстанських груп, які не визнавали владу Директорії. Вони діяли майже в кожній губернії.

Одним із найбільших виявів безладдя стало поширення кривавих єврейських погромів. У 1919–1920 рр. на території України загинуло до 50 тис. євреїв. Директорія була безсила запобігти погромам.

У самій Директорії не було однастайності щодо питання, якою має бути державна влада у відновленій УНР. Були прихильники як радянської системи влади, так і парламентаризму. Внутрішній конфлікт у Директорії посилили несприятливі зовнішні обставини. Країни Антанти ще в грудні висадили в Одесі та інших чорноморських портах 60-тисячний десант, який повинен був запобігти поширенню більшовизму і надати військову допомогу білому рухові, передусім Добровольчій армії генерала А. Денікіна. З північного сходу насувалися більшовики, які наприкінці січня 1919 р. контролювали вже половину території України.

1 листопада 1918 р. у Західній частині була проголошена Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). Вона охоплювала ті території, які до того часу були під владою Австро-Угорщини. Вищим органом ЗУНР стала Національна Рада, яку очолив Петрушевич. Складалася вона із представників різних політичних партій. Її Маніфест від 3 листопада 1918 р. декларував скликання установчих зборів, національну автономію для національних меншин, аграрну реформу на основі ліквідації крупної земельної власності і встановлення особистої власності на землю, об'єднання зі Східною Україною.

На території ЗУНР 4 листопада 1918 р. почалася збройна боротьба з польськими і румунськими військами.

У таких умовах 22 січня 1919 р. на Софійському майдані в Києві відбувся урочистий Акт злуки – об'єднання УНР і ЗУНР в єдину соборну державу. Цей Акт мав велике значення в історії українського народу, який віками був роз'єднаним. Однак на практиці об'єднання УНР і ЗУНР виявилось нетривалим. Директорія не змогла розв'язати питання про соборність України. 23 січня у Київському оперному театрі почала працювати перша сесія нового законодавчого органу УНР – Трудового конгресу. Зважаючи на складність політичної ситуації, вона тимчасово поклала всю повноту законодавчої влади на Директорію УНР.

Треба підкреслити, що вже на початку 1919 р. саме Директорія розкололася на два протилежні, більше того, ворогуючі один з одним, табори. Так, один табір, який очолив український соціал-демократ С. Петлюра, стояв за подальший розвиток української революції, але тільки національно-демократичної, не здійснюючи радикальних соціально-економічних питань. Другий табір, який очолили також лідери українських соціал-демократів та есерів, наполягав на подальшому розвитку української, але вже соціалістичної революції, кардинальному здійсненні економічних питань в дусі соціалістичних перетворень і встановлення радянської влади.

Саме в цей час українські фракції остаточно розколювалися на правих і лівих, а ліві створювали суто українські національно-комуністичні партії. Так, у січні 1919 р. була створена УСДРП незалежників, яка стояла на прокомуністичних, радянських позиціях. В березні 1919 р. ліві українські есери створили нову партію – УПСР (комуністів – боротьбистів), яка в серпні цього року, об'єднавшись з лівою частиною „незалежників” створили УКП (боротьбистів). У березні 1919 р. ліві російські есери створили УПЛСР (борбистів). Весною 1919 р. розколовся остаточно і єврейський Бунд, а ліві створили Ком Бунд. У січні 1920 р. частина українських соціал-демократів незалежників створили вже другу за рахунком українську компартію – УКП (укапистів). Всі ці національно-комуністичні партії активно співпрацювали з більшовиками, КП(б)У і рішуче боролися проти Директорії, а потім Денікінщини за Радянську Владу в Україні. За цими партіями пішла значна більшість українського народу.

У той час як українські націонал-патріоти марно сподівалися на «національну самосвідомість» народу і військову допомогу іноземних держав, більшовики зробили ставку на «класову самосвідомість» найбідніших верств російського, українського та інших народів колишньої царської Росії. Діючи рішуче, не зупиняючись перед застосуванням масового терору по відношенню до своїх супротивників, вони змогли відбити іноземну інтервенцію і отримати перемогу в громадянській війні.

У висновках студенти повинні з'ясувати головні підсумки та уроки громадянської війни та української революції 1917–1920 рр., спробувати самостійно з'ясувати, чому врешті-решт перемога дісталася радянській владі, більшовикам.

ЛЕКЦІЯ 10

Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921-1928рр.)

План

1. Опір населення політиці «воєнного комунізму».
2. Перехід до НЕПу. Продподаток. Голод 1921-1923 рр.
3. Утворення СРСР. Входження Української республіки до СРСР.
4. Українізація та коренізація в Україні в 20-ті роки.

1. Опір населення політиці «воєнного комунізму»

З кінця 1920 р. країна вступила у смугу мирного розвитку. Міжнародна ситуація залишалася нестабільною, вона давала змогу «зберегти існування пролетарської влади і Радянської республіки».

Внутрішнє становище УСРР характеризувалося глибокою економічною і політичною кризою. Економічна розруха була зумовлена воєнними діями протягом довгих 7 років; політикою «воєнного комунізму», що призвела до дезорганізації підвалин господарського життя. Після завершення громадянської війни республіка являла собою велику руїну. Виробництво промислової продукції впало до 1/10 довоєнного рівня. Сталі вироблялося лише 1,7 %, прокату 1,8 %, чавуну – 0,48 % від рівня 1913 р. З 11 тис. підприємств діяло лише 2,5 тис., та й то переважно дрібних. Якщо у 1917 р. в українській промисловості працювало 942,3 тис. робітників, то влітку 1921 р. – лише 260 тис. (тобто 27,6 %). Сумну картину масового безробіття, розвалу економіки доповнювали голод та епідемії.

Посівні площі з 20,9 млн. десятин у 1913 р. скоротилися до 15,4 млн. у 1920 р. Валовий збір зерна становив 38,5 % від рівня 1913 р.

Політична нестабільність була наслідком економічної кризи після громадянської війни. З припиненням воєнних дій поширилися протести проти заборони торгівлі і вилучення продовольства за продрозкладкою. Тому продрозкладка виконувалася з величезним напруженням. Навесні 1921 р. її було виконано менш як на 40 %. Проте ЦК РКП (б) вимагав від керівників УСРР відправити протягом травня 1921 р. не менше 40 залізничних ешелонів з хлібом у розпорядження народного комісаріату продовольства РСФРР. Продзагони, складені із комуністів і комсомольців займалися вилученням зерна.

Центральному комітету КП(б)У не залишилося нічого іншого, як залучити армію до примусового стягнення хлібу. Проти селян було кинуте 68 загонів червоноармійців (майже 5,5 тис. чоловік). Їхні дії наштовхнулися на збройний опір.

Село знов піднімалося на збройну боротьбу. Селянство пройшло школу світової і громадянської воєн, у багатьох була зброя. У повстанському русі брали участь усі верстви села. Однак у офіційній пропаганді причиною труднощів називали саботаж продовольчої політики радянської влади заможною частиною селянства – куркулями, а повстанський рух – «куркульським бандитизмом». Майже на всій території України, насамперед у Полтавській, Катеринославській губерніях, у січні-лютому 1921 р. розпочалися повстання. За офіційними даними тільки у великих повстанських загонах нараховувалося понад 100 тис. чоловік. Навесні 1921 р. активно діяв Н. Махно, під командуванням якого було 15 тис. бійців.

Боротьбу з повстанськими загонами у 1921 р. очолили безпосередньо керівники УСРР Х. Раковський і М. Фрунзе. Проти селян було кинуте дві третини регулярних частин Червоної Армії, керовані ушлавленими героями громадянської війни В. Блюхером, Г. Котовським, П. Дибенком, О. Пархоменком та ін.

Невдоволення політикою «воєнного комунізму» сприяло розгортанню антибільшовицьких настроїв у робітничому середовищі. На підприємствах Києва, Харкова, Одеси й інших міст і регіонів спалахнули страйки.

У травні-червні 1921 р. стало зрозуміло, що насувається жахлива посуха. Природний катаклізм ударив по основних хліборобських регіонах Росії – Поволжю, Північному Кавказу та південних губерніях України. У регіонах, не зачеплених посухою, врожайність майже не поступалася звичайній. Але селяни посіяли тут істотно менше ніж у роки, що передували продрозкладці. Виникла ситуація, за якою масова загибель людей від голоду була ніби

запрограмована: на фактор природного лиха наклалися наслідки комуністичного експерименту і спричиненого багаторічними війсьними діями господарського розвалу.

В. Леніна обурювало те, що Україна дає Росії в цій ситуації менше хліба, ніж вимагала радянська влада. Він навіть запропонував мобілізувати 3 мільйона молоді в Поволжі до армії і послати її в Україну, щоб вона допомогла посилити продовольчу роботу серед «ненажерливих багатих селян». Реалізувати цей страхітливо-підступний задум не вдалося через дезорганізацію життя в голодуючому Поволжі.

Становище в південних губерніях України трагічно погіршувалося. Але про голодуючих селян в українських губерніях держава забула. Газетам було заборонено писати про них. «Братерська допомога хлібом» формально незалежної України сусідній Росії виглядала б дивно, якби всі знали що українські селяни також умирають з голоду.

Республіка мусила й далі вивозити хліб до «червоних столиць» (Москви і Петрограда). Лише за січень-квітень 1921 р. з України було вивезено 1 млрд. 635 млн. пудів зернових. Якщо влітку щодоби відправлялося по 500 вагонів продовольства, то восени – по 2100.

У травні 1922 р. кількість голодуючих становила понад 3,7 млн. чоловік. Тільки в березні-квітні 1922 р. від голоду померло 68,3 % жителів Херсона, 41,6 % – Олександрівська, 33,5 % – Єлизаветграда. Г. Петровський кілька разів звертався до Москви з проханням не вивозити на північ продовольчі вантажі народного комісаріату продовольства УСРР, але домогся згоди тільки у червні. Тим часом до врожаю 1922 р. не дожили сотні тисяч селян південних губерній.

А Москва відновила у 1922 р. експорт зерна. У 1922 р. за кордон було вивезено 13,5 млн. пудів хліба нового врожаю. Щоб експорт не виглядав аморально, було оголошено, що врожай 1922 р. припинив голод. А голод у південних губерніях протримався протягом усього 1922 р. й перекинувся на першу половину 1923 р.

Слід зазначити, що у квітні 1922 р. керівництво УСРР заявило, що не в змозі прогодувати 1 млн. 454 тис. дітей і 1 млн. 614 тис. дорослих, необхідна допомога. Цей голод офіційно був визнаний більшовицькою владою і було дозволено іноземцям надавати допомогу Україні. УСРР отримала продовольчу допомогу від міжнародних організацій і ряду країн, насамперед США. Величезну роботу провів славетний дослідник Арктики Ф. Нансен. Прибувши в Україну як комісар Міжнародного Червоного Хреста, він віддав для закупок продовольства частину одержаної Нобелівської премії.

Керівники РКП (б) турбувалися про постачання міст і забували про голодуючих селян. Голодні робітники були більш небезпечні, ніж розпорошені селяни. Проте в політиці центру виявлялося й неоднакове ставлення до селянства різних регіонів: співчутливе для Поволжя й агресивне щодо південних губерній України. Пояснення криється в тому, що українське село було охоплено антибільшовицьким повстанським рухом. Тому центр використовував голод ще й як ефективний засіб придушення непокори. І, дійсно, в умовах голоду політична активність села зменшилась майже до нуля. Голод виявився фактором, який утихомирював ефективніше, ніж каральні експедиції. Конфіскуючи злиденні продовольчі запаси, навіть у селян південних губерній, радянська влада скористалася природним катаклізмом, щоб упоратися з «куркульським бандитизмом». У 1921–1922 рр. в Україні було вперше застосовано терор голодом.

2. Перехід до НЕПу. Продподаток. Голод 1921-1923 рр.

Політика «військового комунізму» викликала масове невдоволення. Під тиском соціально-політичних реалій життя виникла реальна загроза втрати влади більшовицьким керівництвом і змусила його усвідомити необхідність зміни курсу. Перехід до нової економічної політики нерідко пов'язують із повстанням матросів і робітників Кронштадта.

Проте рішення про відмову від реквізичного принципу у відносинах міста і села визріло ще в січні 1921 р. У грудні 1920 р. В. Ленін підписує один за другим декрети, які готували скасування державною продрозкладки. А 4 лютого 1921 р. конференція металістів у Москві ухвалила резолюцію на його доповідь, в якій вимагалось замінити продрозкладку натуральним податком.

В. Леніну було потрібно, щоб ключова теза про ліквідацію розкладки проголошувалась від імені робітничої конференції.

На засіданні політбюро ЦК РКП(б) 8 лютого 1921 р. В. Ленін запропонував задовольнити бажання селян про заміну розкладки хлібним податком.

15 березня 1921 р. X з'їзд РКП (б) прийняв постанову «Про заміну розкладки натуральним податком».

В. Леніну довелося пояснювати провальний досвід комуністичного будівництва 1918–1920 рр. на цей період радянської історії було накинута маскувальна сітка з двох слів – «воєнний комунізм». Запроваджений тільки в 1921 р., цей неологізм мав запевнити, що партія зовсім не збиралася негайно втілювати в життя свою програму.

К. Маркс називав комуністичним суспільство, позбавлене приватної власності на засоби виробництва. Більшовики стали зображувати комунізм як суспільство загального благоденства, у якого матеріальні блага повинні розподілятися за потребами. Те, що здійснювалося з 1917 р., було названо соціалістичним будівництвом. Багатозмістовний термін «соціалізм» був приватизований компартійними пропагандистами. Соціалізм вони оголосили першою фазою комунізму.

Суть нової економічної політики Ленін не раз визначав як вимушений і тимчасовий відступ від будівництва соціалізму.

У цілому запровадження НЕПу було зумовлено такими причинами:

- 1) переходом до мирного будівництва і відбудови господарства після закінчення бойових дій.
- 2) кризовим станом економіки, безперспективністю політики «воєнного комунізму»;
- 3) невдоволенням селянства продрозкладкою, що спонукало до збройних виступів проти радянської влади і диктувало необхідність нового підходу до проблеми відносин міста і села;
- 4) невдоволенням робітників і інших прошарків населення.

Протягом 1921–1922 рр. формується НЕПівська модель організації економіки. Її суть полягала у переході до соціалізму через державний капіталізм в умовах пролетарської держави з допущенням у всі сфери виробництва товарно-грошових відносин. НЕП передбачав часткове повернення до ринкових відносин, до різних форм власності, економічних методів управління народним господарством.

Проте, більшовики розглядали НЕП як вимушений захід, за допомогою якого можна буде подолати поточні труднощі і досягти кінцевої мети – побудови комунізму.

У галузі сільського господарства НЕП характеризувався:

- заміною продрозкладки продподатком, розмір якого був фіксованим. (Продподаток з урожаю 1921 р. визначався в УСРР у розмірі 117 млн. пудів замість накинutoї раніше розкладки в 160 млн. пудів.) Продподаток встановлювався до початку сівби і був завчасно відомий селянину. Це посилювало зацікавленість у зростанні продуктивності господарства;

- дозволом селянину продавати надлишки сільгосппродукції через кооперативні організації, ярмарки, ринки;

- дозволом оренди землі та використанням найманої праці.

У промисловості НЕП характеризувався:

- збереженням державної власності на велику промисловість і значну частину середньої

промисловості;

- денаціоналізацією, масовою передачею в оренду кооперативам, колишнім власникам, іншим юридичним особам дрібних і частини середніх підприємств (у приватну власність вони передавалися неохоче). До того ж, щоб володіти приватним підприємством з кількістю працівників понад сто, потрібний був дозвіл Ради народних комісарів (РНК). В оренду ж, як правило, передавали ті об'єкти, які або розвалились, або працювали впісили. В Україні в оренду було здано 5200 підприємств. Строк оренди, обставлений низкою жорстких умов, не перевищував 5 років, що штовхало орендарів на відповідний стиль поведінки: будь-що одержати швидкий прибуток, а там хоч трава не росте;

- об'єднанням підприємств у госпрозрахункові трести, госпрозрахунок тримався на самоокупності. Найбільшими в Україні стали трести «Донвугілля», «Хімвугілля», «Південьсталь», «Цукротрест»;

- утворенням синдикатів – організацій із закупівлі сировини, планування торговельних операцій і збуту однорідної продукції;

- проведенням децентралізації управління промисловістю, звільненням підприємств від адміністративного контролю Вищої ради народного господарства (ВРНГ).

- створенням Державного плану для поточного планування економічного розвитку;

- скасуванням загальної трудової повинності, запровадженням добровільного найму та звільненням робочої сили;

- залученням іноземного капіталу у формі концесій (в Україні не було укладено жодного концесійного договору), змішаних акціонерних товариств та ін.

- переходом від зрівнялівки до підрядної зарплати за результатами праці.

У торгівлі та сфері фінансів НЕП характеризувався:

- відмовою від прямого продуктообміну і поверненням до приватної торгівлі, вільної купівлі-продажу як через кооперативні організації, так і на ярмарках і ринках. У серпні 1924 р. на території СРСР функціонував 266 031 приватний магазин, тоді як державних було всього 6736, кооперативних 8084, тобто приватна торгівля охоплювала 94 % крамниць;

- появою бірж. В УСРР у 1923 р. функціонувало 12 товарних бірж, на яких відбувалися операції з цінними паперами, укладалися оптові угоди;

- проведенням грошової реформи. У жовтні 1922 р. було випущено забезпечені золотом банківські банкноти – червінці. До березня 1924 р. грошова реформа завершилася;

- запровадженням податків (86 видів) як джерела поповнення державного бюджету, платні за комунальні та інші послуги;

- регулярними державними позиками, відкриттям у 1923 р. перших ощадних кас.

За рахунком цього у 1925–1926 рр. обсяг промислового виробництва досяг 99 % рівня 1913 р. Серед особливостей НЕПу в УСРР слід відзначити швидкі темпи насичення ринку товарами і відбудову промисловості. Ряд істориків і економістів розглядають НЕП як вершину реформаторства більшовиків, як «ринкову модель соціалізму».

Головна суперечність НЕПу полягала у тому, що в політико-ідеологічній сфері продовжував панувати жорсткий однопартійний режим, а в економіці запроваджувалась адміністративно-ринкова система господарювання. Економічна багатоманітність, набираючи сили, диктувала необхідність появи багатоманітності політичної. Приватний сектор бажав мати політичні і юридичні важелі, аби надійно гарантувати захист власних економічних інтересів. Проте більшовицька партія ділитися владою не збиралася.

До того ж, НЕП не міг бути тривалим оскільки комуністична партія з самого початку розглядала його як вимушену і тимчасову поступку капіталізму, її стратегічна мета залишалася незмінною – побудова комуністичного суспільства.

В УСРР НЕП запроваджувався з більшими труднощами, ніж у Росії. У керівництві КП (б)У виявилось більше опонентів йому, ніж у центрі. Делегати I Всеукраїнської наради більшовиків 2 травня 1921 р. майже одностайно заявили: заміна продрозкладки податком була б украй необачним рішенням. Лунали голоси про «ганебний відступ» перед капіталізмом, «здачу позицій соціалізму», «капітуляцію перед буржуазією». Партійна дисципліна примусила, проте, визнати необхідність НЕПу. Інакше довелося б вести масштабну війну із селом за відсутності ознак світової революції і наявності ненадійного малочисельного пролетаріату.

Усе зазначене спричиняло зростання соціальної напруги. Логічне запитання «За що боролись?» дедалі гостріше звучить у суспільстві. Більшовицькому керівництву не подобалось, що НЕП оживив приватновласницькі інстинкти. З'явилася велика кількість НЕПманів – приватних власників, торговців тощо. Лихоманка збагачення охопила й ряди правлячої партії. Так, квітневий (1925 р.) пленум ЦК КП(б)У дійшов надто неприємного для його учасників висновку: майже половина злочинів у містах скоєна партійною і радянською господарською елітою, а в селах ця частка сягнула 80 %. У період НЕПу членам партії не дозволялося мати велике господарство, в містах – мати власний будинок, кінний виїзд чи автомобіль, тримати гроші в ощадкасі, носити обручки чи дорогі запонки, працювати, крім основної діяльності, в іншому місці, тобто всіяко заохочувалися аскетизм і презирство до матеріального благополуччя. Встановити суворий контроль над усіма з метою дотримання цих вимог, ясна річ, було неможливо.

Важливим негативним чинником для подальшої долі НЕПу було й те, що серед 24403 підприємців України (без сільських господарств) 53 % складали особи єврейської національності і лише 32,4 % – українці. З-поміж 381 заводчика й фабриканта євреїв було 78,5 %, українців – 6,3 %, росіян – 7,1 %. Із 3776 торговців, які використовували найману працю, євреї становили 73,6 %. Попри те, що за 1917–1921 рр. різні політичні сили чи й самі жителі організували майже 900 великих і 349 менших єврейських погромів, рецидив антисемітизму залишався не примарною загрозою, а отже, масово ширилося враження, що «НЕП вигідний жидам». Не випадково в деяких губерніях України з 1924 р. знову прокотились єврейські погроми, хоч і не такі криваві, як раніше. Єврейська меншина в Україні, що нараховувала 3,3 млн. чол., поступово кількісно почала танути, здебільшого під різними приводами і різними шляхами тікаючи за кордон.

Як і кожна перехідна модель, НЕП не міг остаточно стабілізувати економічний розвиток. Доцільно підкреслити, що в період НЕПу давалися взнаки дестабілізуючі процеси, розхитуючи економіку: фінансова криза 1922 р., кризи збуту 1923, 1925–1926, 1927–1928 рр., товарний голод, зростання інфляції 1925 р. Серйозні протиріччя виникли в соціальній сфері – прогресуюче розшарування суспільства, поява безробіття, безпритульності.

Перша криза (1923 р.) полягала в тому, що після запровадження продподатку селяни затоварили ринок великою кількістю хліба. Щоб вийти з кризи, Л. Троцький запропонував створити систему примусової праці в місті і на селі, обкласти селян надзвичайним податком. Обґрунтовувалися такі репресивні заходи одним – необхідністю отримати кошти для промислового розвитку. Практично це означало відмову від НЕПу. На захист НЕПу виступив М. Бухарін, який вважав, що запропоновані Л. Троцьким заходи призведуть до розриву союзу робітничого класу і селянства, як це спостерігалось наприкінці громадянської війни. Вихід з кризи було знайдено в рамках самого НЕПу. Це – підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію. НЕП було врятовано.

Друга криза (1925–1926 рр.). Причина її була та ж сама, що й у 1923 р.: впали ціни на хліб. Селяни відмовлялися продавати хліб, чекаючи, поки зросте ціна на нього. І, як наслідок – хлібозаготівельна криза, труднощі з постачанням хліба міському населенню. У цей період атаку на НЕП під гаслом проведення високих темпів індустріалізації роблять Л. Троцький, Г. Зінов'єв, Л. Каменєв, наполягаючи на відмові від НЕПу, обкладанні селянства високим податком (до 200

млн. рублів замість 5 млн.). М. Бухарін, Й. Сталін виступили за збереження НЕПу. Вихід знову був знайдений у рамках нової економічної політики.

Третя криза (1927–1928 рр.). У цей час питання постачання хлібом міст стояло так гостро, що навіть виникла загроза голоду. У січні 1928 р. Й. Сталін виїхав до Сибіру. Тут він запропонував: вимагати від багатих селян (так званих куркулів) негайної здачі всіх хлібних надлишків за державними цінами. У разі відмови Й. Сталін радив притягати куркулів до судової відповідальності згідно із ст. 107 Карного Кодексу і конфісковувати хлібні надлишки на користь держави. (Ст. 107 передбачала позбавлення волі строком на 5 років з повною або частковою конфіскацією майна, за спекуляцію хлібом). Фактично Й. Сталін пропонував перехід до терору стосовно селян, примусове вилучення в них хліба.

Проти таких надзвичайних заходів виступили М. Бухарін (член Політбюро ЦК ВКП(б), О. Риков (Голова РНК Росії після смерті В. Леніна) й інші. Вони застерігали, що така політика призведе до важких наслідків.

У керівництві ВКП(б) почалася гостра політична боротьба. Позицію Й. Сталіна підтримали В. Молотов, Л. Каганович, К. Ворошилов, М. Калінін та інші, що дало змогу Й. Сталіну забезпечити собі більшість спочатку в Політбюро, а потім і в ЦК. М. Бухарін і його прибічники були звільнені зі своїх посад. Це призвело до поразки курсу на НЕП.

Наприкінці 20-х рр. резерви відбудовчого ефекту (завантаженість наявного обладнання, використання розораної землі тощо) було вичерпано. Країна опинилася на порозі гострої кризи. СРСР постав перед вибором: або низькі темпи розвитку всього господарства на базі НЕПу і прогресуюче відставання від провідних капіталістичних країн (господарство СРСР загалом перебувало на доіндустріальній стадії розвитку), або ж відмова від ринку, повернення до адміністративних методів, концентрація наявних ресурсів і форсований ривок головної ланки господарства – важкої індустрії.

3. Утворення СРСР. Вхідження Української республіки до СРСР

Процес входження України до складу СРСР і втрати нею незалежності відбувався поступово, протягом тривалого періоду.

У січні 1919 р. було прийнято постанову ВЦВК про поширення на територію України декретів і розпоряджень уряду радянської Росії з військових питань.

1 червня 1919 р. Вищою центральною виконавчою владою (ВЦВК) було проголошено про укладання воєнно-політичного і господарського союзу радянських республік.

Цей союз став практично першим реальним кроком до відновлення унітарної держави. У перебігу громадянської війни радянська Україна втрачала найголовніші ознаки суверенітету. Була сформована загальна для всіх республік армія, єдине військове керівництво, яке діяло на підставі вказівок ЦК РКП(б); склалась єдина фінансова система; керівництво найважливішими галузями народного господарства здійснювалося з єдиного центру – Вищої ради народного господарства (ВРНГ РСФРР). Відбулось об'єднання деяких народних комісаріатів (наркоматів). Злиття наркоматів під час громадянської війни пояснювалося необхідністю зосередити максимум сил і ресурсів у боротьбі проти ворогів радянської влади. Ні в Конституції РСФРР липня 1918 р., ні в Конституції УСРР березня 1919 р. про це не йшлося. Таким чином, це був воєнно-політичний союз лише формально незалежних держав, що стало прелюдією фактичного (а не юридичного) утворення єдиної держави. Одразу ж розпочалися пошуки моделі майбутнього союзу. З цією метою при ВЦВК було створено комісію у складі Л.Каменєва (голова), Х. Раковського і наркома юстиції РСФРР Д.Курського. Л.Каменєв поставив питання про безпосереднє входження формально незалежної радянської України до складу радянської Росії на автономних правах. Він

вважав, що «треба злити Україну з Росією», а не обмежуватися об'єднанням наркоматів. Х.Раковський протестував проти механічної «автономізації» України, запропонувавши натомість утворити новий єдиний верховний орган управління – Федеративну Рад у республік. Голова РНК УСРР вважав доцільним увести до складу ВЦВК представників інших республік. Однак остаточної відповіді щодо конкретної форми об'єднання комісія не дала.

Система відносин між УСРР, РСФРР та іншими радянськими республіками, що склалася у роки громадянської війни, дала змогу мобілізувати матеріальні та людські ресурси для перемоги радянської влади. Але й після закінчення війни ці відносини у своїй основі не змінилися.

Розгромом армії П. Врангеля у Криму в листопаді 1920 р. пряма загроза була ліквідована, зменшилася й необхідність у концентрації військових та матеріальних ресурсів, що було головним аргументом під час створення в 1919 р. воєнно-політичного союзу. Логічно б чекати розширення прав радянських республік. Але цього не сталося. Грудневий договір 1920 р. лише підтвердив відносини між Росією і Україною, що склалися в умовах «воєнного комунізму».

Хоча формально проголошувалися незалежність і суверенітет обох держав, курс на централізацію не тільки витримувався, а навіть посилювався. Згідно з договором об'єднувалися і керувалися центром вже не п'ять, як раніше, а сім наркоматів: 1) військових і морських справ; 2) Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ); 3) зовнішньої торгівлі; 4) фінансів; 5) праці; 6) шляхів; 7) пошт і телеграфу. Керівництво найважливішими сферами життя України здійснювалося з Москви вищими органами влади і управління Російської Федерації. Аналогічні договори було укладено між РСФРР та іншими республіками. Так виникла договірна федерація радянських держав. РКП(б) продовжувала ігнорувати суверенітет незалежних радянських республік.

Роботою Наркомату закордонних справ УСРР керував голова РНК України Х. Раковський. Діяльність української радянської дипломатії на початку 20-х рр. умовно можна поділити на два суттєво відмінні етапи:

I етап (кінець 1920 – травень 1922 р.) – рішучий дипломатичний прорив, вихід з ізоляції;

II етап (червень 1922 – серпень 1923 р.) – поступове згортання зовнішньополітичної діяльності (у складі СРСР з 30 грудня 1922 р.).

Першу мирну угоду радянської України було підписано 14 лютого 1921 р. з Литвою. Протягом 1921 р. УСРР встановила дипломатичні відносини також з Латвією та Естонією.

У Польщі діяв уряд УНР, що перебував у Тарнуві поблизу Кракова. Його діяльність, підтримувана Ю. Пілсудським, була досить широкою: від дипломатичних акцій до організації збройних рейдів по території УСРР. Так, у листопаді 1921 р. загони армії УНР під керівництвом Ю.Тютюнника здійснили так званий «Льодовий похід» на Правобережну Україну, але частина з них потрапила в полон, а 359 чоловік було розстріляно. Після неодноразових протестів радянська сторона змусила Польщу припинити ці напади.

Другого січня 1922 р. делегація України на чолі з М. Фрунзе уклала договір про дружбу з Туреччиною. Це мало дуже велике значення, адже 45 % усього обігу зовнішньої торгівлі України припадало на цю країну.

На початку 20-х рр. напруженими лишалися відносини з великими державами. І все ж у квітні 1921 р. в Берліні було підписано угоду між УСРР і Німеччиною про обмін військовополоненими та інтернованими громадянами – УСРР визнавалася Німеччиною де-факто. А ще через рік у квітні 1922 р., під час роботи конференції глав європейських держав у Генуї (Італія), російська делегація, до складу якої входив Х. Раковський, у містечку Раппало уклала рівноправну угоду між РСФРР і Німеччиною. Через півроку, в листопаді, дія цієї угоди була поширена і на Україну.

На початку 1922 р. дедалі чіткіше вимальовується тенденція обмеження дипломатичної активності УСРР. Це пояснювалося як зовнішніми причинами – небажанням західних держав

юридично визнати усі радянські республіки, так і внутрішніми – зміцненням централізації, посиленням унітаризму, концентрацією владних важелів у руках московського центру. Негативну роль при цьому зіграло й послаблення позицій Х. Раковського, пов'язане з його протистоянням Й. Сталіну, хворобою В. Леніна і політичною ізоляцією Л. Троцького.

У квітні 1922 р. УСРР змушена була ліквідувати свою дипломатичну місію в країнах Балтії. Москва взяла курс на витіснення української дипломатії з міжнародної арени. До кінця 1923 р. остаточно припинив існування апарат Народного комісаріату закордонних справ УСРР, дипломатичні і зарубіжні її представництва були ліквідовані. Майже протягом двох десятиріч Україна навіть формально не могла підтримувати дипломатичних зв'язків.

У серпні 1922 р. Політбюро ЦК РКП(б) визнало за доцільне створити комісію для підготовки на черговий пленум проекту вдосконалення федеративних відносин. До складу її увійшли В. Куйбишев (голова), Г. Орджонікідзе, Х. Раковський, Г. Сокольников, Й. Сталін, а також представники від національних республік (Україна була представлена Г. Петровським). Члени комісії, за винятком Х. Раковського, були прихильниками «автономізації». Тож не дивно, що підсумковий проект комісії «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками», автором якого був Й. Сталін, передбачав входження республік до Російської Федерації на правах автономії.

З такою постановкою питання рішуче не погодилася тільки Компартія Грузії. М. Скрипник і окремі українські більшовики кваліфікували «автономізацію» як вияв неприхованого російського шовінізму. Але загалом керівництво КП(б)У не зайняло чіткої позиції: відмежувавшись від плану «автономізації», воно заявило, що в разі визнання РКП(б) за доцільне входження УСРР до складу РСФРР ЦК КП(б)У не наполягатиме на своєму рішенні. Орієнтація на центр засвідчувала, таким чином, нехтування національних інтересів українського народу.

Щодо Х. Раковського, то він не підтримав «автономізацію» з міркувань безпеки для радянського ладу. Він і М. Скрипник натомість схилились до федерації – утворення Союзу Соціалістичних Держав. Позиція Х. Раковського не лишилась без уваги і, зрештою, була підставою для певних оргвисновків. Саме незгода з Й. Сталіним, витрактowana досить швидко прямим звинуваченням у відмові від федерації республік, стала підставою для звільнення його в 1923 р. з посади Голови Раднаркому УРСР.

В. Ленін не брав участі в роботі комісії через хворобу. Як тільки покращився стан здоров'я, він ознайомився з матеріалами комісії і категорично виступив проти сталінської моделі об'єднання республік як вияву жорсткого централізму, що в майбутньому викликала б відцентрові тенденції. В. Ленін запропонував покласти в основу принцип федерації. В. Ленін з властивою йому рішучістю обґрунтував цілком нову форму державного союзу у складі Російської і Закавказької федерацій, України та Білорусії. У жовтні 1922 р. пленум ЦК РКП(б) підтримав ленінську ідею.

Прибічники «автономізації» під тиском аргументів вождя відмовилися від своїх поглядів. Але «автономісти» добре розуміли, що стрижнем єдиної держави буде керівна сила – РКП(б), єдина, унітарна, централізована. Адже саме партія більшовиків визначала внутрішню і зовнішню політику загалом і в кожній республіці зокрема.

Підтвердженням того, що «автономісти» не склали зброї, незабаром стала робота створеної після жовтневого пленуму Конституційної комісії, до якої увійшли Й. Сталін, М. Калінін, Г. П'ятаков, Х. Раковський, Г. Чичерін із завданням виробити засади єдиної багатонаціональної держави.

Таким чином, на другому етапі формування принципів Союзу РСР ішов процес посилення підпорядкування України, обмеження її суверенітету.

На завершальному, третьому, етапі (грудень 1922 – травень 1925 р.) це підпорядкування й обмеження суверенітету фактично означало остаточну втрату його.

10–14 грудня 1922 р. у Харкові відбувся VII Всеукраїнський з'їзд Рад, який схвалив Декларацію про створення Союзу РСР, проект Союзного договору і проект Конституції СРСР. Делегати запропонували скликати загальносоюзний з'їзд.

23–27 грудня 1922 р. у Москві проходив X Всеросійський з'їзд Рад. У його роботі взяли участь делегації республік – засновників Союзу. На з'їзді було вперше запропоновано назву нової держави – Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

29 грудня в Андріївській залі Кремлівського палацу відбулася конференція делегацій УСРР, РСФРР, Білоруської СРР, Закавказької Федерації (утвореної в березні 1922 р. у складі Грузії, Вірменії і Азербайджану). Конференція затвердила проекти Декларації про утворення СРСР і Союзного договору.

Вранці 30 грудня відбулось урочисте підписання проектів, а потім розпочав роботу I Всесоюзний з'їзд Рад. З доповіддю про Декларацію і Договір виступив Й. Сталін. Ці документи були прийняті делегатами з'їзду. Так постав на світовій арені СРСР. З'їзд обрав Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК), в якому делегати від чотирьох республік були представлені пропорційно кількості населення. З'їзд обрав також Президію ВЦВК і чотири Голови Президії, які мали головувати по черзі на засіданнях: від РСФСР – М. Калінін, від УРСР – Г. Петровський, від БРСР Червяков, від ЗРСР – Н. Наріманов.

Завершенням оформлення СРСР мало бути прийняття Конституції. Для її підготовки ВЦВК СРСР створив комісію на чолі з М. Калініним. У січні 1924 р. відбувся II з'їзд Рад СРСР, який остаточно затвердив першу Конституцію Радянського Союзу.

У травні 1925 р. процес входження України до складу СРСР став доконаним фактом. IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив новий текст Конституції УСРР, у якому законодавчо було закріплено входження радянської України до складу Союзу РСР; крім того, в ній фіксувалось утворення Молдавської АРСР у складі УРСР. Конституція Союзу РСР 1924 р. чітко окреслювала компетенцію вищих органів влади СРСР: зовнішня політика, кордони, збройні сили, транспорт, зв'язок, планування господарства, оголошення війни і підписання миру. Продовольчі справи, фінансові питання, робоча сила, промисловість підпадали під спільне управління союзно-республіканських наркоматів. Уряд УРСР отримав право на керівництво сільським господарством, внутрішніми справами, освітою, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням.

Конституція Радянського Союзу передбачала право виходу кожної республіки з СРСР. Але записане на папері фактично було фікцією, оскільки виконання прокламованого залежало: 1) від того, що в документах про створення СРСР не було закладено механізму виходу зі складу Союзу; 2) від позиції ЦК ВКП(б) і його філії в Україні – ЦК КП(б)У, які свою згоду на такий вихід ніколи б не дали.

Російська комуністична партія (більшовиків) – РКП(б) за рішенням XIV з'їзду ВКП(б) від 1925 р. почала називатися Всесоюзна комуністичною партією (більшовиків) – ВКП(б).

Втрата незалежності, перетворення України на маріонеткову державу не означали, проте, тотальної руйнації атрибутів державності. Визнано територіальну цілісність України, республіка мала свій адміністративний центр та державний апарат, певні права надавалися національним меншинам, які компактно проживали в УРСР.

Канадський історик українського походження О. Субтельний зазначав: «Неправильно було б казати, що радянський федералістський устрій залишив українців та інші неросійські народи з порожніми руками... За радянської влади Українська Радянська Соціалістична Республіка стала чітко окресленим національним і територіальним цілим... Таким чином, українці нарешті отримали територіально-адміністративні рамки, що відображало їхню національну самобутність, тобто те, чого вони не мали з часів козацької Гетьманщини XVIII ст.»

4. Українізація та коренізація в Україні в 20-ті роки

Завданням подальшого утвердження в радянських республіках необмеженої влади партійно-державного апарату відповідала проголошена XII з'їздом РКП(б) (квітень 1923 р.) політика коренізації. Український різновид курсу коренізації дістав назву українізації. З'їзд декларував її основні положення: підготовка та висування кадрів корінної національності; врахування національних факторів при формуванні партійного і державного апарату; організація навчальних закладів, видання газет, журналів, книг мовами корінних національностей; розвиток національних традицій і культури. Фактично цим ззовні показним і ефективним декларуванням прикривалося інше завдання партії: вкоренитися в національних республіках (звідки й сама назва курсу).

Українізація давала змогу в перспективі зняти протиріччя між народними масами і партійно-державним апаратом. Більшовики змушені були піти на проведення цієї політики, оскільки перебували під впливом національно-визвольної боротьби українців 1917–1920 рр. і прагнули забезпечити собі підтримку усього населення України. Українізація здійснювалася в певних, дозволених центром рамках.

Рушійною силою у справі українізації став Наркомат освіти України, яким у 20-ті рр. керували прибічники національного відродження Г. Гринько, О. Шумський, М. Скрипник. 20-ті рр. стали періодом подальшого національного відродження.

У 1930 р. чисельність шкіл з українською мовою навчання становила 85 %, українською мовою було перекладено 75 % діловодства державних установ, українською мовою видавалося 90 % газет і більше половини книжок і журналів. Кількість українців серед службовців держапарату зросла з 35 до 54 %.

Українізація сприяла залученню до радянського культурного будівництва української інтелігенції. В 1924 р. 66 відомих діячів української еміграції схвалили українізацію; заявивши про лояльне ставлення до радянської влади, повернувся на батьківщину М. Грушевський.

Відбувався бурхливий розвиток української культури: в республіці видавалося понад 20 літературно-художніх альманахів і збірників, 55 журналів, виникли багаточисельні літературно-художні об'єднання, працювало 45 професійних театрів і т.п. Література і мистецтво досягли значних успіхів завдяки таким діячам, як М. Хвильовий, М. Зеров, Г. Косинка, М. Рильський, В. Яловий, В. Сосюра, Л. Курбас, О. Довженко, Г. Верьовка і багатьом іншим.

Але дуже швидко «центр» починає згортати українізацію (коренізацію). Причинами її згортання були:

- українізація почала виходити за дозволені центром рамки; вона охопила все суспільно-культурне життя республіки;
- зростав прошарок української інтелігенції, якій режим Сталіна не довіряв і бачив у ній ідейного конкурента партії;
- українізація сприяла зростанню національної свідомості українців, стимулювала національно-комуністичні настрої.

Прибічники національного комунізму вважали, що не можна нав'язувати усім народам російський шлях до комунізму, що кожен народ, в т.ч. і український, повинен йти до комунізму своїм шляхом, пристосовуючи його до специфічних національних умов. Основними ідеологами українського національного комунізму були письменник М. Хвильовий, нарком освіти з 1924 по 1926 рр. О. Шумський, економіст М. Волобуєв. Микола Хвильовий звертався до українських письменників із закликом виявити національну свідомість, самотність, не копіювати культурні

надбання інших народів, зокрема російського. Пристрасний заклик до українців йти власним шляхом був висловлений у знаменитому його гаслі «Геть від Москви».

Олександр Шумський доводив необхідність прискорення темпів українізації, наполягав на відкликанні з України генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, який гальмував процес українізації.

Михайло Волобуєв переконував, що економіка України повинна становити єдиний народногосподарський комплекс, який може інтегруватися у світову економіку без посередництва Росії.

Розмах процесів національно-культурного відродження в УРСР, пробуджений політикою українізації, стурбував партійне керівництво на чолі з Й. Сталіним. Він і Л. Каганович наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. повели боротьбу з так званим «національним ухилом», коли, з точки зору центрального керівництва, підвищена увага надавалася національному питанню. Першими жертвами «націонал-ухильництва» стали О. Шумський та М. Хвильовий, згодом – М. Скрипник. «Хвильовизм», «шумськізм» і «волобуєвщина» були оголошені проявом «буржуазного націоналізму».

З кінця 20-х рр. політика українізації поступово згортається. У 1933 р. Сталін назвав місцевий націоналізм основною загрозою для єдності Радянського Союзу. Це означало кінець українізації. Радянська влада повертається до політики зросійщення, активних учасників українізації було репресовано. В умовах посилення командно-адміністративної системи (КАС) термін «українізація» остаточно зникає з офіційних партійних документів.

ЛЕКЦІЯ 11

Україна в роки індустріалізації та колективізації

План

1. Успіхи і труднощі індустріалізації в УРСР.
2. Суцільна колективізація в Україні. Голодомор 1932-1933 рр.
3. Сталінський терор в 1930-ті роки.
4. «Розстріляне відродження».

1. Успіхи і труднощі індустріалізації в УРСР

Знаходячись в умовах економічної блокади, Радянський Союз, який став спадкоємцем досить посередньої в економічному розвитку Російської імперії, успадкував усі недоліки державного апарату, усі слабкості економіки. Враховуючи міжнародну ситуацію та стан економіки СРСР, необхідно було шукати шляхи швидкого зміцнення держави. Їх було декілька. І не можна сказати, що керівництво Радянського Союзу обрало найбільш вірний шлях.

У грудні 1925 р. XIV з'їзд ВКП(б) ухвалив генеральну лінію на здійснення індустріалізації народного господарства. Під індустріалізацією розумілось втілення в життя системи заходів, спрямованих на швидший розвиток промисловості, з метою технічного переозброєння економіки та зміцнення обороноздатності країни, для забезпечення економічної самостійності й незалежності СРСР.

Необхідність індустріалізації була спричинена рядом причин:

- потребами технічного переозброєння економіки, подолання техніко-економічного відставання Радянського Союзу від передових держав Заходу;

- створенням воєнно-промислового комплексу та забезпечення Червоної Армії сучасною військовою технікою та озброєнням;

- досягненням економічної самостійності країни в умовах «капіталістичного оточення» і можливої економічної ізоляції (перетворення СРСР з країни, яка ввозить машини та обладнання, в країну, яка їх виробляє);

- забезпеченням села необхідною сільськогосподарською технікою та інвентарем (і таким чином підготовки села до кооперації).

Крім того, індустріалізація мала сприяти вирішенню соціально-політичних проблем: сприяти збільшенню чисельності пролетаріату, який був «опорою» радянської влади.

Таким чином, індустріалізація була об'єктивно необхідною для успішного подальшого розвитку країни. У процесі обговорення керівництвом країни питання про шляхи і методи розбудови країни поступово визначилися дві точки зору щодо стратегії економічного розвитку. Вихідним пунктом розбіжностей стало питання про темпи розвитку промисловості та джерела її фінансування, про співвідношення часток накопичення і споживання. Радянські діячі М. Бухарін, О. Риков, М. Томський, спираючись на кваліфікований економічний аналіз спеціалістів Держплану і ВРНГ СРСР, виступали за збалансований розвиток промисловості і сільського господарства. Це передбачало вирішення кількох завдань і, насамперед, оптимального поєднання розвитку важкої та легкої промисловості, промисловості та сільського господарства. Розвиток індустрії повинен був відбуватися на основі підйому всього народного господарства. Це була стратегія регульованого ринку, з обов'язковим використанням товарно-грошових відносин, яка ставила на меті подолання диспропорцій у народному господарстві економічними заходами.

Й. Сталін, В. Куйбишев, В. Молотов, Г. Орджонікідзе та їх однодумці відстоювали інший варіант суспільного розвитку. Вважаючи, що досягти підйому промисловості, здійснити кооперування на селі та поліпшити умови життя людей одночасно неможливо, вони на перший план висунули ідею форсованого розвитку важкої промисловості за рахунок інших галузей народного господарства. При цьому перевага віддавалась адміністративним методам управління економікою, ігнорувалося матеріальне стимулювання праці.

Більшовицьке керівництво було впевнене в тому, що за допомогою ентузіазму народних мас можна вирішити будь-які проблеми. З іншого боку, такий підхід був поглядом не лише сталінського керівництва. Йому відповідали настрої досить широких прошарків населення, партдержапарату, в цілому ВКП(б), комсомольців, робітничого класу і селянської бідноти. НЕП сприймався ними як тимчасовий тактичний «відступ», після якого повинен розгорнутися наступ соціалістичним шляхом. Рух до соціалізму найбідніша частина населення розуміла як наближення до зрівняльного розподілу, як відмову від товарно-ринкових відносин, тому вона була готовою до того, щоб за будь-яку ціну в найближчому майбутньому створити економічний фундамент соціалізму – могутню індустрію.

XV з'їзд ВКП(б) в грудні 1927 р. затвердив директиви першого п'ятирічного плану розвитку країни на 1928–1933 рр. господарські роки. Було розроблено два варіанти п'ятирічного плану – «відправний» (науково розроблений), та «оптимальний» (сталінський варіант), показники другого перевищували перший варіант на 17–20 %. Це пояснювалось насамперед тим, що перший розробляли вчені-економісти, а другий особисто корегував Й. Сталін, який за основу взяв розрахунки Л. Троїцького в період НЕПу. Можливо були зроблені поправки на непередбачені міжнародні і внутрішні ускладнення. У галузі індустрії передбачалось різке зростання промисловості, особливо важкого машинобудування (його валова продукція мала зрости в 2,8 разу). План передбачав зростання продуктивності праці більш ніж удвічі, а реальної заробітної плати – лише на 70 %. Після ретельного обговорення в квітні 1929 р. XVI конференція ВКП(б)

схвалила «оптимальний», більш напружений варіант I п'ятирічного плану із середньорічними темпами зростання в 22 %, але і він залишився лише на папері.

На шляху проведення індустріалізації уряд зіткнувся з труднощами і проблемами, які потрібно було вирішувати. Перша і одна з найскладніших проблем полягала у фінансуванні такого грандіозного проекту. Промисловість мала розраховувати лише на власні (внутрішні) джерела фінансування, яких, як виявилось, було недостатньо. Головними джерелами фінансування індустріалізації були:

- інвестування важкої промисловості за рахунок легкої і харчової та сільського господарства;
- примусові державні позики;
- збільшення випуску горілчаних виробів;
- продаж за кордон нафти, газу, деревини, хутра за низькими, майже демпінговими цінами;
- вивезення з країни культурних та історичних цінностей, насамперед творів мистецтва;
- випуск паперових грошей, не забезпечених золотом (в роки першої п'ятирічки інфляційне покриття державних потреб становило 4 млрд. карбованців);
- використання неоплаченої праці (суботники та недільники);
- широке застосування праці в'язнів (у період сталінського терору їх кількість становила мільйони);
- введення жорсткого режиму економії.

Звичайно, сталінське керівництво розраховувало також широко задіяти ентузіазм людей, використовуючи їх прагнення якомога скоріше побудувати краще життя. З цією метою було організоване масове виробниче змагання. У 1929 р. на пленумі ЦК ВКП(б) було прийнято рішення будь-якою ціною прискорити розвиток машинобудування та інших галузей важкої промисловості. У 1931 р. Й. Сталін заявив, що Радянський Союз відстає від передових країн на 50–100 років, і цей шлях треба подолати за 10 років. «Або ми це зробимо, або нас знищать», – стверджував він. Комуністичне керівництво свідомо драматизувало ситуацію та створювало обстановку масового психозу, за якої можна було вимагати від народу самовіддачі і аскетичного самообмеження.

Індустріалізація здійснювалася в умовах масового народного піднесення. Трудящі маси дійсно проявляли чудеса трудового героїзму: розгорнулось масове соціалістичне змагання, рух ударників, стаханівський рух, рух новаторів, багатоверстатників. Люди щиро вірили в можливість побудувати «прекрасне майбутнє». Заради цього, охоплені ентузіазмом, люди не жаліли ні себе, ні своїх близьких. Трагізм ситуації полягав у тому, що на новобудовах поряд з десятками тисяч людей, охоплених ентузіазмом створення нового суспільства, працювали переселенці і сотні тисяч в'язнів, насамперед, політичних.

Перемога сталінського погляду на індустріалізацію означала відмову у 1928 р. від принципів НЕПу, перехід до директивного планування та до командно-адміністративних методів управління. Тобто було два шляхи розвитку індустріалізації і країни в цілому: планово-ринковий або командний. Й. Сталін обрав другий шлях. Важка промисловість була передана в підпорядкування загальносоюзних наркоматів. Майже вся економіка України була підпорядкована центральним органам управління, що часто відбувалось проти волі місцевого керівництва.

Основною ланкою індустріалізації СРСР стала важка промисловість – виробництво засобів виробництва, енергетика, паливна та хімічна промисловість, металургія, машинобудування тощо.

Хоч процес індустріалізації в Україні загалом копіював загальносоюзну модель, він мав ряд особливостей. Зокрема республіка отримувала понад 20 % загальних капіталовкладень і з 1500 нових промислових підприємств 400 планувалося спорудити в Україні.

Серед найбільших важливих об'єктів виділялись 35 гігантів вартістю 100 млн. кожен. В Україні знаходилось 12 з них: 7 новобудов та 5 підприємств, які підлягали докорінній реконструкції. До новобудов належали три металургійні заводи: «Запоріжсталь», «Криворіжсталь» та «Азовсталь», Дніпрогес, Дніпроалюмінійбуд, Краматорський машинобудівний і Харківський

тракторний заводи. Серед реконструйованих гігантів були чотири металургійні заводи – Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Комунарську та Луганський паровозобудівний завод.

Завдяки будівництву на території республіки великих електростанцій Україна вже в 1931 р. досягла рівня розвитку електроенергетики, передбаченого планом державної електрифікації Росії (ДЕЕЛРО).

Швидкими темпами споруджувався Харківський тракторний завод. Через 18 місяців після початку будівництва з конвеєра заводу зійшли перші трактори. У 1932 р. ХТЗ випустив 16,8 тис. тракторів. Запорізький завод «Комунар» після реконструкції став найбільшим у світі виробником зернозбиральних комбайнів, а Харківський завод «Серп і молот» почав випускати складні молотарки в кількості, що могла забезпечити потреби сільського господарства усього Радянського Союзу.

Прискорювала темпи розвитку хімічна промисловість. На Горлівському азотно-туковому заводі наприкінці другої п'ятирічки освоїли виробництво добрив для сільського господарства, а в третій п'ятирічці їх розпочав виробляти і Дніпродзержинський азотно-туковий завод. У 1933 р. розгорнулось будівництво ще одного гіганта хімічної промисловості в Сєвєродонецьку. Суттєві зрушення відбувались у харчовій промисловості, де виникли нові для України галузі – маргарина, молочна, комбікормова, хлібопекарна тощо. За 1928–1937 рр. в Україні стало до ладу також п'ять великих м'ясокомбінатів.

Практично заново в республіці створювалась легка промисловість. У Києві, Харкові і Дніпропетровську були побудовані три взуттєві фабрики з конвеєрним виробництвом. В Одесі, Харкові та Києві налагодили виробництво продукції трикотажні фабрики тощо. Але легка промисловість, яка працювала на задоволення потреб людей, на забезпечувала зростання їх матеріального добробуту, значно відставала за темпами від важкої промисловості і розвивалась за «залишковим принципом». Відповідно до планів першої п'ятирічки, у важку індустрію України передбачалося вкласти 87,5 % асигнованих коштів, а в легку та харчову – лише 12,5 %. Це призвело до суттєвого зниження рівня життя населення – знову з'явилися черги, продовольчі картки, дефіцит найнеобхіднішого, життя в бараках продовжилося аж до 80-х рр. ХХ ст. тощо.

Це можна пояснити насамперед тим, що радянська індустріалізація, як уже відзначалось, здійснювалась за рахунок власних джерел фінансування, і пошук їх був головним у політиці партії і однією з причин внутрішньопартійної боротьби. На одночасний розвиток усіх галузей економіки коштів не вистачало, тому треба було, по-перше, вибирати, яким галузям віддавати перевагу, а по-друге, знаходити додаткові джерела фінансування. В результаті гострої ідейно-політичної боротьби було прийнято рішення здійснювати індустріалізацію за рахунок селянства – про переливання коштів із села в місто для фінансування промисловості.

Незважаючи на те, що жодна з перших довоєнних п'ятирічок не була виконана в повному обсязі, все ж індустріалізація вивела Україну на якісно новий рівень промислового розвитку, докорінно змінивши структуру господарства: зросла частка промисловості в порівнянні з часткою сільського господарства в загальному обсязі валової продукції республіки; у валовій продукції самої промисловості дедалі більше домінує виробництво засобів виробництва; дрібна промисловість (кустарно-ремісничі підприємства, окремі товаровиробники) витісняється великою індустрією.

Наслідки індустріалізації були неоднозначними. Можна говорити про позитивні результати індустріалізації і негативні наслідки, спричинені насамперед методами, якими вона проводилась.

1. Індустріалізація сприяла перетворенню країни з аграрної в індустріально-аграрну, що сприяло меншій залежності від Заходу;

2. Зміцнилась обороноздатність країни;

3. Відбулися структурні зміни в промисловості, переважала вже не легка і харчова галузі, а важка індустрія.

4. Індустріалізація допомогла уряду вирішити і таку складну соціальну проблему, як безробіття, яке остаточно було ліквідовано у 1930 р. В Україні число промислових робітників виросло майже вдвічі.

5. До кінця 30-х років Україна стала основною металургійною, вугільною, машинобудівною базою СРСР.

До негативних наслідків сталінської індустріалізації слід віднести:

- скорочення темпів розвитку сільського господарства та галузей легкої і харчової промисловості, що призвело до зниження життєвого рівня населення;
- нераціональне і нерівномірне розміщення продуктивних сил;
- посилення централізації управління промисловістю та ігнорування економічних механізмів регулювання;
- прискорена урбанізація, яка призвела до ускладнення житлової та продовольчої проблеми в містах;
- посилення репресій проти інженерно-технічних працівників.

Вимоги сталінського керівництва прискорити індустріалізацію, прагнення здійснити її за будь-яку ціну дорого коштувало українському народові, який пережив репресії 1928–1941 рр. Це «шахтинська справа» та багато інших, за якими були звинувачені жителі України.

2. Суцільна колективізація в Україні. Голодомор 1932-1933 рр.

Ті самі тенденції, що стосувалися індустріалізації, тільки значно складніші й трагічніші, відбулися у сільському господарстві. Особливо важкими були 30-ті роки, коли Україна зазнала масових репресій комуністичного тоталітаризму.

Як уже говорилося, наприкінці 20-х років чітко визначились дві основні стратегічні лінії розвитку СРСР. Одна з них ґрунтувалась на принципах нової економічної політики, інша, яку відстоював Й. Сталін, передбачала відхід від НЕПу.

Відкрите зіткнення цих двох стратегій розвитку країни відбулося в 1928–1929 рр. Причиною цього зіткнення стала так звана «хлібозаготівельна криза». Селяни не хотіли продавати хліб за низькими заготівельними цінами, установленими державою. У результаті взимку 1927–1928 рр. хліба було заготовлено менше, ніж у попередні роки. Під загрозою опинилось забезпечення міст, армії, план експорту хліба. З метою вилучення в селян хліба були проведені надзвичайні заходи. Ця політика зустріла опір з боку Бухаріна, Рикова і Томського. Але їх звинуватили в «правому ухилі», звільнили з посад, а пізніше репресували і стратили. Після поразки групи М. Бухаріна більшість політбюро прийняла рішення з травня 1929 р. почати «чистку» рядів партії. Ця «чистка» тривала майже рік. Під виглядом боротьби за зміцнення принципу «демократичного централізму» в партії і суспільстві впроваджувалась практика беззаперечного і бездумного підпорядкування директивам партійних і державних органів. Ті, хто не погоджувався, підлягали жорстоким репресіям. Виправдовуючи таку практику, Й. Сталін підкреслював, що репресії в галузі «соціалістичного будівництва» є необхідним елементом наступу на розбудову господарства.

Політика сталінського керівництва привела до підриву колективного принципу керівництва в партії і державі, що сприяло переходу до одноосібної політичної влади Й. Сталіна та його найближчого оточення і, врешті решт, перетворенню Й. Сталіна в диктатора. Таким чином, відбувся прихований від народу політичний переворот, який проявився насамперед у змінах

персонального складу керівництва, відході від попередньої політики та переході до командно-адміністративних методів керівництва.

Нова економічна політика сприяла розвитку сільського господарства, і в результаті воно до середини 20-х рр. досягло довоєнного рівня. Але культура сільськогосподарського виробництва залишалась досить низькою і не могла забезпечити високих урожаїв. Виробництво хліба коливалось на рівні 1913 р., що не могло задовольнити потреби країни, яка стала на шлях індустріалізації, з неминучим зростанням чисельності міського населення за рахунок зменшення сільського – хліборобів.

Основою сільськогосподарського виробництва залишалась ручна праця, що було головною причиною його низького рівня. Незаможним селянам власне господарство взагалі не давало змоги прогодувати свою сім'ю, і вони змушені були здавати свою землю в оренду та найматися на роботу до заможних селян або шукати заробітку в радгоспах, містах, на підприємствах місцевої промисловості. У 1929 р. в Україні нараховувалось 4,6 млн. селянських дворів, і більшість селянських господарств була малоземельною.

Серйозною проблемою країни стало зниження майже вдвічі товарності зернового господарства порівняно з дореволюційним часом. Це пояснюється насамперед тим, що раніше основними постачальниками зерна на ринок були поміщицькі та куркульські (фермерські) господарства. Революція і громадянська війна суттєво змінили ситуацію на хлібному ринку. І хоч сільське населення, яке одержало від Радянської влади землю поміщиків, стало жити краще, хліба селяни продавали значно менше, а більше залишали для споживання. Серед інших причин падіння товарності сільськогосподарського виробництва можна назвати розпорошеність, роздрібненість, загальний низький рівень і натуральний характер цього виробництва.

Вихід був у зміцненні матеріально-технічної бази села, створенні великих господарств шляхом кооперації. В ідеалі укрупнення господарств повинно було проходити еволюційно, в процесі саморозвитку і добровільного їх об'єднання в різні форми кооперації. У республіці широкого розвитку набули різноманітні види сільськогосподарської кооперації – машинно-тракторні, тваринницькі, бурякоцукрові, меліоративні, насінневі тощо. До кінця 1920-х рр. у сільськогосподарську кооперацію, в тому числі і споживчу, було залучено близько 85 % селянських господарств.

Наприкінці 1920-х рр. ситуація на продовольчому ринку ускладнилась. В умовах значного зростання чисельності міського населення попит на продукцію харчування зріс. З іншого боку, індустріалізація, реконструкція старих і створення нових заводів і фабрик потребували величезної кількості сучасного обладнання. В самій країні на відсталих машинобудівних заводах досягти цього було просто неможливо. Вихід був один – завозити його з-за кордону, за валюту. Придбати ж валюту можна було шляхом продажу хліба – традиційного експортного товару, головного джерела надходження валюти до країни. Таким чином, проблема знов упиралась у хлібозаготовки, від збільшення яких багато в чому залежали темпи індустріального розвитку.

Зацікавити селян у продажу зерна можна було підвищенням закупівельних цін, але це автоматично призвело б до підвищення цін на машини і обладнання. Такий розвиток подій не влаштовував партійне керівництво. Більше того, в країні існувала традиційна практика встановлення завищених цін на промислові товари і занижених цін на продукцію сільського господарства.

Ситуація змушувала селян при продажу хліба надавати перевагу не державі, а приватному власникові, за вищими цінами. Як результат, у 1926–1928 рр. господарських роках планові заготівельні ціни ледь покривали собівартість зерна. А в 1928–1929 рр. господарському році вони перевищили собівартість зерна лише на 23 %, але і в цьому випадку внаслідок зростання цін на предмети споживання реальні прибутки селян стали швидко зменшуватись. Усе це призвело до

перебоїв у постачанні міського населення хлібом, а промисловості – сировиною, і загрожувало зривом експортного та імпортного плану.

В умовах, що склалися, більшовицьке керівництво вирішило форсувати укрупнення господарств прискореною насильницькою колективізацією – примусового об'єднання селянських господарств з відчуженням основних засобів виробництва. Колективізація розглядалась як засіб ліквідації залишків капіталізму, ринкових, товарно-грошових відносин, хлібозаготівельних криз, залучення селянських господарств до командно-адміністративної економіки. В умовах тоталітарної держави, що складалася, простіше було керувати колгоспами, ніж мільйонами розрізнених селянських господарств. До того ж «дрібнобуржуазне селянське господарство», за твердженням офіційної ідеології, містило в собі постійну небезпеку для країни, тому що постійно породжувало капіталізм через розорення одних селян і збагачення інших. Тому більшовицьке керівництво прагнуло швидше позбавитися цієї небезпеки і перевести село на «соціалістичні рейки».

В країні почали прискорюватися темпи індустріалізації. Для її здійснення сталінському керівництву потрібні були кошти і реальні матеріальні цінності, за які можна було б за кордоном придбати устаткування і запросити іноземних фахівців. Дешеве продовольство дозволило б забезпечити велику чисельність робітників та службовців, збільшити збройні сили.

До кінця 1920-х рр. у країні склались певні передумови для колективізації, що полегшило підготовку до її проведення. Так, націоналізація землі в 1917 р. позбавила державу необхідності сплачувати селянам компенсацію за землю під час вступу їх до колгоспів. У партійних і державних органів уже був досвід організації колективних господарств, радгоспів, комун, а селяни вже мали досвід спільної праці в кооперативах. Селянам обіцяли проводити колективізацію на гуманних принципах, які передбачали добровільність, поступовість, урахування місцевих умов, інтересів окремих селян тощо.

У січні 1928 р. було прийнято рішення Політбюро ЦК ВКП(б) про примусове вилучення в селян зернових «надлишків». Одночасно Й. Сталін проголосив курс на «форсовану колективізацію» сільського господарства, а з липня 1928 р. було взято курс на «суцільну колективізацію по всьому фронту».

Гасло суцільної колективізації офіційно проголосив листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б). На пленумі було розглянуто доповідь генерального секретаря КП(б)У С. Косіора «Про сільське господарство України і про роботу на селі». У резолюції пленуму «Про становище сільського господарства» було виділено дві особливості республіки: наявність розвинутої матеріально-технічної бази, необхідної для реформування сільського господарства, та складність обстановки «у зв'язку з особливою активністю куркульства» і «самостійницькими» настроями значної частини населення.

6 січня 1930 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву», Саме цей документ поклав початок створенню колгоспів: колективізацію в Україні планувалося завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Незважаючи на встановлені терміни проведення колективізації в Україні, ЦК КП(б)У розгорнув змагання серед районів та областей за дострокове її завершення. У лютому 1930 р. в інструктивному листі ЦК КП(б)У до місцевих парторганізацій ставилось завдання колективізувати степові райони у весняну компанію, а всі інші райони України – до осені 1930 р.

Насильницька колективізація з насильницьким усуспільненням майже всього майна, репресіями і свавіллям «розкуркулюванням», яке торкнулось не лише заможних селян, викликало незадоволення і масові протести селян, які подекуди виростали в антирадянські збройні виступи. З початку січня до середини березня 1930 р. було зареєстровано більш ніж дві тисячі таких виступів.

Почастішали випадки розправ над комуністами і колгоспними активістами. За деякими оцінками істориків, у селах України протягом 1930 р. відбулося 40 тис. повстань і бунтів.

Це змусило керівництво дещо відступити. 2 березня 1930 р. в газеті «Правда» була опублікована стаття Сталіна «Запаморочення від успіхів», в якій підкреслювалась необхідність дотримання принципів «добровільності» і урахування місцевих умов у національних республіках. Уся відповідальність за допущені «промахи» і «помилки», «викривлення» лінії партії перекладалась на місцевих керівників. 14 березня 1930 р. ВКП(б) прийняло Постанову «Про боротьбу з викривленням партлінії в колгоспному русі». Допущені «помилки» та «прорахунки» при створенні колгоспів кваліфікувались як відхід від політики партії, ігнорування рішень керівних органів. У цій постанові зверталась увага на необхідність організаційно-господарського зміцнення колгоспів, залучення до них, на основі добровільності, середняків. Штучно створені колгоспи підлягали розпуску. Протягом 100 днів, з 10 березня до 20 червня, в Україні з колгоспів вийшло 1594 тис. господарств, тобто майже половина всіх колгоспників. Восени в них залишилось менше третини селян України, в основному бідняків.

З осені 1930 р. почався новий наступ на селянство. ЦК ВКП(б) направив усім обкомам, крайкомам, ЦК КП(б)У директивний лист «Про колективізацію», згідно з яким Україна отримала завдання протягом 1931 р. завершити колективізацію в основних зернових районах. Знову на порядок денний було поставлене питання «ліквідації куркульства як класу».

Селян-одноосібників залякували, намагалися задушити величезними податками. За таких умов селяни вважали за краще вступати до колгоспів, ніж бути репресованими. До кінця 1932 р. в Україні було колективізовано більше 70 % селянських господарств – більш ніж 80 % посівних площ. Таким чином у степових областях і на Лівобережжі колективізація в основному вважалася завершеною.

Новостворені колгоспи були досить слабкими економічно. Праця в більшості колгоспів ґрунтувалася на примітивних знаряддях праці та кінній тязі. Машинно-тракторні станції (МТС) могли обслуговувати лише половину всіх колгоспів України. Оплата праці не залежала від реального внеску колгоспника у спільну справу, а визначалася кількістю членів його сім'ї. А значить, селяни не були зацікавлені в результатах своєї праці, яка до того ж сплачувалася не грошима, а записувалися «трудодні», на які потім видавали сільськогосподарську продукцію за кожен відпрацьований день.

Колективізація супроводжувалась масовим забоєм селянами власної худоби, що надало великої шкоди тваринництву. поголів'я великої рогатої худоби з 1928 по 1934 рр. скоротилось майже вдвічі, коней і свиней – більше ніж удвічі, овець і кіз – майже втричі. В таких масштабах поголів'я не скорочувалось навіть у роки Першої світової війни, революції і громадянської війни. Тобто «колективізація» не сприяла підйому сільського господарства.

Стан сільського господарства погіршився внаслідок знищення заможного прошарку селянства. У селянина вбили почуття господаря, а саме господарство розорили і відкинули на багато років назад, відбувся так званий процес «розселення села». Таким чином колективізація стала одним з найбільших злочинів комуністичного тоталітаризму.

У ході колективізації куркулів почали ліквідовувати не економічними методами, а фізичними. У січні 1930 р. Постановою ЦК ВКП(б), яка називалася «Про темпи колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву», зернові райони СРСР були розділені на три регіони, враховуючи наявність умов і ступінь їх підготовленості, і згідно з цим були встановлені нові, скорочені терміни проведення колективізації для різних регіонів Радянського Союзу. Україну було віднесено до другої групи районів, де колективізацію планувалося завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Оголошувався перехід від політики «обмеження куркульства» до політики «ліквідації його як класу на основі суцільної колективізації». Політика усупільнення

селянських господарств поєднувалася з політикою «ліквідації куркульства як класу на основі суцільної колективізації». З цього приводу була прийнята спеціальна Постанова ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Постановою передбачалося провести конфіскацію у куркулів засобів виробництва, худоби, господарчих і житлових будівель, підприємств з переробки сільськогосподарської сировини. Господарське майно та будівлі передавалися до фонду колгоспів як внески незаможних селян і батраків.

Усі «куркульські» господарства поділялись на три категорії. До першої категорії відносили заможних селян, які брали участь у збройних повстаннях проти Радянської влади. Вони підлягали арешту і суду, а члени їх сімей висилались у віддалені райони. До другої категорії відносили «економічно міцні» господарства, які фактично не чинили владі ніякого опору. Їх разом із сім'ями також висилали до північних районів СРСР. Таких господарств нараховувалось близько 150 тисяч. До третьої категорії відносили власників менш міцних господарств (фактично середняцьких), яким пропонувалось виселитися за межі колективних поселень, де їм надавались невеликі земельні ділянки поза колгоспними масивами. Таких господарств, за даними влади, було близько 800 тисяч.

Під визначення куркульських підпадали всі селянські господарства, які мали хоч одну з п'яти таких ознак:

- використання найманої праці;
- наявність млинів, крупорушок, олійниць, інших промислових підприємств;
- систематичне здавання в оренду складного сільськогосподарського реманенту;
- здача в оренду приміщень;
- наявність членів сім'ї, які займаються торгівлею, лихварством або мають інші прибутки.

Фактично одну з цих ознак мало кожне третє селянське подвір'я, яке вело сімейне фермерське господарство.

Перший етап розкуркулювання тривав в Україні з січня до початку березня 1930 р. За цей короткий час було розкуркулено 61887 господарств (2,5 % від загальної кількості). Тоді площа вилученої землі досягала 582 тис. га, кількість відібраної робочої худоби – 58,6 тис. голів, вартість конфіскованого майна становила майже 40,3 млн. крб. Майно надійшло до неподільних фондів колгоспів. Перша хвиля розкуркулювання охопила 309 районів. До речі, значна частина конфіскованого майна була розпорошена, худоба здохла, бо не було приміщень для її утримання.

Протягом 1930 р. з України було депортовано майже 75 тис. селянських родин, а з кінця року й до червня 1931 р. – 23,5 тис. При цьому при депортації люди вмирили у вагонах сотнями, оскільки з собою дозволяли брати найнеобхідніше. Воду везти було ні в чому, а їжі на дорогу не вистачало, в дорозі годували баландою один раз на декілька днів. За роки суцільної колективізації було експропрійовано понад 200 тис. селянських господарств.

Одним з найжорстокіших злочинів сталінізму проти українського народу був організований ним голод 1932–1933 рр. Цей голод був штучною, добре продуманою каральною акцією сталінського уряду проти українського селянства, яке відмовлялося прийняти колгоспну систему.

На початку 1930-х рр. у СРСР загострилася криза колгоспного ладу. Її суть полягала у катастрофічному зниженні рівня ефективності сільськогосподарського виробництва, наростаючих настроях соціального невдоволення селянських мас. Ця криза була спричинена відсутністю на різних рівнях досвіду управління масштабним колективним господарством, що зумовило значні втрати під час посівної кампанії, вирощування, збирання і зберігання сільськогосподарської продукції, утратою селянами-колгоспниками матеріального стимулу до праці, їх незацікавленістю здавати хліб за ціну, що граничила з конфіскацією. Реакцією значної частини селянства на сталінські нововведення були прихований спротив (саботаж), активна протидія дискримінаційним

аграрним відносинам. Наслідком цього стало різке зниження обсягу хлібозаготівель. Одним із основних центрів саботажу та опору колгоспному ладу була Україна. У багатьох селян у 1931 р. вилучили все зерно, в тому числі посівний фонд. Обібране село важко пережило зиму 1931–1932 рр. Селяни більшості районів голодували. На трудовні вони отримували дуже мало продукції, або зовсім нічого не отримували. Але мінімум трудовнів колгоспники повинні були відпрацювати в суспільному господарстві, а ті, хто не виконував цих умов, підлягали кримінальному покаранню, позбавлялись присадибних ділянок, які фактично були єдиним джерелом продовольства для колгоспників та їхніх сімей. Піти працювати до міста колгоспники не могли, оскільки в них не було паспортів. Паспортна система була запроваджена в 1932 р., але паспорти були видані лише міським жителям. Селяни, щоб змінити місце проживання, мали отримати довідку в сільраді, але там її видавали дуже неохоче.

План хлібозаготівлі в 1932 р. був настільки високим, що після його виконання, хліба на трудовні не залишилося зовсім. Рятуючись від голоду, що наближався, селяни намагались приховати справжні розміри врожаю, залишали зерно в соломі під час обмолоту. Жінки у відчай ходили з ножицями в поле та зрізали колоски недозрілої пшениці на кашу для сім'ї.

Замість того щоб створити нормальні умови для життя селян, Й. Сталін та його оточення обрали шлях репресій. 7 серпня 1932 р. він власноручно підписав Закон «Про охорону соціалістичної власності» (відомий у народі як «закон про п'ять колосків»). Згідно з цим законом, за розкрадання колгоспного і кооперативного майна вводилась вища міра покарання – розстріл з конфіскацією усього майна. За пом'якшуючих обставин смертну кару заміняли позбавленням волі не менше ніж на 10 років з конфіскацією усього майна. Амністія в справах репресованих за цим «законом» була заборонена. До початку 1933 р., за неповні п'ять місяців, було засуджено 54 645 чол., з них 2110 – до розстрілу.

Не дивлячись на прийняття жорстоких законів, рівень хлібозаготівлі в Україні помітно знизився. До 1 листопада 1932 р. від селянського сектора України було отримано лише 136 млн. пудів хліба (в 1930 р. – майже 400 млн.). Фізично ослаблене селянство не могло ефективно провести посівну компанію 1932 р. У колгоспах панувала безпорадність, повна незацікавленість селян в ефективній продуктивній праці. В той же час урожай 1932 р. лише на 12 % був менший від середнього урожаю за 1926–1930 рр. і міг би повністю забезпечити все населення України продовольством.

Для проведення хлібозаготівлі в Україну прибула комісія з надзвичайними повноваженнями на чолі зі сталінським комісаром В. Молотовим. Від селян вимагали поставити стільки ж хліба, скільки було заготовлено з червня до жовтня. Невиконання плану хлібозаготівлі В. Молотов пояснював не відсутністю хліба, а відсутністю «боротьби за хліб». З 1 листопада 1932 р. до 1 лютого 1933 р. в Україні було додатково «заготовлено» ще 104,6 млн. пудів зерна. Усі наявні запаси хліба з України було вивезено і навіть після цього Україна з планом хлібозаготівлі не справилась. Зимово «хлібозаготівля» фактично відібрала останній шматок хліба в голодних селян.

З метою виконання плану хлібозаготівлі комісія В. Молотова перевела Україну на блокадне становище. Окремі села заносилися на «чорну дошку»: жителям цих сіл заборонялось виїжджати з села, а якщо в селі не було запасів їжі, населення було приречене на смерть від голоду. У селян забрали навіть посівне і фуражне зерно. Не залишилось без уваги молотовської комісії й присадибне господарство: під виглядом натуральних штрафів конфісковували всі продовольчі запаси, не лише збіжжя, але й картоплю, овочі, сушню тощо.

З місяця в місяць зростала кількість селян, які страждали і вмирали від голоду. Нелегко було врятуватися, виїхавши з України: кордони з Росією і Білорусією надійно перекрили війська ОДПУ. У потягах і на станціях бригади співробітників ОДПУ перевіряли багаж пасажирів,

конфісковували продукти харчування, які селяни купували в сусідніх з Україною областях, щоб врятувати від страшної смерті свої голодуючі родини.

Голод, що охопив Україну, був штучним, старанно організованим сталінським керівництвом, щоб покарати українське селянство за негативне ставлення до колективізації і насильницьких методів її впровадження. Хліб в Україні був і його було цілком достатньо, щоб нагодувати населення і не допустити фатальної катастрофи. В УРСР на випадок війни існували великі склади зі стратегічними запасами зерна. Один з таких складів знаходився в Броварах під Києвом. Але для боротьби з голодом ці запаси не використовувались. Більше того, в Україні безперебійно працювали численні спиртові заводи, на яких зерно перероблялось на спирт, в той час як цілі райони України вимирали від голоду.

Штучний характер голоду засвідчують такі обставини:

1. Відсутність помітного негативного впливу на теренах України природного чинника посухи, землетрусу та інших катаклізмів (у деяких регіонах СРСР були посухи у 1931 р. та в 1934 р., але не в 1932–1933 рр.) або фактора повоєнної розрухи, як це було в 1921–1923 рр. та 1946–1947 рр.

2. Відсутність голоду в сусідніх з Україною районах Росії.

3. Різкий контраст у 1932–1933 рр. рівня смертності у селах України з показником смертності у містах республіки, який за оцінкою фахівців, мало тоді відрізнявся від природного.

Критична ситуація, що виникла в сільському господарстві, вимагала надзвичайних методів керівництва. Були створені політичні відділи машинно-тракторних станцій (МТС) і колгоспів, які повинні були сприяти подоланню кризи. Повноваження політвідділів були досить широкими. Вони поєднували в собі партійну і адміністративну владу, джерело місцевої інформації (багатотиражку) і слідчі функції – в кожному політвідділі була передбачена посада заступника начальника політвідділу з питань ОДПУ. Ці органи в 1933–1934 рр. звинуватили у шкідництві і піддали арешту тисячі голів колгоспів, керівників радгоспів і МТС, бригадирів і механіків, агрономів і рядових колгоспників.

Сталінське керівництво робило все для того, щоб приховати правду про голод. Будь-які факти про голод в УРСР спростовувались в пресі, а всі газети того часу розповідали про щасливе життя радянських людей. Але дані про голод проникали за межі СРСР, і уряди інших країн, профспілкові організації заявляли про готовність надати допомогу населенню, що голодувало. Райони, які страждали від голоду, були закриті для відвідування іноземними журналістами. Але про те, що в українському селі відбувається щось страхітливе, знали в країні і за її межами. Біженці заповнювали міста і вмирали сотнями прямо на вулицях. Намагаючись врятувати від голодної смерті дітей, селяни везли їх до міст і залишали в установах, лікарнях, просто на вулицях. Поява десятків тисяч покинутих дітей створювала серйозну проблему в Україні.

Незважаючи на замовчування, інформація про голод проникала і за кордон. У травні 1933 р. англійське посольство в Москві отримало і відразу відправило до Лондона лист без підпису з містечка Златопіль, у якому розповідалось про жахливе становище, в якому опинились українські селяни: «Люди їдять жаб, трупи коней, що загинули від сапу, вбивають і поїдають один одного, викопують мертвяків і їдять їх. Все це може підтвердити будь-хто у Златопільському районі».

Але наслідки голодомору були жахливими. Аналіз радянської демографічної статистики 30-х рр. свідчить, що безпосередні втрати населення України від голоду 1932 р. становили 150 тис., а від голоду 1933 р. – від 3 до 3,5 млн. чоловік. Загальні людські втрати, які включають смертність від дистрофії і катастрофічне зниження народжуваності (майже в 10 разів), під впливом голоду в 1932–1933 рр. досягли 5 млн. чоловік, за деякими підрахунками загальна смертність 1932–1933 рр. сягала від 6 до 9 мільйонів жителів українського села. Факти і статистика свідчать: такої масової загибелі, знищення людей, як у роки сталінської колективізації,

історія всього людства не знала. Голодомор 1932–1933 рр. – масовий геноцид комуністичного режиму проти українців.

3. Сталінський терор в 1930-ті роки

Систематично знищуючи майже всі аспекти автономності, Сталін прагнув перетворити республіку просто в адміністративну одиницю Радянського Союзу. І кожний, хто ставав на його шляху, підлягав ліквідації.

На першому етапі наступу Сталіна проти потенційної опозиції на Україні (реальний опір йому був дуже слабким) основною мішенню стала стара українська інтелігенція, особливо та, що була пов'язана з національними урядами та небільшовицькими партіями 1917-1920 рр., а також видатні діячі культури й науки. ОДПУ, фабруючи «таємні антирадянські організації», застосовуючи фізичний і психологічний терор, змушувало своїх жертв визнавати своє членство в них на широко висвітлюваних у пресі показових процесах. У такий спосіб політична поліція виправдовувала покарання засуджених, дискредитуючи всіх, хто поділяв їхні погляди, й готуючи ґрунт до наступних арештів.

Уперше до цієї тактики на Україні вдалися у 1929-1930 рр., коли в належності до таємної націоналістичної організації під назвою «Спілка визволення України» (СВУ) було звинувачено 45 провідних учених, письменників та інших представників інтелігенції, включаючи Сергія Єфремова, Володимира Чехівського, Андрія Ніковського, Йосипа Гермайзе, Михайла Слабченка, Григорія Голоскевича та Людмилу Старицьку-Черняхівську. «Виявленій» організації приписувалася мета: за допомогою чужоземних держав, емігрантських сил, підбурювання селянства проти колективізації, вбивства Сталіна та його соратників відокремити Україну від СРСР. Використавши й цей судовий процес для створення атмосфери підозріливості та небезпеки, радянські власті перейшли до широкого наступу на інтелектуальну еліту.

Як можна було сподіватися, однією з перших установ, що зазнали головного удару в цьому наступі, була Всеукраїнська Академія наук. Після процесу СВУ, під час якого називалися імена багатьох членів Академії, уряд увів цензуру на її видання, став закривати найдіяльніші її секції й виганяти «буржуазних націоналістів». У 1931 р. розпустили історичну секцію М. Грушевського, а самого вченого під приводом того, що він причетний до ще однієї таємної організації, вислали до Росії, де він у 1934 р. помер. Набагато суворіших переслідувань зазнали багато його колег і майже всі учні.

Процес СВУ став також сигналом до знищення Української автокефальної православної церкви. Звинувачені у співпраці з цією організацією, першоєрархи церкви були змушені скликати у січні 1930 р. собор і саморозпуститися. Незабаром митрополита Миколу Борецького, десятки єпископів та сотні священиків було заслано до трудових таборів.

У 1933 р., коли ще не зринула перша хвиля репресій, Сталін розпочав нові. Тепер вони були спрямовані насамперед проти членів партії. Чистки не були чимось новим, їх періодично проводили у 1920-х роках для звільнення партії від пасивних, опортуністичних, розхлябаних та інших непридатних для боротьби членів. Але в 1930-х роках вони набули зловісних, страхітливих рис. Членів партії виключали в основному за «ідеологічні помилки й прорахунки», тобто за те, що вони насправді чи за підозрою не погоджувалися з політикою Сталіна. Виключення з партії звичайно вело до розстрілу чи заслання. В результаті терор став ознакою життя не лише широких мас, а й навіть комуністичної верхівки.

У Радянському Союзі в цілому апогей сталінських чисток настав у 1937-1938 рр., проте, як зазначив Лев Копелєв, «на Україні тридцять сьомий рік почався в тридцять третьому». Ймовірно, що

небезпека націонал-комунізму, з одного боку, та Червоноармійці руйнують церкву. Початок 30-х років деморалізованість українських комуністів страхіттями колективізації та голоду, з іншого, привернули особливу увагу власне до українців. Про наближення бурі сповістив зсув ідеологічних акцентів у Москві. Роками партія повторювала устами своїх вождів, що головною небезпекою для радянського ладу є російський шовінізм, Тим часом як націоналізм неросійських народів являє собою меншу небезпеку, бо по суті є лише реакцією на перший. Однак у 1933 р. вже стверджувалося, що український націоналізм посилюється завдяки підтримці з боку куркулів, і він називався найсуттєвішою для України проблемою. Так відкривався шлях до переслідування тих українських комуністів, які були тісно пов'язані з політикою українізації.

Незадоволення Сталіна українцями не викликало подиву. Українське село ніколи не підтримувало більшовиків, а в міру того як у міста - ці традиційні бази підтримки комуністів - вливалися мільйони селян, ставала реальною загроза перетворення їх на благодатний ґрунт для українського націоналізму та сепаратизму. Наміри Сталіна очистити КП (б) У насамперед пояснювалися тим, що вона, на його думку, не проявила себе належним чином під час колективізації. Вирішивши зробити комуністів України «козлами відпущення» за провали 1932-1933 рр., Сталін наказав піддати їх відкритій критиці. В результаті українські комуністи засуджувалися в передовицях «Правди» та резолюціях ЦК. за недостатню пильність і м'якотілість до куркулів та в проведенні зернозаготівель.

Перед українськими комуністами стояла трагічна дилема. Опинившись між вимогами Сталіна, з одного боку, та страшною долею населення України - з іншого, вони були не в змозі ні задовольнити перших, ні допомогти останньому. Втративши прихильність Москви й не маючи підтримки народу, КП(б)У стала безпорадною. Найдошкульнішого удару їй було завдано в січні 1933 р., коли Сталін призначив своїм особистим представником на Україні, а фактично її «віце-королем», Павла Постишева. Разом із Постишевим прийшли новий голова ОДПУ Всеволод Балицький і тисячі російських функціонерів. Стало ясно, що скінчилися дні, коли українські комуністи самі «правили бал» на Україні.

Постишеву було доручено завершити колективізацію без огляду на кошти, провести чистку в комуністичній партії та припинити українізацію. Тисячі місцевих чиновників на селі він замінив своїми людьми. Водночас він розпочав наступ на українізаторів. Засудивши підкреслювання «національної специфіки» як «небажання підпорядковуватися всесоюзним інтересам», він говорив про українізацію як про «культурну контрреволюцію», націлену на розпалювання «національної ворожнечі в пролетаріаті», на «ізоляцію українських робітників від благотворного впливу російської культури».

Головним об'єктом цих наскоків був комісар освіти М. Скрипник. Не бажаючи зректися політики українізації, 7 липня 1933 р. він накладає на себе руки. Так само кількома місяцями до цього вчинив М. Хвильовий. Інший ідеолог українського націонал-комунізму Шумський помер на заслання. По мірі того як набирало обертів правління терору Постишева, страчувалися чи висипалися в табори тисячі представників нової радянської інтелігенції, що з'явилася у 20-ті роки. За деякими підрахунками, з 240 українських письменників тоді зникло 200. Із 85 вчених-мовознавців ліквідували 62. Оголошували шпигунами й заарештовували філософів, художників, редакторів. До сибірських таборів заслали навіть Матвія Яворського та його співпрацівників з Українського інституту марксизму-ленінізму, що розробляли марксистську історію України. Закрили експериментальний театр Курбаса «Березіль», а сам Курбас, як і драматург М. Куліш, також зникли у трудових таборах. Прославлені на весь світ фільми Довженка зняли з прокату, а самого кінорежисера змусили переїхати до Москви. На кобзарський з'їзд було запрошено кілька сотень

кобзарів, яких заарештували, а потім, як переказують, розстріляли. Щоб урятуватися, деякі письменники, такі як П. Тичина та М. Бажан, стали писати під диктовку Москви.

Розпочате в 1930 р. знищення українських установ тепер сягнуло апогею. Комісаріати освіти, сільського господарства, юстиції, сільськогосподарська академія, редколегії газет, літературних часописів, енциклопедій, кіностудії оголошувалися «гніздами націоналістів-контрреволюціонерів» і піддавалися чисткам. У листопаді 1933 р., підбиваючи підсумки своєї праці, Постишев вихвалявся, що, «виявивши націоналістичний ухил Скрипника, ми змогли звільнити... структуру української соціалістичної культури від усіх... націоналістичних елементів. Була виконана велика робота. Досить сказати, що один лише Наркомісаріат освіти ми очистили від двох тисяч людей, що належали до націоналістичних елементів, у тому числі близько 300 вчених і письменників». Але чистки Постишева були спрямовані не тільки проти діячів культури, а й проти політичної верхівки України. За звинуваченнями в націоналізмі жертвами чисток стали понад 15 тис. відповідальних працівників. Крім націоналізму, членів партії звинувачували у «фашизмі», «троцькізмі». «відсутності більшовицької пильності» та «зв'язках з емігрантськими колами та чужоземними державами». В результаті між січнем 1933 та січнем 1934 р. КП(б)У втратила близько 100 тис. членів. Постишев зазначав, що майже всіх усунених з посад ставили до розстрілу або висилали. Навіть Л. Троцький визнавав, що «ніде репресії, чистки, приниження і взагалі всякого роду бюрократичне хуліганство не набрали таких страхотливих розмірів, як на Україні, у боротьбі з могутніми прихованими прагненнями українських мас до більшої свободи й незалежності».

Якщо хвилі репресій, що котилися по Україні, на початку 1930-х років були в основному спрямовані проти українців, то «Велика чистка» 1937-1938 рр. охопила весь Радянський Союз. Вона ставила метою змести всіх реальних та уявних ворогів Сталіна і пронизати всі рівні радянського суспільства, особливо вищі ешелони, почуттям незахищеності, рабської залежності й покори «великому вождеві». У низці показових судових процесів були дискредитовані, а згодом розстріляні майже всі «батьки-засновники» більшовизму (і потенційні суперники Сталіна). Політична поліція, що тепер називалася НКВС, без упину фабрикувала «змови» терористичних груп, пов'язуючи з ними дедалі ширше коло людей. Звичайним явищем був смертний вирок, що зразу ж виконувався, чи у кращому випадку тривалий термін ув'язнення в сибірських концтаборах. Щоб забезпечити собі невичерпний запас «зрадників», слідчі НКВС зосереджувалися на питаннях: «Хто вас завербував?» і «Кого завербували ви?». Отримані «визнання» часто прирікали випадкових знайомих, друзів і членів сімей. Навіть коли зростала загроза війни в Європі, була розстріляна значна частина військового командування - єдина база потенційної опозиції.

І знову Україна опинилася серед республік, що зазнали найдошкульніших ударів. На відміну від чисток 1933 р., під час яких репресували противників колективізації та українізаторів, у 1937 р. Сталін вирішує ліквідувати все керівництво КП (б) У та весь український радянський уряд. Постишев (цей присланий з Росії безжалюсний виконавець чисток 1933 р.) після голодомору, очевидно, став сумніватися в правильності сталінських методів і почав підтримувати українські інтереси. І він, і керівництво української компартії відмовилися проводити чистку в таких масштабах, яких вимагав Сталін. Навіть після того як Постишева усунули, а на Україну в серпні 1937 р. прибули три особистих представники Сталіна - Вячеслав Молотов, Микола Єжов і Микита Хрущов, комуністичне керівництво України у складі Станіслава Косіора, Григорія Петровського і Панаса Любченка продовжувало опиратися чисткам. В результаті до червня 1938 р. 17 міністрів українського радянського уряду було заарештовано і страчено. Прем'єр-міністр Любченко скінчив життя самогубством. Загинули майже всі члени ЦК і Політбюро ЦК КП(б)У. За підрахунками, репресій зазнали близько 37 членів КП(б)У, тобто близько 170 тис. чоловік. За словами нового «віце-короля» Москви у Києві Микити Хрущова, українська компартія «була вичищена до блиску».

НКВС планував знищити цілі верстви населення, як, зокрема, священиків, колишніх учасників антибільшовицьких військ, тих, хто був за кордоном чи мав там родичів, іммігрантів з Галичини; навіть прості громадяни гинули у величезних кількостях. Про масштаби «Великої чистки» свідчить, зокрема, знайдене у Вінниці під час другої світової війни масове поховання 10 тис. розстріляних у 1937-1938 рр. місцевих жителів. З огляду на брак інформації західним ученим важко встановити загальну цифру людських втрат, яких завдав сталінський терор. За підрахунками Адама Улама, в усьому Радянському Союзі між 1937 і 1939 рр. близько 500 тис. чоловік було страчено й десь від 3 до 12 млн заслано до таборів. У світлі вищезгаданих чинників можна припустити, що на Україні число жертв терору було надзвичайно високим.

До кінця 1930-х років те обмежене самоврядування, яке мали українці та інші неросійські народи, було майже знищене. Тепер контроль за всіма сторонами життя був цілком зосереджений у Москві. Нехтуючи повноваженнями, бажаннями й протестами українських комуністів, Сталін правив на Україні через своїх особистих емісарів, таких як Постишев і Хрущов. Попри своє велике економічне значення Україна втратила контроль над власними ресурсами, капіталовкладеннями, розвитком промисловості і, що найважливіше, над сільськогосподарською політикою. Навіть у розпал голодомору український радянський уряд не міг без дозволу Москви розпорядитися жодним кілограмом зерна. Культурні заклади закривалися або вихолощувалися. Було скасовано відмітні риси республіканської системи вищої освіти, а замість впроваджених Скрипником шкільних підручників вводилися загальносоюзні. Централізація й стандартизація зайшли так далеко, що Сталін та його найближче оточення навіть обговорювали питання про те, щоб узагалі скасувати республіканську структуру Радянського Союзу.

Сталін любив поєднувати драконівську політику з незначними пропагандистськими поступками. Так, у 1934 р., коли йшла кампанія централізації, столицю України з Харкова було переведено до її традиційного центру - Києва. У 1936 р. Сталін повторив свій хід. Напередодні «Великої чистки» він дарував народові СРСР нову конституцію, що забезпечувала йому всі громадянські права, якими користувалися громадяни «буржуазних демократій». Він оголосив Верховну Раду, що складалася з палати Союзу та палати Національностей, найвищим органом державної влади. Він також підтвердив право республік на вихід із Союзу і збільшив їхню кількість із 4 до 11, поділивши Середньоазіатський і Кавказький регіони. Знаменитим зразком сталінського цинізму стала його фраза, сказана в апогеї страхів 30-х років: «Жити стало краще, жити стало веселіше».

4. «Розстріляне відродження»

Розстріляне Відродження - літературно-мистецьке покоління 20-х — початку 30-х рр. в Україні, яке дало високохудожні твори у галузі літератури, живопису, музики, театру і яке було знищене тоталітарним сталінським режимом.

Термін "Розстріляне Відродження" вперше запропонував діаспорний літературознавець Юрій Лавріненко, вживши його як назву збірника найкращих текстів поезії та прози 1920-30-х рр. За це десятиліття (1921-1931) українська культура спромоглася компенсувати трьохсотрічне відставання й навіть переважити на терені вітчизни вплив інших культур, російської зокрема (на 1 жовтня 1925 р. в Україні нараховувалося 5000 письменників).

Головними літературними об'єднаннями 20-30-х рр. були "Ланка" (пізніше "МАРС"), "Плуг", неокласики "Молодняк", "Спілка письменників західної України", ЛОЧАФ (об'єднання армії та флоту). Найвпливовішим був "Гарт", який пізніше був перейменований на "ВАПЛІТЕ" ("Вільну Академію Пролетарської Літератури"). Саме ВАПЛІТЕ в особі Миколи Хвильового розпочало

славетну літературну дискусію 1925-1928 рр. і перемогло в ній, довівши наявність і необхідність національної, специфічної української літератури, орієнтованої на Європу, а не на Росію.

Головними складниками новітньої еліти, її світогляду був бунт, самостійність мислення та щира віра у власні ідеали. В більшості своїй це були інтелектуали, які робили ставку на особистість, а не на масу.

Комуністична партія СРСР відчула свою поразку і почала діяти забороненими методами: репресіями, замовчуванням, нищівною критикою, арештами, розстрілами. Початком масового нищення української інтелігенції вважається травень 1933 р., коли 12-13 числа відбулися арешт Михайла Ялового і самогубство Миколи Хвильового.

Перед письменниками стояв вибір: самогубство (Микола Хвильовий), репресії і концтабори (Борис Антоненко-Давидович, Остап Вишня), замовчування (Іван Багряний, Віктор Петров (Домонтович)), еміграція (Володимир Винниченко, Євген Маланюк), або писання програмових творів на уславлення партії (Павло Тичина, Микола Бажан). Більшість митців була репресована і розстріляна. Твори здавалися до спецховів, заборонялися, замовчувалися, багато з них були назавжди втрачені. Хоча й функціонували у самвидаві (Іван Багряний), рукописних копіях, виходили за кордоном. Коли 1947 року Іван Багряний видав за кордоном свою поетичну збірку "Золотий бумеранг", другою назвою її було "Рештки загубленого, репресованого та знищеного".

Кульмінацією дій радянського репресивного режиму стало 3 листопада 1937 р. Тоді, "на честь 20-ї річниці Великого Жовтня" у Соловецькому таборі особливого призначення були розстріляні Лесь Курбас, Микола Куліш, Матвій Яворський, Володимир Чеховський, Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Григорій Епик, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Козоріс, Олекса Слісаренко, Михайло Яловий та інші. Загалом, в один день за рішенням несудових органів, було страчено понад 100 осіб представників української інтелігенції - цвіту української нації.

У тридцяті роки була також знищена і велика кількість діячів культури старшого покоління, які стали відомими ще до радянської влади, і таким чином належать до покоління діячів початку ХХ століття, а не 1920-30-тих років. Це Людмила Старицька-Черняхівська, Микола Вороний, Сергій Єфремов, Гнат Хоткевич та інші. Проте завдяки політиці українізації вони активно включились в процеси з розбудови української літератури, культури, науки, що відбувались в УСРР, дехто з них задля цього повернулись з еміграції, як Микола Вороний, або спеціально переїхав з українських країв під владою Польщі як Антін Крушельницький з родиною.

Невідомі точні дані щодо кількості репресованих українських інтелігентів у часи сталінських репресій періоду Розстріляного Відродження. За деякими даними це число сягало 30.000 осіб. За оцінкою Об'єднання українських письменників "Слово" (організації українських письменників у еміграції), яку було надіслано 20 грудня 1954 р. Другому Всесоюзному з'їздові письменників, 1930 року друкувалися 259 українських письменників, а вже після 1938 року — з них друкувалися лише 36 (13,9%). За даними організації, 192 із "зниклих" 223-х письменників були репресованими (розстріляними чи зісланими в табори з можливим подальшим розстрілом чи смертю), 16 — зникли безвісти, 8 — вчинили самогубство. Ці дані добре узгоджуються з мартирологом українських письменників "Олтар скорботи" (чільний укладач — Олекса Мусієнко), який налічує 246 письменників-жертв сталінського терору. Це число в понад два рази перевищує загальну кількість згаданих там українських письменників репресованих іншими режимами, зокрема періодом нацистської окупації (55), брежнєвської епохи (29), російської імперії (11), австро-угорщини (3) та ін. За іншими даними, з 260 українських письменників було репресовано 228.

ЛЕКЦІЯ 12

Україна в роки Другої світової і Великої Вітчизняної війни

План

1. Радянсько-німецький пакт 1939 р. Початок Другої світової війни. „Радянізація ” Західної України.
2. Початок Великої Вітчизняної війни. Воєнні дії в Україні. Україна під гнітом німецько-фашистських окупантів.
3. Корінний перелом в ході війни. Початок визволення України.
4. Переможне завершення війни. Культурні та наукові досягнення українців.

1. Радянсько-німецький пакт 1939 р. Початок Другої світової війни.

„Радянізація ” Західної України

Відповідаючи на перше запитання, студенти повинні розкрити основну причину розв’язання Другої світової війни: це друга світова економічна криза, яка призвела до:

1. Різке загострення протиріч між двома блоками провідних держав світу.
2. Бажання фашистської Німеччини встановити світове панування.
3. Протиріччя між Радянським Союзом та фашистською Німеччиною, та з’ясувати її характер – антифашистський.

Наприкінці 30-х рр. різко зросла небезпека війни в Європі. Нацистська Німеччина раніше, ніж інші великі держави, підготувалася до воєнних дій.

На відміну від 1914 р. обстановку в Європі визначали не два, а три центри військової сили, що зумовило непередбачуваність політичних подій. Й. Сталін готовий був проводити переговори про наступальний союз одночасно з нацистською Німеччиною і демократичними країнами Заходу.

Західні демократичні країни зі свого боку зробили спробу спрямувати агресію нацистів у бік СРСР. Й. Сталіна не запросили у вересні 1938 р. на переговори до Мюнхена, на яких Франція і Велика Британія погодилися задовольнити вимоги А. Гітлера щодо Чехословаччини, щоб отримати від нього гарантії «вічного миру». Однак Гітлер після Чехословаччини негайно дав директиву розробити план воєнної кампанії з метою ліквідації Польщі.

З березня по серпень 1939 р. у Москві проводилися безрезультатні переговори з представниками Великої Британії і Франції щодо створення системи колективної безпеки проти країни-агресора. Якраз у цей період Й. Сталін почав налагоджувати відносини з Німеччиною. 23 серпня до Москви прибув міністр закордонних справ Третього рейху Й. фон Ріббентроп. В. Молотов і Й. Ріббентроп підписали Договір про ненапад між СРСР і Німеччиною, який дістав назву Пакту Ріббентропа-Молотова. До нього додавався таємний протокол, де йшлося про розмежування «сфери обопільних інтересів» у Центрально-Східній Європі. Диктатори поділили між собою Польщу. Більша частина її території опинилася у сфері радянських інтересів.

1 вересня 1939 р. німецькі війська перейшли кордони Польщі. Почалася друга світова війна. Маючи з Польщею договірні зобов’язання, Велика Британія і Франція 3 вересня оголосили війну Німеччині.

З початком війни Й. Сталін змушений був потурбуватися про ідеологічне виправдання запланованого вторгнення у Польщу. Було можливим лише одне обґрунтування: «визвольний похід» Червоної армії на допомогу населенню Західної України і Західної Білорусії. Тому

довелося відмовитися на користь Німеччини від окупації Люблінського і частини Варшавського воєводств і домовитися про переведення Литви з німецького в радянську «сферу інтересів».

17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла кордон. Західні українці й білоруси з радістю зустріли війська зі Сходу. Двадцять років вони жили ідеєю боротьби проти польського поневолення. Завдяки приходу Червоної армії вони возз'єднувалися зі своїми народами.

Не бажаючи перетворювати радянсько-німецький дипломатичний союз на союз військовий, Велика Британія і Франція погодилися з інтерпретацією радянського нападу на Польщу як «визвольного походу». Навіть польський уряд обмежився протестами замість оголошення війни.

Восени 1939 р. здавалося, сподівання населення західноукраїнських земель на спокійне і щасливе життя в Радянському Союзі виправдовуються. Національна політика радянського уряду не була схожа на політику дореволюційного Петрограда. На відміну від царської армії, яка у 1914 р. і 1916 р. приносила на своїх багнетах русифікацію і національне гноблення, Червона армія прийшла в 1939 р. на Західну Україну, а в 1940 р. – в Бессарабію та Північну Буковину з гаслами возз'єднання західноукраїнських земель з Українською державою у складі СРСР. Пропагандисти підкреслювали, що віднині українці – колишні громадяни Польщі та Румунії – користуватимуться всіма національними правами в єдиній радянській Україні.

На підприємствах, які ставали державними, утворювалися профспілки радянського зразка. За їх участю визначалися потреби виробничого процесу, які задовольнялися промисловими підприємствами східних областей України та інших союзних республік. За кілька місяців зарплата робітників істотно зросла, було ліквідоване безробіття. Була запроваджена українізація системи народної освіти, поліпшилося медичне обслуговування, особливо на селі.

До кінця 1939 р. поміщицькі маєтки були поділені між селянами. Майже півмільйона селян Західної України одержали у користування понад мільйон гектарів землі, десятки тисяч коней і корів. Третина селянських господарств, які були найбільш бідними, звільнялися від податків.

Проте дуже швидко населення західноукраїнських земель побачило справжнє обличчя тоталітарної держави. За розмахом репресивної політики радянський режим далеко випередив царський. Було зруйновано політичну та культурну інфраструктуру, створену місцевою українською інтелігенцією (перестали функціонувати всі колишні українські партії, а також культурницькі організації, зокрема «Просвіта», Наукове товариство ім. Шевченка тощо); насильницька колективізація; антицерковні акції, репресії проти «буржуазних соціалістів». Радянізація західноукраїнських земель означала насамперед депортацію усіх осіб небажаного соціального походження та національності. Кількість депортованих вимірювалася сотнями тисяч. Це означало, що кожного десятого жителя регіону було репресовано. Висилилися всі, хто у майбутньому міг організувати опір владі.

Ілюзії «золотого вересня» швидко розвіювалися. Населення західних областей УРСР гостро відчувало ту несвободу, якою огорнув тотальний режим кожному людину, даючи їй гарантований мінімум засобів існування.

У червні 1940 р. СРСР зажадав вивести румунські війська з Бессарабії та Північної Буковини, загрожуючи у разі невиконання вимоги розпочати війну. Основна частина Бессарабії ввійшла до складу Молдавської РСР. Три повіти і Північна Буковина приєднувалися до УРСР (з них були утворені Чернівецька і Ізмаїльська області).

2. Початок Великої Вітчизняної війни. Воєнні дії в Україні. Україна під гнітом німецько-фашистських окупантів

З другого питання треба сказати, що Радянський Союз всебічно готувався до війни з фашистською Німеччиною. Так, напередодні війни до Червоної армії почали надходити зразки

нової досконалої техніки: реактивні міномети БМ-13 («Катюші»), середні танки Т-34, винищувачі ЯК-1 і МІГ-3, напівавтоматичні зенітні гармати і великокаліберні зенітні кулемети. Однак промисловість не встигала перетворювати ці зразки на масову продукцію.

Чисельність Червоної армії влітку 1941 р. збільшилася майже до 5 млн. бійців і командирів. Було сформовано багато нових дивізій, основна частина яких зосереджувалася вздовж західного кордону.

Після капітуляції Франції становище Німеччини у Європі настільки зміцнилося, що союз з СРСР втратив для А. Гітлера всяку ціну. 21 липня 1940 р. він дав директиву генеральному штабу вермахту розробити план «Барбаросса», який передбачав розгром СРСР за чотири-шість тижнів.

У серпні 1940 р. Німеччина почала передислокацію військ із заходу на схід. У грудні Гітлер остаточно підтвердив рішення про напад на сході і назвав його дату – 15 травня 1941 р. Вторгнення в Югославію і Грецію змусило фюрера відкласти початок війни з Радянським Союзом до 22 червня.

22 червня 1941 р. Німеччина та її союзники без оголошення війни напали на Радянський Союз і почали наступ на трьох стратегічних напрямках. Група армій «Північ» просуvalася у напрямку на Ленінград, «Центр» – націлювалася на Москву, а група «Південь» – мала окупувати Україну.

Південне угруповання ворога складалося з трьох німецьких і двох румунських армій, а також танкової групи та механізованого корпусу угорської армії. Всього під началом генерал-фельдмаршала фон Рундштедта було 57 дивізій і 13 бригад, підтримуваних 4-м повітряним флотом Німеччини і всією румунською авіацією.

Групі армій «Південь» протистояли 80 дивізій Київського особливого і Одеського військових округів, розгорнутих у перший день війни відповідно у Південно-Західний і Південний фронти. Ці фронти за чисельністю військових і техніки відчутно переважали противника.

Незважаючи на чисельні факти масового героїзму бійців та командирів, Червона армія відступала. У перші години війни противник завдав бомбового удару по 66 аеродромах Південно-Західного фронту. Залишилося тільки 359 машин, придатних до бою, які довелося перебазувати на тилові аеродроми. В районі Луцьк – Броди – Дубно розгорілася танкова битва. Радянські танкові корпуси зазнали втрат, що перевищували втрати противника у 20 разів.

Червоноармійці, озброєні переважно трьохлінійками, не могли протистояти німецьким автоматникам. Не маючи досвідченого керівництва, вони нерідко піддавалися паніці і потрапляли в оточення («котли»).

Далі студентам треба розкрити дуже важливе питання про характер та значення Великої Вітчизняної війни. По-перше, це була дійсно справедлива, визвольна війна за свободу та незалежність СРСР, в тому числі й України, від німецько-фашистських загарбників. По-друге, це була війна за свободу й демократію всього людства, проти світового панування німців. Тому ця війна мала всесвітнє значення. Радянський Союз перетворився в головну антифашистську силу, яка врятувала все людство від нацистського поневолення. Це була дійсно Велика Вітчизняна війна, Велика і за масштабами, й значенням для усього людства.

Відповідаючи на третє питання, студенти повинні спростувати новий історичний міф про те, що начебто перемога Німеччини над Радянським Союзом було б прогресивним явищем для України. Це зовсім не відповідає правді історії.

Насправді німці зовсім не планували дати незалежності Україні, а мали інші плани відносно України. Так, про існування планів ліквідації українців на територіях, які нацисти розглядали як «життєвий простір» для німецького населення, ще ніхто не здогадувався.

У другій половині 30-х рр. Версальсько-Вашингтонська система, не витримуючи натиску міцніючої Німеччини та її сателітів, починає тріщати по всіх швах.. За цих умов українське

питання поступово висувається на одне з чільних місць у міжнародній політиці. Напередодні Другої світової війни роз'єднаність українських земель, їх перебування у складі чотирьох держав, що мали різний соціально-політичний устрій, були важливим дестабілізуючим чинником політичного життя Європи. Це робило українське питання клубком серйозних суперечностей, а «українську карту» – козирем у великій дипломатичній грі.

Що стосується нацистської Німеччини, то тут у 1933–1938 рр. стосовно України превалювала думка керівника зовнішньополітичного бюро нацистської партії А. Розенберга. Висунута командою Розенберга концепція «свідомого європеїзму» особливо акцентувалася на проблемах східної Європи. Принципова ідея цієї концепції полягала в тому, щоб роздробити народи регіону за національними ознаками, нацькувати їх один на одного, а потім легко підкорити всю територію Східної Європи. Ось чому Розенберг із самого початку пропагував ідею утворення формально самостійних, але фактично залежних від нацистського рейху держав в Україні та на Кавказі, що могли бути створені для протидії ослабленій Російській державі з центром у Москві. Ця концепція відповідала поглядам Гітлера в той період.

Проте в другій половині 30-х рр. відбулася певна еволюція поглядів А. Гітлера. У цей період він відходить від ідеї створення на тривалий час бодай маріонеткової держави на українських землях, намагаючись використати «українську карту» тільки як зручний козир у складній дипломатичній грі напередодні Другої світової війни. Дуже показова в цьому сенсі історія, яка сталася з Карпатською Україною – державою, яка виникла на території Закарпаття після окупації Німеччиною Чехословаччини. Нацисти відмовились від ідеї використати це державне утворення для подальшої експансії на схід і дали окупувати цю територію своєму союзникові – Угорщині.

За генеральним планом «Ост», який було розроблено у 1940 р. в імперському управлінні державної безпеки під керівництвом Гімmlера, передбачалося онімечування Польщі, Балтії, Білорусії, України і значної частини європейської частини населення (зокрема, у Західній Україні – 65 відсотків) і онімечування тих, хто підходив за расовими стандартами. На родючих українських чорноземах колонізатори мали намір розмістити після війни поміщицькі й фермерські господарства ветеранів вермахту – офіцерів і солдатів.

Тобто, якщо в довоєнний період планувалося утворення бодай маріонеткової української держави, то вже на початку агресії проти Радянського Союзу українські землі розглядалися як бездержавний сировинний придаток, джерело продовольства і робочої сили, з перспективою (після знищення значної частини населення) онімечення та колонізації.

Відповідаючи на четверте питання, студенти повинні, спираючись на підручник, докладно розповісти про те, як розгорталися воєнні дії на Південно-Західному фронті, тобто в Україні, про героїчну оборону Києва та Одеси.

За три тижні боїв зі 170 дивізій діючої армії на радянсько-німецькому фронті боєздатність зберігали лише 70. Ворог просунувся в південному напрямку на 600 км і вийшов на підступи до Києва й Одеси.

Катастрофічні поразки пояснювалися кількома причинами: 1) стратегія Москви була розрахована тільки на наступальну війну; 2) негативну роль відіграла переконаність Й. Сталіна у тому, що до перемоги над Великою Британією Німеччина не наважиться напасти на СРСР; 3) армія втратила командирські кадри під час репресій 1937 р. Загалом 90 відсотків командних посад зайняли люди без вищої спеціальної освіти; 4) радянське суспільство, яке зазнало терору, було роз'єднаним.

У серпні-вересні 1941 р фашистські війська форсували Дніпро. Після прориву Південно-Західного фронту захисники Києва опинилися перед загрозою оточення. Однак Й. Сталін не дозволив відведення радянських частин з Києва. 15 вересня чотири армії опинилися в «котлі». Ситуація переросла у великомасштабну трагедію.

Наприкінці вересня Червона армія змушена була залишити Одесу. На початку жовтня війська зазнали катастрофічної поразки у Приазов'ї. У середині жовтня бої розгорнулися вже на підступах до Харкова і на Донбасі.

Радянсько-німецьку війну в СРСР було проголошено Великою Вітчизняною. Назва відповідала національно-патріотичним почуттям громадян СРСР.

«Бліцкриг» – блискавична війна – у німецьких генералів не вийшов. Після розгрому німців під Москвою 5 грудня 1941 р. створилися умови для контрнаступу радянських військ на інших напрямках. Але на кінець 1941 р. Україна була повністю захоплена гітлерівцями.

Наприкінці 1941 р. було сформовано майже 400 нових дивізій. Це дало можливість компенсувати втрати перших місяців війни. Генеральний штаб запланував наступальні операції. Проте погана організація управління і недостатнє матеріальне забезпечення військ призвели до трагедії. Бої за Донбас у січні-березні 1942 р. не дали результату. Поразкою радянських військ завершився також розпочатий з ініціативи керівників Південно-Західного фронту (С. Тимошенка й М. Хрущова) у травні 1942 р. наступ у харківському напрямку (в оточення потрапили і були повністю знищені три армії).

Трагічною виявилася доля утвореного в січні 1942 р. Кримського фронту. Після трьох невдалих спроб прорвати оборону німців, щоб допомогти Севастополю, фронт перейшов до оборони. Проте в травні війська фронту змушені були залишити під тиском противника Керченський півострів (у полон потрапило близько 200 тис. бійців). Захисники Севастополя після 250-денної оборони 4 липня припинили опір.

З п'ятого питання студенти повинні докладно розкрити суть і сенс окупаційного режиму, встановленого гітлерівцями в Україні.

Німці запровадили на окупованих територіях жорстокий режим. Окупаційні гарнізони перетворилися на армію грабіжників, садистів, гвалтівників, убивць.

Із самого початку німецька політика була окупаційною і мала колоніальний характер. Дотримуючись класичної формули всіх завойовників «розділай і володарюй» фашисти не тільки зберегли, а й значно посилили розчленування українських земель: Закарпаття ще в 1939 р. було окуповане Угорщиною; Північна Буковина, Ізмаїльщина та «Трансністрія» (Задністров'я – землі між Південним Бугом і Дністром з центром в Одесі) були підпорядковані Румунії; дистрикт «Галичина» приєднувався до створеного гітлерівцями на польській території «генерального губернаторства»; на окупованій території УРСР створювався рейхскомісаріат «Україна» (339,2 тис. кв. км.) Чернігівська, Сумська, Харківська і Ворошилоградська області УРСР перебували під владою воєнних властей.

Рейхскомісаріат «Україна» очолив Еріх Кох. Для управління було створено величезний адміністративний апарат. Центром рейхскомісаріату стало м. Рівне. Фашистський окупаційний режим в Україні мав виконати три основні завдання: забезпечити продовольством, матеріальними і людськими ресурсами потреби нацистської воєнної машини; вивільнити від українського населення шляхом фізичного знищення, депортацій та вивезення на роботу до Німеччини «лебенструм» (життєвий простір) для арійської раси; сприяти колонізації значної частини окупованих земель, заселенню цілих районів німецькими переселенцями.

Фашисти грабували Україну: вивозили історичні й художні цінності, зерно, худобу, навіть чорнозем вивозили ешелонами. Для населення було встановлено комендантську годину, заборонялося збиратися разом більше трьох чоловік, розстріли й катування були звичайною справою. За одного вбитого німецького солдата розстрілювали без суда і слідства 10 мирних українських жителів, за одного офіцера – 100. Українська земля вкрита не лише кров'ю й тілами радянських воїнів, а й мирних жителів.

Після захоплення Києва нацисти здійснили виняткову навіть для їхньої терористичної практики операцію по знищенню в урочищі Бабин Яр десятків тисяч євреїв. З 6 млн. євреїв, знищених у різних країнах, понад 1 млн. становили радянські євреї, в основному на території України та Білорусії.

Нелюдським було ставлення до радянських військовополонених. Загальна кількість червоноармійців, що потрапила до рук німців до травня 1944 р. становила 5,8 млн. чоловік. Нацисти утримували полонених у таборах смерті, де вони вмирали від голоду, холоду, хвороб. В Україні було організовано понад 230 таборів, у яких загинуло 1,4 млн. військовополонених.

Після провалу «бліцкригу» (блискавичної війни) в Німеччині внаслідок постійних мобілізацій не вистачало робочої сили. Вихід було знайдено у використанні примусової праці населення окупованих країн. З України було відправлено 2,4 млн. чоловік «остербайтерів», в основному молодих людей. Багато з них загинули від непосильної праці, потрапили під бомби союзницької авіації або залишилися після війни на Заході.

3. Корінний перелом в ході війни. Початок визволення України

Відповідаючи на третє питання, студенти повинні докладно розкрити значення періоду корінного перелому в ході війни, початком якого став розгром німців під Сталінградом, після якого і почалося визволення України від фашистів наприкінці 1942 – початку 1943 рр.

У другій половині 1942 р. радянська економіка подолала наслідки територіальних втрат. Вона почала випереджати німецьку промисловість за випуском бойової техніки як за кількістю, так і за якістю. Істотну роль у забезпеченні потреб Червоної армії відіграли американські поставки за ленд-лізом (двосторонньою угодою). Формувалися нові армії, покликані забезпечити перелом у війні. Оборона Сталінграда допомогла виграти час для зосередження сил, необхідних для контрнаступу.

Контрнаступ під Сталінградом, який розпочався 19 листопада 1942 р., закінчився оточенням і розгромом знесилених тривалими боями німецьких військ. Сталінградська битва (17 липня 1942 р. – 2 лютого 1943 р.), під час якої Німеччина та її союзники втратили 1,5 млн. осіб, тобто 1/4 діючих на радянсько-німецькому фронті фашистських військ, стала не тільки початком корінного перелому в Другій світовій війні, а й початком визволення території України. Внаслідок розпочатого в ході Сталінградської битви контрнаступу вже 18 грудня 1942 р. було визволено перший український населений пункт – с. Півнівку Міловського району (Луганської) Ворошиловградської області.

Успішний наступ Червоної Армії на широкому фронті продовжувався аж до лютого 1943 р. За цей час було визволено значну частину Донбасу і Харківщини. Завдяки операції «Зірка» радянські війська оволоділи Харковом. Проте ворог був ще дуже міцним і за будь-яку ціну намагався вирвати стратегічну ініціативу. Сконцентрувавши свої сили на південному заході від Харкова, він створив дві ударні групи з семи танкових та моторизованих дивізій («Мертва голова», «Адольф Гітлер», «Рейх» та інші) та вдарив у фланги й тил радянських військ. 16 березня Харків знову було захоплено нацистами.

18 грудня 1942 р. окупантів було вибито з перших українських сіл на Луганщині. До квітня 1943 р. німців відкинули на 700 км від лінії їх максимального просування. Було звільнено значну частину Харківщини й Донбасу.

Улітку 1943 р. Гітлер спробував перехопити стратегічну ініціативу. Однак розпочатий ним 5 липня наступ на Курській дузі провалився. Радянські війська перейшли у контрнаступ і в серпні

звільнили від ворога Лівобережну Україну та весь Донбас. У вересні вони вийшли до Дніпра на 700-кілометровій ділянці.

Восени 1943 р. на території України зосередилася майже половина радянських військ. З боку Німеччини та її союзників у воєнних діях брали участь дві потужні групи армій – «Північна Україна» і «Південна Україна», у складі яких були найбільш боєздатні сили Німеччини з усіма есесівськими танковими частинами.

Розкриваючи друге питання треба сказати, що раніше радянська історіографія стверджувала, що корінний перелом в ході війни почався розгромом німців під Сталінградом 19 листопада 1942 – 3 лютого 1943 рр., а завершився перемогою на Курській дузі влітку 1943 р.

Але сьогодні треба уточнити, що корінний перелом завершився не битвою на Курській дузі, а на наш погляд, нищівним розгромом німців восени 1943 р. Це пояснюється тим, що битва за Дніпро була фактично прямим продовженням наступу радянських військ після Курської битви.

Так, 23 серпня 1943 р. радянська армія визволила від німців м. Харків – другу столицю України, а 8 вересня м. Донецьк (тоді Сталіно), завершивши, тим самим, очищення від німців всього сходу України.

В зв'язку з цим треба підкреслити, що не роблячи ніяких оперативно-стратегічних пауз в декілька місяців до поповнення військ людьми та технікою, радянська армія згідно наказу Ставки, продовжила стрімкий наступ і вже на початку вересня цього року вийшла до Дніпра. Так почалася знаменита битва за Дніпро.

Відомо, що А. Гітлер сподівався зробити на крутому правому березі дуже широкої та глибокої річки так званий неприступний «Східний вал», на якому намагався зупинити наступ радянських військ і переломити, врешті-решт, хід війни на свою користь. Але Ставка радянської армії дуже добре розуміла значення Дніпра. Більш того, Ставка на чолі з Й. Сталіним також враховувала значення українського національного питання. Так, вже в жовтні 1943 р. всі фронти, які просувалися до Дніпра, були перейменовані у 1, 2, 3, 4-й Українські фронти.

Разом з тим, треба сказати, що в битві за Дніпро, були, на наш погляд, дві самостійні військові операції. Перша – це визволення від німців великих промислових і обласних центрів вздовж Дніпра. Так, 14 жовтня було визволено Запоріжжя, а 25 жовтня – Дніпропетровськ та Дніпродзержинськ. Ці міста визволила 46 армія генерала Глаголева з Аульсько-Сошиновського плацдарму. Друга – це визволення м. Києва 6 листопада 1943 р. – столиці Радянської України силами 1-го Українського фронту під командуванням генерала М. Ватутіна. Спочатку планувалося визволити Київ з південного, Букринського плацдарму, але отримали невдачу, і завершили визволення з північного, раніше допоміжного, Лютетського плацдарму.

Й. Сталін дав вказівку зайняти столицю УРСР до жовтневих свят. 6 листопада 1943 р. радянські війська звільнили Київ, але ціною колосальних жертв. З жертвами не рахувались. Українських підлітків з навколишніх сіл нашвидкуруч мобілізували, щоб негайно, без попереднього навчання володіння зброєю, поповнити поріділі частини. Спокутуючи свою «провину» за перебування в окупації, ці юнаки гинули на передовій або ставали мішенню для загороджувальних загонів, якщо відступали без команди. Це була ще одна розправа з українцями, які залишилися в окупації. Ніхто не думав про те, що це держава та її керівники винні у тому, що були окуповані величезні території, люди були покинуті на призволяще.

Таким чином, слід зробити висновок, що період корінного перелому в ході війни, охоплює не дві, а три великі битви: Сталінградську, Курську та битву за Дніпро, яка була фактично продовженням Курської битви. Після цього стратегічна ініціатива і співвідношення сил остаточно перейшли на користь Червоної армії.

Катастрофічні поразки перших років війни на території України були безпосереднім наслідком терору, розв'язаного державою проти власного народу у передвоєнні роки. Тепер, коли Радянська армія поверталася в Україну, компартійно-радянське керівництво на чолі з Й. Сталіним робило все, щоб українці сприйняли її як свою визволительку.

Для підпільної роботи на окупованій території України були залишені більше 40 тис. комуністів. Більшість з них загинула на початку окупації.

Лише у червні 1942 р. було створено централізоване керівництво – Український штаб партизанського руху (УШПР). Штаб налагодив регулярний зв'язок із партизанськими краями і загонами. Завданням УШПР було створення організаційних структур, які б допомагали розвиватися партизанському рухові. Бажаючих піти в партизани завжди вистачало, особливо після того, як окупанти почали відправляти молодь з України до Німеччини, щоб виконати завдання берлінських властей з поставки «остарбайтерів». Під керівництвом УШПР проводилися великі рейди партизанських загонів і з'єднань по тилах ворога.

Особливу активність партизанський рух виявив у вирішальному 1943 р. Цього року партизани в окупаційній зоні підірвали 3688 ешелонів, 1469 залізничних мостів. «Рейкова війна» стала однією з основних форм партизанської активності, оскільки можна було завдавати потужних руйнівних ударів малими силами. Так, вибуховими пристроями, надісланими лише одним літаком з Великої землі, за підрахунками технічного відділу УШПР, партизани пускали під укіс щонайменше 4 фашистські ешелони і виводили з ладу майже 200 м залізничного полотна. Рух припинявся на 2–4 доби. Тобто втрати часто були більші, ніж під час бомбардування авіацією.

28 жовтня в 1944 р. завершилось повне визволення України від німців. Так, наприкінці грудня 1943 р. Перший Український фронт мав 10 армій загальною чисельністю понад 800 тис. бійців. З такими силами він здійснив Житомирсько-Бердичівську операцію. На початку 1944 р. війська Першого і Другого фронтів розпочали й успішно завершили Корсунь-Шевченківську операцію по ліквідації десяти німецьких дивізій, що потрапили в оточення.

Також треба сказати, що наприкінці жовтня 1944 р. була визволена і Закарпатська Україна, яка незабаром возз'єдналася з Радянською Україною. Так остаточно всі українські землі були об'єднані в єдину державу.

4. Переможне завершення війни. Культурні та наукові досягнення українців

Відповідаючи на четверте питання, треба обов'язково сказати про великий внесок українського народу в загальну велику Перемогу всього людства над фашистською Німеччиною.

Радянсько-німецька війна стала найголовнішою подією Другої світової війни. Німеччина та її союзники втратили на Східному фронті 10 млн. солдатів та офіцерів із загальної кількості втрат в 13,6 млн. Радянська армія розгромила 607 дивізій противника, тоді як збройні сили союзників (Англія, Франція, США) завдали поразки 176 дивізіям.

Важко переоцінити ратний подвиг українського народу. Він боровся за своє фізичне існування, за знищення людиноненависницького «нового порядку» і дав Радянській армії мільйони солдатів, десятки тисяч офіцерів, сотні генералів, багатьох воєначальників.

Двічі із Заходу на Схід, а потім у зворотному напрямку, по українській землі проходив фронт. Все, що можна було вивезти, вивозилося тією стороною, яка відступала, а все інше знищувалося або робилося непридатним для користування. Тому народне господарство республіки виявилось вщент зруйнованим. Про масштаби втрат, заподіяних Україні війною, дає уявлення співвідношення двох цифр: з одного боку, матеріальні втрати СРСР становлять до 40 відсотків сукупних втрат, заподіяних усім учасникам другої світової війни, разом узятих; з іншого – матеріальні втрати України дорівнюють приблизно 40 % загальносоюзних втрат.

Кількість тих, хто загинув у Другій світовій війні, становить 50 млн. чоловік. Точніше кількість людських життів, які згоріли в її полум'ї, підрахувати неможливо. Передусім це пов'язано з цифрами втрат по Радянському Союзу, які щоразу змінюються.

У березні 1995 р. Міністерство оборони Російської Федерації оголосило, що за роки війни до Збройних сил СРСР влилося 34,5 млн. чоловік, а загинуло 11,9 млн. чоловік. Загальна кількість втрат СРСР у війні, в тому числі смертність через воєнні нестатки, досягла 37,2 млн. чоловік. Якщо виключати підвищену смертність і обмежитися тільки підтвердженими випадками загибелі військовослужбовців та цивільних громадян, то цифра втрат знижується до 26,6 млн. чоловік.

Втрати України підрахувати важче, тому що відсутній республіканський зріз деяких загальносоюзних показників. «Книга пам'яті» засвідчує: на фронтах війни загинуло 3 млн. громадян України. Однак за вірогідність цифри, встановленої через багато років, важко поручитися. Сукупні втрати громадян України становлять від 7 до 8 млн. чоловік, це третина від Загальносоюзних втрат.

ЛЕКЦІЯ 13

Становище в Україні у повоєнний період (1946—1953 рр.)

План

1. Встановлення кордонів між СРСР та сусідніми державами. Операція «Вісла». Відбудова зруйнованого у роки війни господарства.
2. Труднощі в сільському господарстві. Голод 1946-1947 рр.
3. Соціально-політичне та культурне життя республіки.
4. Ждановщина. Лисенківщина. Космополітизм.

1. Встановлення кордонів між СРСР та сусідніми державами. Операція «Вісла». Відбудова зруйнованого у роки війни господарства

Розглядаючи перше питання, необхідно звернути увагу на надзвичайні політичні зрушення, що відбулися в Європі, Азії та Африці після завершення Другої світової війни.

Розгром фашистської Німеччини і мілітаристської Японії створив умови для корінних змін у міжнародному розвитку. Увесь характер, хід і результати війни були пов'язані з тим, що боротьба велась між двома системами – першою у світі країною соціалізму і капіталістичними державами. І кожна із них прагнула світового панування для поширення саме своєї системи. Після війни у світі відбулися серйозні зміни: 11 держав Центральної і Східної Європи і Південно-Східної Азії з населенням майже 700 млн. чоловік обрали нову форму політичної організації суспільства – народну демократію. Це ті країни, де залишалися Радянські війська. Що означала народна демократія?

В політиці – мирні, а не збройні перетворення соціально-економічної системи; перехід до соціалізму без диктатури пролетаріату; парламентаризм при наявності опозиційних партій, розділення законодавчої і виконавчої влади.

В економіці – три сектори: соціалістичний, державно-капіталістичний і приватний сектор.

Змінилася розстановка сил після війни – значно зростає авторитет Радянського Союзу, з'являється так званий табір соціалізму – це СРСР і 11 держав Європи та Азії і табір капіталізму – це США, Англія, Франція, Німеччина, Італія, Японія та ін.

Перемога Радянського Союзу у Другій світовій війні стала поштовхом для антиколоніальної боротьби народів Африки та Азії. Колишні колонії поступово звільнялися від залежності метрополій.

Сполучені Штати Америки, на території яких не велися бойові дії, вийшли з війни значно сильнішими і починають диктувати свої умови світу. Новий президент США – Г. Трумен, який прийшов до влади у 1945 р. після Рузвельта, заявив про «жагучу необхідність керувати світом». У 1947 р. країнам-учасникам Другої світової війни США запропонували матеріальну допомогу: «план Маршалла» та «доктрина Трумена». Але Радянський Союз і народно-демократичні країни відмовилися від цієї допомоги, вважаючи її втручанням у їх економіку.

5 березня 1946 р. Прем'єр-міністр Англії Уїнстон Черчилль виголошує у м. Фултон (США) промову, в якій використовує термін «залізна завіса» і ця промова стала початком «холодної війни». Знову зростає міжнародна напруженість. У 1947 р. створено Європейський Економічний Союз (ЄЕС), 1948 р. створюється військовий блок НАТО, у 1948 р. було створено Федеративну республіку Німеччину (канцлер Аденауер). У відповідь Радянський Союз сприяє створенню Німецької демократичної республіки (НДР – східна Німеччина) та РЕВ – Ради економічної взаємодопомоги, до якої одразу увійшли: Албанія, Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, СРСР і Чехословаччина; з 1950 р. – Східна Німеччина, трохи згодом і Китайська народна республіка. У 1955 р. було утворено військовий блок соціалістичних країн та країн народної демократії, який отримав назву – Варшавський договір.

2 червня 1951 р. конгрес США прийняв закон, який вимагав від країн, які отримували допомогу США, припинення торгівлі з СРСР і країнами народної демократії. Вже у 1951 р. у 4–6 разів скорочується товарообіг між СРСР та країнами народної демократії і США, Великою Британією, Францією та ін. країнами.

2. Труднощі в сільському господарстві. Голод 1946-1947 рр.

В цих умовах Радянський Союз починає відновлювати і розвивати своє народне господарство. Американські та європейські економісти підраховали, що ті збитки, які були нанесені війною народному господарству країни можна буде відновити як мінімум через 50, а то і через 100 років, якщо СРСР не скористається іноземною допомогою. США розраховували, що їх тиск на політику СРСР буде вирішальним. Історія показала дещо інше. Радянський Союз не лише сам упорався зі своїми труднощами, а і надавав допомогу іншим країнам Європи та Азії. Але ціна для радянського народу була високою.

Враховуючи те, що значна європейська частина СРСР була окупована фашистами, а німецька ідеологічна машина, як і розвідка працювала дуже добре, тому радянський уряд прийняв заходи для посилення ідеологічної роботи серед населення, особливо колишніх окупованих територій. Серед таких заходів використовувалися і добре перевірені на практиці репресії, щоправда вони вже були не такими масовими. Серед репресованих були відомі люди: економіст О. Чаянов, конструктор ракет С. Корольов, авіаконструктор – А. Туполєв, академік В. Вавілов та багато інших. Псевдонаукою, шкідливою для радянського устрою була визнана спочатку кібернетика, а потім і генетика. Почалися переслідування вчених. Посилення ідеологічної роботи в області літератури та мистецтва також фактично вилилося у репресії проти відомих письменників, поетів, композиторів. Так, у постановках ЦК КПРС 1946–1948 рр. «Про репертуар драматичних театрів і заходи по його поліпшенню», «Про кінофільм «Большая жизнь», «Про оперу «Велика дружба» В. Мурадели», «Про журнали «Звезда» та «Ленинград» проводилася груба проробка відомих діячів мистецтва, розгромна критика, що приводило до трагедій у житті цих діячів. Залишились без роботи і будь-яких прибутків та засобів існування поетеса Г. Ахматова,

письменник-сатирик М. Зощенко, переслідувався поет М. Рильський та багато інших представників інтелігенції. І лише 20 жовтня 1988 р. Політбюро ЦК КПРС відмінило постанови «Про журнали «Звезда» та «Ленінград». З приводу інших постанов, ЦК КПРС відмітив, що окремі недоліки у творах не давали підстав для критики подібного роду.

Важкі рани були нанесені в ході війни Україні. Відомо, що протягом війни населення республіки скоротилося з 41 млн. чол. до 27,4 млн., тобто на 13,6 млн.

У республіці майже повністю були винищені вугільна та металургійна промисловості, які займали провідне місце в СРСР.

Перелік втрат України можна почати з евакуаційного періоду, коли на схід Радянського Союзу були вивезені з України величезні багатства. З липня по грудень 1941 р. з України було евакуйовані майже 2600 підприємств, матеріальну базу багатьох тисяч колгоспів і радгоспів, МТС, наукових і культурних установ та навчальних закладів і понад 10 млн. працівників різних галузей. У цей час у тил було вивезено понад 34 тис. тракторів, близько 2 млн. тон зерна (1/8 частину всіх запасів країни), близько 6 млн. 300 тис. голів худоби. Як згодом сказав Л. Брежнев, «по суті, цілу індустриальну країну було переміщено на тисячі кілометрів», це вже не повернулося до України і після закінчення війни.

За 1944–1953 р. тут було заарештовано 104 тис. осіб, виселено майже 66 тис. сімей (близько 204 тис. осіб). Близько 3,5 млн. було евакуйовані на схід країни, більше 4,5 млн. – пішли на фронт, 24 млн. українців – поневолено.

До 10 млн. залишилося безпритульних; було зруйновано і знищено близько 16 тис. підприємств. Воюючі країни зазнали менших людських втрат: Німеччина – 6,5 млн, Росія – 6 млн осіб.

У цих умовах партійне керівництво СРСР оголосило знову про божевільний план завершення в нашій країні будівництва соціалізму і поступово переходу до комунізму. І все почалося спочатку.

Й. Сталін і його оточення відкинули запропоновану Заходом допомогу під назвою «план Маршалла», яку прийняли всі європейські країни і завдяки якій вони спромоглися швидко відродити економіку. Партійне керівництво СРСР знову почало орієнтуватись на власні сили і на збільшення валової продукції. Повертати евакуйовані підприємства було визнано недоцільним – тож в Україні розпочалося нове будівництво. Повоєнний план відбудови й розвитку народного господарства (звісно, на старих технологічних засадах) було виконано за 4 роки і 3 місяці. Відбудовували без застосування механізації і нових технологій.

За чотирирічним планом передбачалося насамперед відновити довоєнний рівень виробництва з перевищенням його на 48 %. Величезне значення мало капітальне будівництво, необхідно було відновити і побудувати 5900 великих підприємств. І знову, в післявоєнний період, як і після громадянської війни радянський народ надає приклад дивовижного трудового ентузіазму. Він проявився у соціалістичних змаганнях. Перш за все це – Всесоюзне змагання колективів та підприємств. Масовим було і особисте змагання. Тільки в Москві 40 тис. робітників виконували по дві річних норми. Важливе значення мало змагання за економію та ощадливість.

Щорічно промисловість не тільки виконувала але й перевиконувала плани. 19 листопада 1947 р. робітники й службовці Ленінграда звернулися з пропозицією виконати п'ятирічку за чотири роки.

Надважка задача відновлювання народного господарства була вирішена в основному до 1950-го року.

Першорядне значення у відновленні народного господарства приділялося промисловості. Але водночас потрібно було відновлювати сільське господарство. Завдання тут були більш ніж серйозні. Число працездатних колгоспників скоротилося втричі, чоловіків – у 2,4 рази. Заготівля зерна та м'яса у 1945 р. була у 2 рази менша, ніж у 1940 р., молока майже втричі. Населення

декількох районів (Україна, Молдавія) голодувало у 1946–1947 рр. Пленум прийняв резолюцію «Про заходи підйому сільського господарства у післявоєнний період». Але здійснювалися вони не дуже послідовно і тому не давали бажаних результатів.

У сільському господарстві становище було надзвичайно складним: люди працювали на голому ентузіазмі, що згодом дало негативні економічні наслідки. Ніякої техніки не було – орали часом коровами, а то й самі люди запряглися у плуги. Через відсутність паспортів ніхто не міг виїхати з села. Оплата трудодня мізерна: 50–100 г зерна, а то й зовсім нічого; пенсій колгоспники не отримували. За рахунок колгоспів відбудовували МТС, відновлювали дороги, школи тощо. Із сільського господарства викачувалися кошти через спеціальну цінову систему за якої промислову продукцію продавали дорожче, аніж сільськогосподарську, закупівельні ціни були символічними. З 1947 р. колгоспам було дозволено закуповувати на сівбу зерно за втричі вищими цінами від тих, за якими колгоспи продавали на заготівлю державі.

Селяни жили за рахунок присадибного господарства, але невдовзі їх обклали великими натуральними й грошовими податками, зокрема й на фруктові дерева, тому майже всі сади було вирубано. Через великі податки селяни почали вирізати худобу. А у вересні було прийнято рішення відібрати у селян так звані надлишки присадибних земельних ділянок, аби не дати можливості колгоспникам працювати на своїй землі, щоб вони працювали тільки у колгоспі. До того ж було прийняте спеціальне рішення про тих, хто нібито «злісно» ухилився від колгоспної праці: за-гальними зборами приймалося рішення виселяти таких за межі України. А серед цієї категорії були і старі, і хворі, й каліки. За два роки було винесено 12 тис. таких вироків.

Сільське господарство потрапило в смугу різних адміністративних експериментів. Ще у 1949–1950 рр. розпочалась кампанія щодо об'єднання дрібних колгоспів і сіл («укрупнення»), потім спеціальною постановою було заборонено утворювати в колгоспах допоміжні підприємства чи майстерні; через таку заповзятливість чимало керівників було знято з роботи, а то й засуджено як кримінальних злочинців.

1946 р. колгоспні поля вразила посуха. Але партійні органи домагалися повністю виконати план хлібозаготівлі, хоча п'ята частина колгоспів не зібрала навіть того, що посіяла. У той же час липневий пленум ЦК КП(б)У 1946 р. вимагав, щоб колгоспи повернули державі борги і за посівний, і за продовольчий, і за фуражний фонд. Від колгоспників вимагалось, щоб вони працювали весь день і обов'язково виконувати норми виробітку, хоча це не завжди було реально. Практично ця праця не оплачувалась. Отже, працювати на власних ділянках не було можливості, а податки не зменшилися. Тим часом уряд і ЦК КП(б)У своєю постановою вимагали обов'язково здати хліб державі, хоча інколи його було зібрано менше, аніж засіяно (так було, наприклад, у Кіровоградській області).

Не допомогли й репресії проти керівників колгоспів і радгоспів, які не могли виконати плани хлібозаготівлі. У цей час український ЦК Компартії очолював М. Хрущов. І на його ім'я Й. Сталін і А. Жданов надіслали грізну телеграму, звинувачуючи його у «не більшовицькому» ставленні до хлібозаготівлі. Але й наступного року становище не змінилося.

У більшості колгоспів на трудодні не видавали зерна, через відсутність кормів почала гинути худоба. Розпочався голод, селяни потай залишали села і перебирались у міста, і тоді уряд України видав постанову про заборону колгоспникам залишати села, а керівникам підприємств – приймати їх на роботу. Розпочався голод 1946–1947 рр., внаслідок якого в Україні, за офіційними даними, загинуло до 1 млн осіб. Як і 1933 р., люди копали мерзлу картоплю, буряки, їли кору дерев, траплялися випадки людодства. Офіційно було зафіксовано 130 випадків людодства і 189 випадків труподства.

У 1945–1950 рр. в основному завершена колективізація сільського господарства в Прибалтиці, західних областях України й Білорусії та Молдавії.

У післявоєнний період у країні стали відомі імена передовиків соціалістичного змагання у сільському господарстві – М. Посмітний, П. Гудзенко, П. Ангеліна, Гіталов, М. Озерний та ін.

Але сільське господарство відставало. Причини відставання в той період:

1. Матеріальні збитки, втрата людських ресурсів заподіяні війною.
2. Неможливість в умовах адміністративно-командної системи повною мірою пришвидшити розвиток і промисловості, і сільського господарства одночасно.
3. Порушення принципу зацікавленості працівника в результатах праці:
 - продукція у колгоспів практично не купувалась, а вилучалась. За присадибну ділянку – чисельні та непомірні податки, селяни вирубують сади.
 - не сприяло розвитку сільського господарства проведене у 1945–1950 рр. масове збільшення малих колгоспів.

Не було в селі і соціальних умов. Колгоспники не мали навіть паспортів, ними керували безліч організацій, не було грошової виплати (були трудовні), не було пенсій.

Складне становище було ще й тому, що:

1. План розширення земель під обробку був невиконаний з причин незадовільного забезпечення колгоспів матеріальними і трудовими ресурсами.
2. Валовий збір зерна складав лише 46,9 % довоєнного рівня.
3. Низький рівень механізації сільськогосподарських робіт;
4. Тяжкий стан у зерновому господарстві привів до масового вимирання худоби.

Дуже важким було життя колгоспників. Колгоспники писали Першому секретарю ЦК КПУ М. Хрущову: «В газетах пишуть, що все добре. А у нас гірше, ніж 10 років тому. І базару немає, і церкву зруйнували, і баня не працює».

А тим часом Й. Сталін тиснув на М. Хрущова і вимагав виконання планів хлібозаготівлі, називав його «сумнівним типом», «націоналістом», «народником». Зрештою, він у 1947 р. був замінений Л. Кагановичем. Але голод тривав. Він охопив і Молдавію, нижню і середню Волгу. А в той самий час з чорноземних районів Радянського Союзу вивозили зерно до Болгарії, Румунії, Польщі, Чехословаччини, Франції. Експорт зернових за 1946 р. становив 1,7 млн тон.

Диктаторсько-більшовицький уряд влаштував в Україні третій штучний голодомор (після 1921–1922 рр. і 1932–1933 рр.). Уся тоталітарна система, як бачимо, продовжувала функціонувати без змін. Незмінними залишились і методи управління країною порівняно з 30–40-ми рр.

В деяких районах України, котрі особливо постраждали від посухи, влітку 1946 р. відбувалися масові виступи селян. Посилення голоду, зростання смертності примусили деяких голів колгоспів приховати частину зерна і не здавати державі на заготівлю.

Посилений спротив хлібозаготівлі вів до репресій проти керівників районного рівня і голів колгоспів. В ряді областей проводились показові суди. Але план державної хлібозаготівлі був виконаний у 1946 р. лише на 60 %. Взимку 1946–1947 рр. розпочався справжній голод. Рятуючись від голоду, селяни самовільно йшли в міста. У 1946 р. в 16 областях України померло 282 тис. чоловік, у 1947 р. – 528 тис. Щоправда у 1947 р. продовольчі картки були відмінені.

Формально продовжувала існувати так звана система радянської демократії, зафіксована ще в передвоєнний час усіма радянськими конституціями – і союзною, і республіканськими. Це створювало ілюзію народоправства, демократичного суспільства, зокрема, існували сільські, селищні, районні, міські та обласні ради, а також Верховна Рада на республіканському рівні. У межах усіх рад, окрім сільських, функціонували відповідні галузеві відділи й управління, які здійснювали керівництво усіма галузями господарства.

Проте їхня влада була нереальною, бутафорською, бо насправді паралельно існували партійні комітети, які здійснювали керівництво всіма напрямками економічного і суспільно-куль-

турного життя країни. Ради усіх рівнів мали тільки виконувати рішення і директивні вказівки партійних органів – місцевих, районних, обласних, республіканських, союзних. А ці вказівки базувалися на рішеннях комуністичної еліти та затверджувалися на партійних з'їздах і рознарядках таких центральних державних установ, як Держплан, Держпостач, так званий народний контроль, карних органів влади тощо. Як і раніше, інструментами до виконання постанов і рішень, що розроблялися в центрі, були не тільки органи радянської влади – ради, а й профспілки та комсомольські організації.

Існувала система партійної номенклатури, яка призначалася партійними органами зверху і в руках якої перебувала вся реальна влада і всі реальні блага. Ця замкнута консервативна партійна верства цупко трималася за владу, була безумовним виконавцем рішень, що надходили зверху, і душила всяку живу думку й паростки нового, прогресивного в поглядах і методах управління. У своє замкнене середовище вона не допускала розумних та ініціативних, а це призвело до того, що на керівні посади висували, як правило, слухняних виконавців, сірих нездар, часто просто аморальних осіб. Основним їхнім надбанням були вірність партійним лідерам і сила – «партквиток і маузер».

Продовжувалися репресії проти народів, які розпочалися на початку 40-х рр. XX ст. Щоб зміцнити своє становище, безконтрольний диктаторський режим у 40–50-х рр. розпочав зловісні каральні акції проти багатьох народів Союзу, щоб тримати їх у страху і зробити мовчазними рабами одного уряду, однієї правлячої еліти. В 40-х рр. розпочалися небачені ще в історії жодної країни світу виселення цілих народів з їхньої історичної батьківщини. Першими під цей репресивний прес потрапили 1941 р. німці Поволжя. 1943 р. були виселені в східні райони країни та в Сибір калмики і карачаївці; 1944 р. – балкари, кримські татари, болгар, греки, вірмени, німці (з Криму); з Грузії – турки, курди, хемшили. Й. Сталін обдумував питання і про виселення всіх українців. І справді, 1944 р. з'явився «цілком таємний» наказ Берії і Жукова: № 0078-42 від 22 червня, який починався словами: «Выслать в отдельные края Союза ССР всех украинцев, проживавших под властью немецких оккупантов...» – цебто, виселенню підлягали всі українці, адже вся територія України була окупована німецькими військами.

Водночас розпочалася нова хвиля терору і репресій проти української інтелігенції, як і проти інтелігенції в цілому, в усьому Радянському Союзі.

Л. Каганович розпочав гоніння на провідних українських письменників і поетів (з 1947 р.) – Ю. Яновського, І. Сенченка, М. Рильського, А. Патруса-Карпатського, М. Рудницького, Д. Косарика та ін. Критики зазнали (і була прийнята про це спеціальна постанова) праці інституту історії АН УРСР, засуджені праці істориків – «Воз'єднання українського народу в єдиній Українській державі», «Незламний дух великого українського народу», «Короткий курс історії України», «Нарис історії України», перший том «Історії України».

Л. Каганович і його оточення готували нову хвилю фізичних розправ над українською інтелігенцією. Скрізь шукали і викривали «український буржуазний націоналізм», навіть і після відкликання Л. Кагановича до Москви. Жорстко критикували кіноповість видатного українського письменника Олександра Довженка «Україна в огні», низка постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У громила нові праці українських науковців і українські видання: «Нариси історії української літератури», журнал «Перець», журнал «Вітчизна», репертуар театрів України, музичне мистецтво. Все це нагнітало. Ця лінія, тримала інтелігенцію у стані непевності.

А з іншого боку, репресії свідчать, як тоталітарно-диктаторська система боялася національного відродження українського народу, що пожвавилось після війни і в 50-х роках, коли було прийнято кілька розгромних постанов: про журнал «Дніпро», про Спілку письменників України, про видавництво «Радянських письменників» України, про різні ідеологічні помилки і перекручення в літературі. Нищівній критиці було піддано вірш В. Сосюри «Любіть Україну» і т. д.

З 1946 до 1951 рр. було прийнято 12 партійних постанов, які громили всі галузі української культури – у тому числі й досягнення відомих українських композиторів – Б. Лятошинського, Ф. Колесси, М. Вериківського, К. Данькевича (за оперу «Богдан Хмельницький»). Цікаво, що ті постанови пережили усіх партійних вождів і були скасовані лише в епоху «перебудови» – 1990 р.

Таких же переслідувань зазнали і вчені-аграрники, серед яких пройшла грандіозна «чистка». Таким чином було викинуто з науки численну армію дослідників, що не поділяли сумнозвісну консервативну теорію партійного висуванця Т. Лисенка, який відкидав генетику та інші перспективні наукові напрямки. Буржуазними й націоналістичними були визнані не лише генетика, а й кібернетика.

З 1948 р. розпочинається ще одна кампанія – проти «низькопоклонства» перед Заходом і так званого «космополітизму». Громили, передусім, українських письменників як «безрідних космополітів», «антипатріотичних торгашів», «естетствующих никчем» і подібне. З кінця 40-х рр. розгорнулось цькування представників єврейської культури, яких звинуватили в зв'язках із зарубіжним Єврейським антифашистським комітетом. У Києві був закритий кабінет єврейської літератури, мови і фольклору при АН УРСР, а його керівника – С. Співака кинуто до в'язниці. Окрім того, у 50-х рр. було відкрито «Справу лікарів», яка була по суті направлена проти єврейського, українського та литовського народів.

Й. Сталін постійно був невдоволений станом ідеологічної роботи в Україні, критикував партійні кадри, які зі шкури лізли, щоб довести свою вірнопідданість, і топтали українську культуру. Українофобія досягла небачених розмірів і чавила духовне життя українського народу, відродження якого Кремль боявся як потенційного великого державницького народу. Адже без України комуністично-більшовицька імперія була немислимою.

У жовтні 1952 р. відбувся XIX з'їзд Всеросійської комуністичної партії більшовиків (ВКП (б)), який підбив підсумки відбудови народного господарства після війни і змінив назву партії з ВКП (б) на КПРС (Комуністична партія Радянського Союзу). Загальний підсумок був таким: план відбудови і розвитку народного господарства в основному виконаний. Цей факт отримав широкий резонанс на Заході. Причини успіхів СРСР Захід вбачав в іноземній допомозі під егідою США, а також у пограбуванні Німеччини радянськими військами, а не в героїчній праці радянських робітників і селян.

Четверта п'ятирічка – перша післявоєнна, була виконана, але не повністю. Разом з тим, це була єдина п'ятирічка із дванадцяти в Радянському Союзі, яка була практично виконана, і це було значним досягненням радянського народу у зміцненні обороноздатності країни, але ніяк не в рівні життя людей.

В ті часи – всенародного трудового подвигу в ім'я соціалізму – все більш відчутними були протиріччя між новим станом народу-переможця і старими адміністративно-командними методами керівництва країни. Продовжувалися зловживання владою, порушувалась «соціалістична законність», продовжувались репресії.

3. Соціально-політичне та культурне життя республіки

Суспільно-політичне життя в Україні у повоєнні роки мало надзвичайно суперечливий характер. Морально-політична ситуація в Україні визначалася в повоєнні роки подальшим посиленням культу особи Сталіна, якому приписувалась перемога у війні. Розпочався новий виток репресій проти військових і колишніх військовополонених, проти діячів науки і культури, проти державних працівників. Становище в Україні особливо загострилося у березні 1947 р., коли з ініціативи Сталіна першим секретарем ЦК КП(б)У став Лазар Каганович.

Історична дійсність другої половини 1940-х — початку 1950-х рр. характеризується ідеологічними кампаніями, які ставили такі політичні цілі:

- «поставити на місце» діячів літератури та мистецтва;
- організувати літературну критику з Управлінням пропаганди ЦК ВКП(б);
- не допустити «ідеологічно шкідливих» творів;
- звинуватити представників української культури в безідейності і націоналізмі.

Підтримуючи політику у сфері культури, визначену в постановах ЦК ВКП(б) 1946—1948 рр., ЦК КП(б)У ухвалив постанови «Про перекидання і помилки у висвітленні історії української літератури у «Нарисі історії української літератури» (1946), «Про журнал «Вітчизна» (1946), «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення» (1946), «Про стан і заходи щодо поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з рішенням ЦК ВКП(б) «Про оперу «Велика дружба» В. Мураделі» (1948) та ін. Звинувачення діячів української літератури та мистецтва у буржуазному націоналізмі посилювались 1947 р., коли першим секретарем ЦК КП(б)У став Л. Каганович. На Республіканській нараді молодих письменників за його участю були піддані різкій критиці твори «Жива вода» Ю. Яновського, «Його покоління» І. Сенченка, «Мандрівка в молодість» М. Рильського за «націоналістичну ідеологію». Пізніше, 1951 р., ідеологічних нападів зазнав В. Сосюра за вірш «Любіть Україну» з аналогічними звинуваченнями. Загальне керівництво цим погромом здійснював секретар ЦК ВКП(б) з ідеології А. Жданов. Наслідки керівництва пожданівськи виявилися й у сфері гуманітарних наук, зокрема в ухваленій у серпні 1947 р. постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії Наук УРСР». Безпідставній критиці були піддані праці, видані у передвоєнні і воєнні роки: «Короткий курс історії України» за редакцією С. Білоусова, К. Гуслистого, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Ястребова, «Нариси історії України» за редакцією К. Гуслистого, Ф. Ястребова. Найбільше дісталось першому тому «Історії України» за редакцією М. Петровського за стандартним звинуваченням у «буржуазному націоналізмі».

Ідеологічно боротьба загострювалась у сфері не тільки літератури та гуманітарних наук. Розпочалась критика генетики як буржуазної науки і закриття перспективних напрямів у розвитку біологічної науки. Оголошена 1949 р. кампанія боротьби проти «космополітизму в науці» була спрямована на протиставлення радянської науки західній. За цією партійно-класовою оцінкою не мали права на статус природничих наук генетика, кібернетика, певні розділи хімії. Наведення «ідеологічної чистки в науці» виявилось у забороні чи гальмуванні розвитку наукових шкіл аж до звільнення вчених з роботи. Так, у Харкові звільнений завідувач університетською кафедрою дарвінізму і генетики професор І. Поляков, у сільськогосподарському інституті — професор Л. Делоне; у Київському університеті — завідувачі кафедрами дарвінізму: професор С. Гершензон, генетики і селекції професор М. Гришко та ін. Але незважаючи на утиски і перепони, в українській культурі у повоєнний час виявилася і позитивна тенденція, що стала виразником національної свідомості, національної духовності, творчої активності інтелігенції. В написаних по слідах недавніх подій романах «Прапороносці» О. Гочара, «Чорноморці» В. Кучера, «Київських оповіданнях» Ю. Яновського було художніми засобами розкрито подвиг радянських людей у Великій Вітчизняній війні, створено типовий образ воїна-переможця, воїна-визволителя. В історичних романах «Переяславська рада» Н. Рибак, «Семен Палій», «Гайдамаки» Ю. Мушкетика, «Данило Галицький» А. Хижняка, «Святослав» і «Володимир» С. Складенка та ін. відтворювались складність і суперечливість історичних умов, в яких боровся український народ за свою свободу.

Суперечливі умови існували в галузі освіти. Були відбудовані школи, в яких розпочався навчальний процес. Крім того, протягом першої половини 1950-х рр. було зведено 1300 шкіл на 400 тис. учнівських місць. 1953 р. в республіці здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти.

Одночасно посилилася русифікація освіти, відчувалася відірваність української школи від проблем національного виховання. Лише в 30 % шкіл навчання проводилось українською мовою. Знову почали діяти Київський, Харківський і Одеський університети та ще 154 вузи. Була відновлена робота науково-дослідних інститутів, де велися дослідження і розробки в таких галузях науки, як атомна і теоретична фізика, металофізика та ін.

Протягом 1946-1951 рр. вийшло 12 постанов ЦК ВКП(б) із політико-ідеологічної роботи. Її основними напрямками визначалися поетапно боротьба проти націоналізму, космополітизму й низькопоклонства перед Заходом. Головним “ідеологом” в СРСР був А. Жданов, а в Україні знову вславився Л.М.Каганович, який з березня по грудень 1947 р. очолював ЦК КП(б)У.

У післявоєнні роки переслідувань і публічного цькування зазнали О. Довженко (за кіносценарій “Україна в огні”), М.Рильський, Ю.Яновський, І.Сенченко, Ю.Смолич, В.Сосюра (за вірш “Любіть Україну”), К.Данькевич (за оперу “Богдан Хмельницький”) та багато інших визначних літераторів, митців та науковців.

Крім загальносоюзних, масовані ідеологічні удари в республіці визначалися такими постановами, як “Про перекручення й помилки у висвітленні української літератури у “Нарисі історії української літератури”; “Про журнал сатири й гумору “Перець”; “Про журнал “Вітчизна”; “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії Наук УРСР” та ін.

Розгорнуті наприкінці 1940-х — на початку 1950-х рр. всесоюзні “дискусії” із питань мовознавства, філософії та політичної економії остаточно встановлювали партійну монополію у науці, ідеологічний диктат і контроль у всіх сферах суспільно-політичного й духовного життя.

Великої шкода біологічній науці і сільському господарству завдала “лісенківщина”. Її жертвами в Україні стали відомі генетики М.Гришко, С.Гершензон, Л.Делонс, І.Поляков та інші.

В цілому розвиток наукових досліджень був спрямований на виконання “плану перетворення природи”, що його висунув Сталін у 1948 р. Розпочалося будівництво багатьох гідроелектростанцій, водосховищ, каналів, пробували акліматизувати субтропічні культури тощо.

У дещо сприятливіших умовах розвивалися математично – природничі й технічні науки, які обслуговували військово-промисловий комплекс. У 1948-1950 рр. в Україні було виготовлено першу в Європі електронну цифрову обчислювальну машину, вперше одержано важкий азот, розроблено теорію розділення ізотопів, методів концентрування важкої води. Активно проводилися дослідження у галузі фізики атомного ядра та атомної енергетики, авіації, порошкової металургії, електрозварювання, освоєно технологію отримання надміцного чавуну, у 1953 р. збудовано найбільший на той час (понад 1,5 км) суцільнозварний міст через Дніпро у Києві та ін.

4. Ждановщина. Лісенківщина. Космополітизм

У повоєнні роки відновилася робота науково-дослідних установ України, внесено ряд змін в організацію наукових досліджень. У 1945 р. налічувалося 267 науково-дослідних установ, у 1950 — 462, у тому числі більше 30 академічних інститутів. Зміцнювалася, хоча й повільно, матеріально-технічна база науково-дослідних установ. Зростає кадровий потенціал. Кількість науковців досягла у 1950 р. 22,3 тис. осіб. Головною науковою установою України залишалась Академія наук УРСР, яку очолював О.Палладін.

Учені України досягли значних успіхів у дослідженні фундаментальних наук, їх наближенні до потреб господарства. У республіці в 1946 р. було запущено перший в СРСР атомний реактор. У 1956 р. генеральним конструктором будівництва космічних кораблів в СРСР став виходець із Житомирщини С.Корольов. Під керівництвом С.Лебедєва у Києві в 1948-1950 рр.

було виготовлено першу в Європі цифрову обчислювальну машину. Значним технічним досягненням була побудова в 1953 р. найбільшого тоді в світі суцільнозварного моста через Дніпро довжиною понад 1,5 км. За короткі строки завдяки новій автоматичній технології зварювання було споруджено газопровід Дашава-Київ. Проте всі досягнення науки і техніки були в галузях, що стосувалися воєнного або суміжного з ним виробництва. Такі науки, як суспільні, остаточно перетворилися в служницю існуючої системи.

Значної шкоди розвитку біологічних наук завдала "лисенківщина" — засилля в науці посередностей, людей споживацького гатунку, авантюристів. У 1947-1948 рр. відновилися переслідування генетиків. Президент Всесоюзної академії сільськогосподарських наук Т.Лисенко, підтриманий Сталіним, оголосив ген міфічною частинкою. В Україні переслідувань зазнали вчені-біологи Д.Третьяков, М.Гришко, І.Шмальгаузен, І.Поляков, С.Делоне, що на багато років загальмувало розвиток біологічної науки.

Переможне завершення війни сприяло зміцненню особистого авторитета І.Сталіна. Але післявоєнні реалії потребували зміцнення сталінського режиму і його нового ідеологічного забезпечення. Адже чимало людей вперше побували за кордоном, побачили "загниваючий капіталізм". Повернувшись на батьківщину, вони відчували себе переможцями і мріяли про краще, заможне і вільне життя. У західних областях, включених до складу СРСР напередодні війни з Німеччиною, взагалі ставилися вороже чи з недовірою до комуністичної ідеології, політичної й економічної практики.

До того ж у народу залишилась грізна зброя — вільнодумство і національні почуття, виразниками яких була в першу чергу інтелігенція. Саме проти неї і було спрямоване вістря сталінських репресій.

Повоєнний час починається зі славнозвісного сталінського тосту "за великий російський народ". Це свідчило про прагнення Сталіна сполучити комуністичну ідеологію з ідеєю виняткової місії росіян у світовій історії (російським великодержавним шовінізмом). Для кожного західного винаходу радянські пропагандисти знаходили росіянина, який розвинув цю ідею раніше, для кожного видатного західного автора був кращий за нього російський автор, а для кожного славетного державного діяча Заходу знаходився російський зі ще похвальнішими досягненнями.

Це нове ідеологічне забезпечення сталінського режиму мало особливо негативні наслідки для українців. У 1950 р. Сталін, виступаючи в дискусії з мовознавства, висунув тезу, що російська, українська і білоруська нації є результатом розгалуження "єдиної давньоруської".

Цю єдину "давньоруськународність" дозволено було тлумачити як давньоросійську, але в жодному випадку не як давню українську. Так у СРСР з'явилося явище, яке отримало назву за іменем його головного провідника А.Жданова. "Ждановщина" (1946-1949 рр.) означає широкий наступ сталінського режиму в галузі ідеології, культури, науки, літератури, мистецтва з метою встановлення жорстокого контролю над духовним розвитком радянського суспільства. Жданов виступав офіційним теоретиком і організатором цього наступу.

За тодішньою термінологією боротьба розгорталась проти "безідейності, безпринципності, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом", проти "буржуазного націоналізму". За період з 1946 по 1951 р. було прийнято 12 партійних постанов з ідеологічних питань. Початок було покладено постановами ЦК ВКП(б) "Про журнали "Звезда" і "Ленінград", спрямовані проти творчості А.Ахматової і М.Зощенка, "Про кінофільм "Большая жизнь" та ін.

За шаблоном, виготовленим у Москві, цього ж 1946 р. ЦК КП(б)У ухвалив кілька постанов "Про перекручення і помилки у висвітленні української літератури в "Нарисі історії української літератури", "Про журнал сатири і гумору "Перець", "Про журнал "Вітчизна", "Про репертуар

драматичних і інших театрів України" та ін. Для "зміцнення керівництва" українською парторганізацією Москвою було направлено Л.М.Кагановича (М.Хрущов був переміщений на другорядний пост голови уряду). Каганович розгорнув бурхливу діяльність по боротьбі з "українським буржуазним націоналізмом". Ним фактично була підготовлена велика розстрільна справа, жертвами якої мав би стати цвіт української інтелігенції того часу: А.Малишко, П.Панч, М.Рильський, Ю.Яновський та ін. Та ініціатива Кагановича виявилась невчасною, і він був відкликаний до Москви. На порядку денному у сталінському керівництві стояло питання боротьби з "низькопоклонством" перед Заходом, проти "космополітизму". Об'єктом переслідувань були обрані літератори, митці, учені.

Ця кампанія мала на меті посилити культурно-ідеологічну ізоляцію радянського суспільства, ізолювати і протиставити інтелігенцію іншим прошаркам суспільства, розпалити шовіністичні та антисемітські настрої, посилити процес русифікації, відновити образ внутрішнього ворога, так необхідного для тоталітарного режиму.

Сигналом до атаки проти космополітів стала редакційна стаття "Про одну антипатріотичну групу театральних критиків", опублікована в січні 1949 р. у газеті "Правда". Відгомонам цієї статті в Україні стало навішування ярликів "безрідних космополітів" на літературних і театральних критиків О.Борщагівського, А.Гозенпура та ін.

Кампанія боротьби з космополітами мала негативні наслідки для розвитку культури: у літературі та театрі, по суті, зникло поняття мистецької школи; поглибилась ізоляція від надбань західної культури; театральна та літературна критика перетворилася із засобу стимулювання творчого розвитку на засіб втримання митців у рамках офіційної ідеології; обмежено свободу творчості.

З початку 50-х років насувається нова хвиля звинувачень української інтелігенції. Цькували не лише письменників. Переслідувань зазнали українські композитори Б.Лятошинський, М.Колесса, М.Вериківський, К.Данькевич (опера "Богдан Хмельницький"), науковці. Особливо лютий і нещадний критиці було піддано В.Сосюру за вірш "Любіть Україну" (1944р.), який оголошувався "ідейно порочним твором".

Ждановщина призвела до гальмування розвитку науки, літератури і мистецтва в країні, породила потворні явища в середовищі радянської інтелігенції, викликала її розмежування. Сталінський режим остаточно протиставив владу і народ, ліквідував патріотичне піднесення років війни, паростки відродження української культури. У міжнародному плані "ждановщина" посилювала відірваність радянських митців від досягнень світової культури, стала ідеологічним обґрунтуванням конфронтаційної зовнішньої політики СРСР.

ЛЕКЦІЯ 14

Соціально - економічний розвиток України в умовах «відлиги» та в період загострення кризи радянської системи 1954 - 1985 рр.

План

1. Десталінізація. «Хрущовська відлига».
2. Л. Брежнєв. Зростання застійних явищ у соціально-економічному та політичному житті УРСР.
3. Культура України 60-80 рр. Застійні явища в розвитку науки, літератури та мистецтва УРСР.

1. Десталінізація. «Хрущовська відлига»

У березні 1953 р. у себе на дачі помирає Й. Сталін. В його оточенні починається боротьба за владу. Найбільш вірогідним претендентом на місце Першого Секретаря ЦК КПРС був Л. Берія. Після смерті Й. Сталіна самою небезпечною людиною також був Л. Берія. Його треба було усунути від влади. Спочатку М. Хрущов переговорив з Г. Малєнковим. Після цього відбулася розмова з В. Молотовим, Н. Булганіним, М. Сабуровим, Л. Кагановичем, М. Первухіним, потім з А. Мікояном, К. Ворошиловим. Так, 9 із 10 членів Президії ЦК КПРС склали єдиний фронт проти Л. Берії. Було вирішено на першому ж засіданні ЦК звільнити його від усіх займаних посад і тут же арештувати.

Маючи підтримку командувача військами Московського військового округу генерала К. Москаленко і заступника міністра оборони маршала Г. Жукова, та ще чотирьох генералів, М. Хрущов здійснив свій план. Через декілька місяців за рішенням суду Л. Берія був розстріляний, а головну посаду в країні зайняв М. Хрущов, якого затвердив вересневий 1953 р. пленум ЦК КПРС.

Цей період складних закулісних інтриг приніс Україні те, що вперше в історії радянського періоду першим секретарем ЦК компартії України був обраний українець за походженням – О. Кириченко.

Період правління М. Хрущова прийнято називати «відлигою». Що це означає? Це часткова демократизація, яка проявилася: у регулярних скликаннях Пленумів ЦК КПРС, колективному керівництві країною, практиці широкого обговорення партійних і державних документів у пресі, на зборах трудових колективів. Відновлюється і посилюється прокурорський нагляд, починається реабілітація репресованих політичних в'язнів і ліквідуються порушення у національній політиці – відновлюється автономія балкарців, чеченців, інгушів, карачаївців та інших народів, насильницьки переселених на початку Великої Вітчизняної війни до Сибіру, Казахстану та інші райони. Скорочується структура управлінського апарату. За 1953–1955 рр. скорочено 750 тис. чол. Між XIX і XX з'їздами КПРС на 24,7 % зменшився штат апарату ЦК КПРС. Уряд і партія пробували знайти нові шляхи розвитку сільського господарства. У вересні 1953 р., у лютому-березні 1954 р., у січні 1955 р. пройшли пленуми, на яких розглядалися питання асигнування державою коштів на розвиток села. Вперше були знижені розміри поставок державі, піднімалось питання про освоєння нових цілинних земель. В полі зору знаходились два регіони: російське нечернозем'я і казахські степи. Уряд зупинився на другому варіанті, як більш перспективному. У 1954 р. починається освоєння цілинних земель, яке допомогло вирішити зернову проблему. У великій кількості за наказом М. Хрущова сіють кукурудзу навіть за Полярним кругом. Приділяється значна увага зміцненню матеріальної бази колгоспів.

Значно менше уваги приділялося промисловості, оскільки вона й так займала передові позиції в державі. Але, вливаючись до світової співдружності (вперше завдяки саме М. Хрущову), Радянський Союз бере курс на розвиток науково-технічного прогресу, який теж розвивався з характерними для системи перекосами.

Ймовірно, шукаючи підтримки величезної партійної організації України, Хрущов подав ініціативу (яку він готував ще 1944 р. Сталіну) передати Україні Крим. Сталін у свій час не погодився на таку акцію. Але цього разу Верховна Рада СРСР прийняла рішення від 9 лютого 1954 р. про перехід Криму зі складу РРФСР до складу УРСР. Це явище мало для України відчутні економічні та політичні наслідки упродовж кількох десятиліть.

Ясна річ, що не лише власні амбіції М. Хрущова були тепер задоволені. Економічне становище Кримського півострова справді вимагало тісніших економічних, політичних, культурних контактів з українським материком, з яким він був пов'язаний геополітичним становищем та історичним минулим ще з епохи Київської Русі, коли північний Крим перебував

під протекторатом київського князя Ігоря, а потім Святослава. З того часу значна частина півострова, так зване Тмутараканське князівство, тривалий період перебувала у володінні – або під протекторатом – багатьох києво-руських князів. Зокрема воно належало братові знаменитого Ярослава Мудрого – Мстиславу, чернігівському князеві, який вперше офіційно назвав себе «руським царем». У пізніші історичні періоди, коли Крим опинився у підпорядкуванні монголо-татарської орди, населення Криму поповнювалося щорічно десятками тисяч українців, яких виводили з України кримські татари, і в такий спосіб змінювався демографічний та генетичний склад місцевого населення. Так, наприклад, за даними турецького хроніста Челебі, у 1666 р. у Кримському ханстві жило 1120 тис. осіб, з них 920 тис. українців, яких автор назвав козаками, 130 тис. татар, решта – інші народи.

Крим найтісніше економічно, політично й культурно був пов'язаний з Україною в усі епохи історії, зокрема і в радянський період. Особливо важливе значення мали економічні контакти Криму з Україною в післявоєнний час. Насильницьке виселення з Криму, зі своєї історичної батьківщини, кримських татар та інших народів півострова – призвело до економічного занепаду в сільському господарстві. Населення перебувало в стані хронічного голоду. Прісної води не вистачало, всі необхідні товари завозилися з України. І в той же час Крим заселявся специфічною категорією російського населення – це були працівники органів безпеки, відставники вищого складу армії, яких «нагороджували» в часи тоталітаризму поселенням під південним небом і морським вітром і які надзвичайно вороже ставились до всього українського як до «буржуазно-націоналістичного». Таке населення треба було теж чимось годувати.

Усі ці причини й стали основою передачі Криму Україні, яку згодом російські політики назвуть «подарунком» Україні. А тим часом утримання Криму створювало для України ряд проблем – і економічних, і політико-ідеологічних. Почалося заселення Криму українськими колгоспниками-землеробами. Часом сюди перевозили цілі села. Це невдовзі призвело до піднесення всього господарства Криму та в цілому сільськогосподарського виробництва. Але південне узбережжя і міста півострова, як і раніше, заселяла російська чиновницька армія.

Особливе місце в демократизації суспільства займає розвінчання культу особи Й. Сталіна. З 1953 по 1955 р. ЦК КПРС в усьому звинувачував Л. Берія. На суді Л. Берія виправдовував свої дії тим, що виконував накази Й. Сталіна. Але Л. Берія продовжували звинувачувати.

Вперше непереконливість подібних тверджень радянському керівництву дали відчутти в травні 1955 р. в Белграді.

У лютому 1956 р. під час XX з'їзду в процесі обговорення проекту директив по складанню шостого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР, під час однієї з перерв, М. С. Хрущов, коли в кімнаті за сценою знаходилися тільки члени Президії ЦК, вирішив поставити питання руба: «Що ми будемо робити з матеріалами, які представлені комісією Поспелова? З'їзд добігає кінця. Скоро ми роз'їдемося по місцях, так і не сказавши ні слова про зловживання, здійснені під час правління Й. Сталіна. Адже нам відомо, що всі репресовані постраждали безневинно». Проти М. Хрущова виступили К. Ворошилов, Л. Каганович, В. Молотов

«Так, – відповідав М. С. Хрущов – деякі з нас багато чого не знали, оскільки ми працювали в умовах, коли людині говорили рівно стільки, скільки їй необхідно було знати і заборонялося сувати носа туди, куди не можна. І хоча ступінь відповідальності кожного із нас різна, я готовий як член ЦК з часів XVII з'їзду партії нести свою частку відповідальності перед партією в тому випадку, коли партія вважатиме за необхідне притягти до відповідальності усіх тих, хто був у керівництві при Й. Сталіні, коли партії було нав'язане свавілля». На підтримку М. Хрущова виступили М. Булганін, А. Мікоян, М. Первухін, М. Сабуров, Г. Малєнков. Поспелов терміново передав доповідь комісії в промову. А саму промову вирішили виголосити на закритому засіданні.

Під час доповіді М. Хрущова делегатам заборонили робити записи, 6 чоловік делегатів під час доповіді знепритомніли і їх винесли із зали. Що це були за факти? М. Хрущов говорив про 20 млн. репресованих громадян СРСР, про те, що Й. Сталін знав коли А. Гітлер нападе на Радянський Союз, про те, що із делегатів XVII з'їзду були розстріляні: 98 чоловік чи 70 % членів та кандидатів членів ЦК (із 139); з 1966 делегатів – знищені 1108 чоловік та багато іншого.

30 червня 1956 р. М. С. Хрущов підписав постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особистості та його наслідків». В ньому не було тих страшних фактів, які переповнювали доповідь. Зате, була спроба дати відповідь на питання про причини виникнення та форми виявлення культу особи, а також про його наслідки. Але концентрувалась там й велика частка перестрахованих моментів. Можна виявити й досить суттєві застереження, з якими сьогодні, на наш погляд, важко погодитися. Наприклад, з попередженням, що «було б страшною помилкою з факта наявності в минулому культу особи робити висновки про які-небудь зміни в суспільному ладі СРСР чи шукати джерело цього культу в природі радянського суспільного ладу».

Оцінюючи цю постанову, варто перш за все відмітити, що в ній не були поставлені питання про те, які умови сприяли виникненню і зміцненню авторитарної влади Й. Сталіна, що привело, на думку деяких істориків до підміни диктатури класу диктатурою вождя. Не можна погодитись і з висловленими в постанові думками про те, що начебто помилки, допущені Й. Сталіним, хоч і «нанесли збитки суспільству й загальмували його розвиток, але не відвели його вбік з правильного шляху розвитку комунізму». Не можна визнати й обґрунтованість як бадьорих, оптимістичних запевнень в тому, що певні історичні умови, які спричинили культ, начебто «пішли у минуле» так і категоричних заяв, що тільки вороги можуть шукати його коріння в самій системі, в її недемократичності і що, мовляв, «подібні наклепи спростовуються всією історією розвитку Радянської держави».

Й. Сталін у цій постанові йменується «активним борцем за втілення у життя ленінських заповітів», «теоретиком марксизму-ленінізму». Та і в самій назві документу не уточнюється, що мова йде про культ особи певної людини, а саме: Й. Сталіна. В якомусь сенсі постанова від 30 червня 1956 р. стала кроком назад у порівнянні з доповіддю М. Хрущова на закритому засіданні XX з'їзду КПРС. Напевне, тут не обійшлося без тиску з боку В. Молотова, Л. Кагановича, Г. Маленкова, які прагнули замовчати свою роль в роки сталінських репресій. В чомусь, напевне, відчував свою вразливість і М. Хрущов. Не з метою особистого виправдання в цьому документі говориться, що в тих конкретних умовах будь-який виступ проти Й. Сталіна був приречений на невдачу, оскільки це не було б сприйнято народом, і той, хто насмілювся б виступити проти вищого керівництва партії і країни не отримав би підтримки.

Справді, відважитися на цей подвиг – засудити культ особи Й. Сталіна – могла непересічна людина, яка усвідомлювала всю злочинність попереднього управління, яке вона, до речі, знала із власного досвіду і бачила драматизм його суспільних наслідків. Тепер, коли М. Хрущову потрібно було утвердитись при найвищій владі, йому негайно стала необхідною підтримка широких кіл суспільства. І він її здобув, а разом з тим зробив мужній громадянський та історичний вчинок. Попри всі його власні гріхи прислужника вождя, попри недоречності, недовершеність, помилки у проведенні реформ. І все ж, почалась нова ера. Звичайно ж, критика культу особи та жорстокого характеру її була однобічною: вона не зачіпала сутності усього тоталітарного режиму та його репресивних засад.

Значення XX з'їзду КПРС для країни:

1. XX з'їзд КПРС став порубіжним етапом десталінізації громадської свідомості, очищення від міфів в інших країнах, де був збудований тоталітарний «соціалізм», у світовому робітничому рухові.

2. Проголосив курс на реформи. З нього починається боротьба за них. Спочатку – за реформи, обірвані періодом застою. Потім із середини 80-х рр. – за перебудову.

3. Наніс перший удар по нав'язаній СРСР сталінізмом економічній та політичній замкненості, за теорією «оточеної фортеці», закликав до мирного співіснування двох систем – капіталістичної та соціалістичної.

4. Санкціонував перегляд багатьох аспектів як внутрішньої, так і зовнішньої політики.

В економічній сфері заговорили про необхідність перейти від суто адміністративних до економічних методів керівництва. Зусилля по виведенню сільського господарства із прориву за рахунок економічних стимулів і освоєння цілинних земель. Прискорити технічний прогрес, покінчити з розпиленням капіталовкладень.

Але адміністративно-командне управління збереглося. Залежність особистої долі керівника від директив, що спускалися зверху, залишилася.

У соціальній сфері відбувся поворот до покращення народного добробуту. Змінилося життя колгоспників, які почали отримувати паспорти, заробітну платню, пенсії. Скоротився робочий день, збільшились пенсії, розширилося житлове будівництво. Чимало людей переселилося із землянок і підвалів до квартир з опаленням, гарячою водою, санвузлом.

Але, була відкинута пропозиція перенести центр ваги у виробництві з групи «А», тобто з випуску продукції важкої промисловості на групу «Б», на виробництво товарів широкого вжитку для населення.

В політичній сфері було проголошено дотримання і відновлення законності (презумпція невинності). Союзним республікам були делеговані деякі функції, які до того належали центру. На батьківщину своїх предків почали повертатися репресовані і виселені народи – калмики, чеченці, інгуші, балкарці, карачаївці, їм повернули автономію.

Але цього не було зроблено по відношенню до кримських татар, радянських німців та інших народів.

Передусім «відлига» захопила суспільно-політичну і культурну сферу життя суспільства. Це була реабілітація жертв репресій, яка тривала й далі. До кінця 50-х років було знято з обліку, тобто реабілітовано, значну частину осіб з 5,5 млн. репресованих. Щоправда, парадоксом «відлиги» була нова хвиля політичних репресій – «за антирадянську націоналістичну пропаганду». У 1954–1959 рр. за цією статтею переслідувалось і було притягнуто до суду 3,5 тис. осіб. Новий Кримінальний кодекс УРСР (1961 р.) зберіг цю статтю звинувачення, яка вважала виступи проти радянської системи не політичним, а кримінальним злочином.

Парадокси «відлиги» виявлялись і в інших явищах. У 1961 р. мумію Сталіна винесли з мавзолею, а у Львові судили групу юристів (Л. Лук'яненко, І. Кандибу, С. Віруна та ін.) за те, що вони прагнули скористатися конституційним правом виходу України з СРСР.

Найважливішою проблемою в Україні залишалось національне питання. Лібералізація дозволяла відкрито обговорювати такі суспільні проблеми, як мовні, культурні. У 1963 р. у Києві відбулась конференція з питань української мови, яка виявила невдоволення інтелігенції мовним становищем в Україні. Українська інтелігенція висловила обурення з приводу провінціалізації української культури і науки. І партійні верхи почали сприяти виданню фундаментальних і довідкових праць, журналів, які підняли б престиж української науки і культури.

Тісно пов'язаною з цим питанням була реформа середньої освіти (1958 р.), що спрямовувалась на посилення зв'язку школи з життям. За деякими положеннями реформи батькам дозволялось відмовлятися від вивчення їхніми дітьми української мови, але російська мова була для вивчення обов'язковою. У такий спосіб українська мова і культура знову зводилась до рівня непрестижної. Це знову викликало велике невдоволення в середовищі українського суспільства, і передова українська інтелігенція розпочинає рух за утвердження української мови як офіційної та

обов'язкової в Україні.

У міжнародних стосунках почалося покращення взаємостосунків із капіталістичними державами, тіснішими стали відносини з країнами «третього світу». Перехід від жорстких ультиматумів до гнучкої політики переговорів. З'явилося теоретичне обґрунтування можливості уникнути третьої світової війни, про мирне співіснування двох систем. Щоправда, значення тези про мирне співіснування значно послаблювалося застереженням у відношенні ідеології (у боротьбі ідей не може бути компромісів).

Парадокси М. Хрущова – це парадокси об'єднання в одній людині значної енергії, ініціативи, наполегливості з егоцентризмом, волюнтаризмом та недостатньою загальною культурою. Він був породженням свого часу. Але саме цій людині, як кажуть, волею долі було призначено розібратися у сталінській спадщині і сказати своє власне слово в історії.

Достатньо активна діяльність М. Хрущова, проведення великої кількості реформ покращили рівень життя населення, відбувся підйом у сільському господарстві, промисловості, але вдалося далеко не все. Життя вимагало корегування. Врешті, діяльність М. Хрущова почала не задовольняти не тільки членів Політбюро і ЦК КПРС, але й населення Радянського Союзу. І тепер вже за спиною М. Хрущова назрівала змова.

Рубіжним став жовтневий (1964 р.) Пленум ЦК КПРС, на якому М. Хрущов був звільнений від обов'язків Першого Секретаря ЦК КПРС, Голови Ради Міністрів. І в цьому теж був результат діяльності з демократизації країни М. Хрущовим: його не заарештували, не розстріляли, а просто звільнили з посад і відправили на пенсію. Це був перший випадок в історії СРСР, коли керівник не помирав на посту, не був розстріляний, а був просто відправлений на пенсію.

Після зняття М. Хрущова було визнано недоцільним поєднувати посаду Першого Секретаря ЦК КПРС з посадою Голови Ради Міністрів. Тому Першим Секретарем ЦК КПРС пленум обрав Л. Брежнєва, він же і Голова Верховної Ради СРСР, а головою Ради Міністрів було обрано О. Косигіна.

Чому був зміщений М. Хрущов, чим він завинив? На жовтневому (1964 р.) пленумі ЦК КПРС було сказано, про:

- 1) нездатність розбиратися в кадрах;
- 2) некомпетентність у деяких областях (відіграли свою роль негативні стосунки з інтелігенцією);
- 3) прорахунки в економічних реформах;
- 4) волюнтаризм.

Період «відлиги» потім відгукнеться «шістдесятниками», коли до влади прийде Л. Брежнєв і перебудовою, коли керувати Радянським Союзом буде М. Горбачов. Його молодість прийшла саме на «відлигу».

2. Л. Брежнєв. Зростання застійних явищ у соціально-економічному та політичному житті

УРСР

Після усунення у жовтні 1964 р. від влади М. Хрущова, і приходом до влади Л. Брежнєва, розпочалася поступова зміна політичного курсу країни від лібералізації («відлиги») до консерватизму («застою») в усіх сферах суспільно-політичного, економічного і культурного життя. Водночас було зрозуміло, що повернення до політики і практики сталінських часів неможливе.

Тому було обрано курс, що забезпечував певний розвиток країни зі збереженням існуючої системи. Як і раніше, продовжувалася гонка озброєнь, величезні кошти виділялися на утримання комуністичних партій в різних країнах світу, в тому числі і в США. Промисловість і сільське

господарство розвивалися екстенсивним, а не інтенсивним шляхом. Все більше відчувається дефіцит товарів і робочої сили. Якість товарів широкого вжитку не покращувалася навіть із введенням «знака якості». Головною ознакою цього періоду були величезні черги за всім – від книжок – до продуктів харчування. Звичайно, країна не стояла на місці, але реформи і темпи розвитку не відповідали зростаючим потребам суспільства, а тим більше загальноцивілізаційним процесам. Згодом цей період у житті країни назвуть періодом «застою» (а Дніпродзержинськ – батьківщиною застою, оскільки Л.Брежнєв народився у с. Кам'янському – нині м. Дніпродзержинськ).

Причини застійних явищ у соціально-економічному розвитку країни.

1. Теоретично невірними були уявлення про соціалізм, які спиралися на рівень 30–40-х рр.
2. Не були своєчасно проаналізовані зміни в економіці (перебудова управління, використання НТР).
3. Посилення розриву поміж прийнятими рішеннями та практичними діями.
4. Зміни передбачалися у реалізації принципу «Від кожного по здібностям, кожному – по праці». Проводилася лінія на зближення рівнів заробітної платні незалежно від продуктивності праці. А це припинувало роль особистості, ініціативи.
5. Об'єктивні вимоги: екстенсивний розвиток економічних ресурсів, здобич потрібних копалин у тяжко доступних районах, зростання економічних проблем.

У 60-х–80-х рр. ХХ ст. – здійснювалися пошуки нових підходів розвитку економіки. Але час показав, що вже були накопичені значні протиріччя у розвитку суспільства. Проводився також курс на укріплення могутності країни, зростання добробуту населення.. Малися й негативні результати у різних сферах.

У ці ж роки виявилось серйозне відставання виробничих відносин від рівня виробничих сил. Загрозливим гальмом став командно-адміністративний метод управління. Час дав зрозуміти необхідність інтенсивного розвитку економіки. Про це говорилося в рішеннях ХХІІІ з'їзду КПРС (1966 р.) та ХХІV з'їзд (1971 р.). Причому ХХІV з'їзд вперше в історії п'ятирічок висунув рішення у якості головної задачі 9-ї п'ятирічки зростання добробуту радянського народу.

Листопадовий (1964 р.) пленум ЦК КПРС прийняв рішення про об'єднання промислових і сільських, обласних і крайових партійних організацій та радянських органів. вони знову почали працювати за територіальним принципом

Був прийнятий ряд заходів для підйому сільського господарства та промисловості. Березневий 1965 р. Пленум ЦК КПРС

з сільського господарства намітив:

- збільшення капіталовкладень у сільське господарство;
- укріплення матеріально-технічної бази сільського господарства.

Була запропонована нова система планування:

- тверді плани закупівлі на декілька років;
- збільшені ціни закупівлі сільськогосподарської продукції;
- введені надбавки за надпланову продукцію.

Необхідно було вдосконалювати й промисловість. З цього приводу відбувся Вересневий 1965 р. Пленум ЦК КПРС з питань промисловості:

- розпочалася економічна реформа;
- розширювалися дії госпрозрахунку;
- скорочувалося число запланованих зверху показників.
- основним являвся показник реалізованої продукції.

Спочатку результати значно покращилися, але потім зійшли нанівець, бо не були реорганізовані міністерства, а трудящі маси не отримали обіцяного госпрозрахунку і, відповідного підвищення добробуту.

В цілому показники восьмої п'ятирічки були помітно кращими. Але не були виконані задачі по зростанню продуктивності праці, залишалося повільним зростання технічного рівня виробництва (значне місце займала ручна праця). У зв'язку з цим, частішими стали корекції планів, приписи. Подальший прогрес був можливим лише шляхом глибокої економічної реформи через інтенсифікацію виробництва та введення нових технологій.

На XXIV з'їзді (1971 р.) була поставлена задача: органічно з'єднати науково-технічну революцію з перевагами соціалізму. XXV з'їзд (1976 р.) вперше визнав недоліки в народному господарстві: згаяний робочий час, не виправдані простої, неритмічність у праці; слабка трудова та технологічна дисципліна; плінність кадрів, зверталися навіть до ООН з приводу нестачі робочих рук. Були прийняті заходи для реалізації економічної політики.

12 червня 1979 р. вийшла постанова ЦК КПРС «Про подальші заходи удосконалення господарчого механізму та задачі партійних та державних органів» та постанова «Про покращення планування та посилення впливу господарчого механізму на зростання ефективності виробництва та покращення якості роботи».

Ці постанови мали за мету дати поштовх розвитку промисловості. Але цього не трапилося. Причини: нові задачі вирішувалися адміністративним тиском, посиленням регламентації підприємств. Насправді апарат міністерств та відомств не прийняв рішень про посилення господарчої самостійності підприємств та перехід до економічних методів управління. Для того, щоб змінити стан промисловості, було проведено економічний експеримент. Він почався у 1983 р., але не дав результатів, так як не була проведена корінна реконструкція апарату управління.

У 70-х рр. ще більш помітним ставало відставання сільського господарства. XXV з'їзд (1976 р.) КПРС узагальнив досвід міжгосподарського кооперування у РРФСР, Україні, Молдові, Білорусі, та рекомендував впроваджувати заходи зі спеціалізації та концентрації сільського господарства. Саме в цей час Україна вперше дала 1 млрд. тон зерна (український мільярд). Білорусія значно випереджала Україну з продуктивності праці, з кількості сільськогосподарської продукції на душу населення.

У травні 1976 р. була прийнята постанова ЦК КПРС, у результаті якої в країні збільшилася кількість виробничих, агропромислових та сільськогосподарських об'єднань.

Та знов помилки: збільшення вузької спеціалізації, побудова великих скотарських комплексів без відповідної підготовки призвело до того, що багато будівель для тварин забезпечувалося не повністю, не вистачало кормів, помалу ліквідувалися малі ферми, що призвело до скорочення виробництва.

Пленум ЦК КПРС приймав заходи для виправлення помилок.

Підвищення цін на закупівлю сільськогосподарської продукції, та цей захід виявився малоефективним – разом з підвищенням цін на продукцію, зросли ціни на сільськогосподарську техніку, будівельні матеріали, мінеральні добрива. Результат – збільшилась кількість збиткових господарств. Сільське господарство не виконало п'ятирічку.

Надалі були зроблені спроби вирівнювання розвитку сільського господарства різних кліматичних зон. Велика увага приділялася Нечорноземній зоні, а також Центрально-Чорноземній. Основний акцент був зроблений на меліорацію (осушення болотистої місцевості та зрошення посушливих районів загальною площею 1,3 млн. га земель). Врожаї дещо підвищилися та стали більш стабільними, але порушився екологічний баланс – почали міліти ріки, зникати комахи.

В цей же час поступово ліквідувалися деякі форми кооперації, урізалися присадибні ділянки колгоспників, розпочався процес перетворення колгоспів у радгоспи. Збільшення дефіциту продуктів харчування та сировини примусило шукати шляхи перебудови сільського господарства. На Травневому (1982 р.) Пленумі ЦК була прийнята Продовольча програма СРСР до 1990 року.

Ця система заходів передбачала зростання обсягу сільськогосподарської продукції, укріплення матеріально-технічної бази, вдосконалення економічного механізму, покращення соціально-культурних та побутових умов життя на селі.

Але не були виконані ні 10-та, ні 11-та п'ятирічки. Головна причина – відсутність відрегульованого механізму керування господарством у країні та на рівні підприємств, колгоспів, радгоспів.

Різно виріс дефіцит на усі види продукції: метал, паливо, цемент і так далі. Із-за скорочення виробництва зерна збільшувався імпорт (ввезення зерна із-за кордону) зерна (до 2/3).

Спостерігалися значні відмінності між союзними республіками. Так за 15 років темпи зростання продуктивності праці у Білорусії та Азербайджані були у 1,5 рази вищі, ніж у Середній Азії та в Грузії. Але зростання прибутків населення Грузії та Середньої Азії був набагато вищим, ніж у Білорусії. З'явилися підпільні підприємства з виробництва товарів народного вжитку: взуття, одягу тощо.

Однією з причин відставання треба назвати невірний підхід до науково-технічного прогресу. Заохочувалися колективні дослідження, загальні показники, а не окремі винаходи.

Значно відставало машинобудування. Тяжко впроваджувалися винаходи і їх не вигідно було впроваджувати підприємствам із-за відсутності фінансування. Хоча червневий (1983 р.) Пленум декларував про необхідність впровадження науково-технічної революції.

3. Культура України 60-80 рр. Застійні явища в розвитку науки, літератури та мистецтва УРСР

Перший секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв висловлював інтереси партійного апарату і значно змінив становище номенклатури.

Було відмінено декілька положень партійного статуту, які передбачали періодичні оновлення складу партійних органів. Якщо партійний керівник не справлявся в одному місці, його переводили в інший регіон з підвищенням. Окрім того усі партпрацівники отримували спеціальні продовольчі і промислові пайки, а при виході на пенсію – ще й значно вищу пенсію. Було відновлено посаду Генерального секретаря ЦК КПСС для Л. Брежнєва. Значно зріс бюрократичний партійно-державний апарат.

Відхід від лібералізації та посилення консерватизму зумовили і відповідні кадрові перестановки на місцях.

Першим секретарем ЦК КПУ з 1963 р. по 1972 р. був П. Шелест – висуванець М. Хрущова. Починав на роботах у радгоспах, на залізниці, на заводах. Потім партійно-господарська діяльність. У 1973 р. знятий з посади, приводом було написання ним невеличкої книжки «Моя Україна» (вийшла бід назвою «Україна наша радянська» за націоналізм). Йому було заборонено жити в Україні, він працював у Москві, помер у 1996 р. у Підмосков'ї.

П. Шелест був не зовсім типовим представником партійної номенклатури. Він прихильно ставився до розширення сфери вживання української мови. Так, влітку 1965 р. на нараді ректорів вузів УРСР було прийнято рішення про переведення вищої школи на українську мову викладання. В офіційних виступах він користувався українською мовою, ухилявся від цькування письменника Олеся Гончара за роман «Собор».

Республіканською партійною організацією керував авторитарно, знімав з посад усіх, хто не підкорявся. Не схильний був виконувати усі вказівки Москви, не лестив Л. Брежнєву, сварився з головним ідеологом, «сірим кардиналом» партії М. Сусловим. Все це привело до зняття П. Шелеста з посади.

У травні 1972 р. його змінив В. Щербицький (Перший секретар ЦК КПУ). Він був особисто відданим Л. Брежнєву, народився на Дніпропетровщині, багато зробив для України, хоча міцно тримався курсу, визначеного у Москві. В Україні різко посилюлася ненасильницька русифікація, активізувалася боротьба з інакомисленням (дисидентством) і космополітизмом (преклоніння перед іноземним). Економічні інтереси республіки були повністю підпорядковані Москві. Новий секретар ЦК КПУ з ідеології розгорнув кампанію цькування української інтелігенції – особливо істориків, письменників, режисерів тощо.

Необмеженими господарями на своїх територіях були секретарі міськкомів, обкомів партії. Для розправи з негодними активно використовувалися психіатричні лікарні.

У середині 60-х рр. стало зрозумілим, що настала криза комуністичної ідеології (гасла розходилися з діями партійних керівників – грабування музеїв, привласнення, корупція).

В цих умовах була розгорнута концепція так званого «зрілого» або «розвиненого» соціалізму (тоді в народі говорили, що «вони» вже живуть при комунізмі).

Вперше про це заявив Л. Брежнєв у листопаді 1967 р., трактуючи його як новий, тривалий етап розвитку на шляху до комунізму. Розвинутому соціалізму приписали: розвинені виробничі сили, передову науку і культуру, зростаючий життєвий рівень народу, всебічний розвиток особи, зрілі суспільні відносини, ідейність і свідомість трудящих, зближення усіх класів, братерство націй, створення нової історичної спільноти – радянського народу. У жовтні 1977 р. було прийнято нову Конституцію СРСР, а у 1978 р. – УРСР. В ній говорилося: УРСР – соціалістична загальнонародна держава, де вся влада належить народові (насправді – партії). Але конституційні права на житло, на свободу слова, інакомислення не дотримувалась. Все більше нарощувалась безгосподарність, вседозволеність, приписки, корупція, зловживання владою, розкрадання державної та колгоспної власності.

У листопаді 1982 р. помер Л. Брежнєв. У листопаді ж (1982 р.) Генеральним Секретарем ЦК КПРС став Ю. Андропов, він правив державою майже рік. Липневий та Грудневий (1983 р.) Пленуми ЦК КПРС дали імпульс у розвитку та формуванні керівних кадрів, понятті необхідності корінної перебудови у всіх сферах життя суспільства.

Не малих результатів вдалося добитися вже за рахунок укріплення трудової, технологічної, державної дисциплін. Але і це не було тим напрямком, котре могло змінити положення у промисловості. Потрібна була нова техніка, технологія, новітні досягнення науково-технічної думки. Потрібні були зміни у сфері керівництва у промисловості.

Після смерті Ю. Андропова на посаду Генерального Секретаря ЦК КПРС було обрано К. Чернетка, який теж керував державою трохи більше року.

Всеохоплююча криза в СРСР вимагала радикальних змін, особливо у світовому контексті. І для цього потрібен був новий, вольовий керівник.

Відсутність демократичних свобод, всевладдя партапарату, русифікація, низький рівень життя, соціальна несправедливість спричинили опозиційні настрої в Україні. Однак на боротьбу з режимом зважилась невелика група інтелігенції.

Саме інтелігенція виробила концептуальні ідеї опозиційного руху. Робітничий клас був зрусифікований, байдужий, як і селянство, яке не мало ніяких прав.

У другій половині 60-х рр. – першій половині 80-х рр. в опозиційному русі з'явилося декілька течій.

Шістдесятники (націонал-культурники) передусім ставили перед собою завдання відродження української культури і мови, збереження звичаїв, пам'яток українського народу. Їх діяльність не виходила за межі радянської законності та соціалістичних цінностей. Але небажання уряду йти на поступки викликало відверту конфронтацію. У відповідь на це тоталітарний режим застосував репресії. Перша хвиля арештів: серпень – вересень 1965 р. коли в різних містах України були заарештовані літературний критик І. Світличний, психолог – М. Горинь, мистецтвознавець – Б. Горинь, викладачі М. Осадчий, М. Косів, В. Мороз, художник П. Заливаха – всього понад 20 осіб.

Проти арештів і несправедних судів виступила громадськість – поети І. Дзюба, В. Стус, журналіст В. Чорновіл. У 1965 р. 78 діячів української культури, а у 1968 р. 138 – звернулися до ЦК КПРС, але відповіді не отримали. Проти них почалися гоніння: звільнення з роботи, заборона друкуватися, знімати фільми.

У 1968–1969 рр. компартійні ідеологи розгорнули кампанію проти О. Гончара за його роман «Собор». У Дніпропетровську поети І. Сокульський та М. Кульчицький, асистент металургійного інституту В. Савченко підготували «Листа творчої молоді» на захист роману та його автора. Лист підписали 300 осіб. Ініціатори отримали по кілька років таборів суворого режиму.

У 1971 р. в Одесі заарештували та засудили учителя і поета О. Резніка за рядки «Ти винен тим уже, що українець, і ця вина з народження твоя».

Дії тоталітарного режиму викликали спалах самовидавничої літератури. Так з'явилися твори І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація»; В. Чорновола «Лихо з розуму (портрети 20 злочинців)».

У 1975 р. СРСР підписав Гельсінську угоду про права людини. А 9 листопада 1976 р. у Києві було створено Українську Гельсінську групу, яка виступала за дотримання прав людини в СРСР.

З'являється цілий ряд прибічників соціал-демократичних ідей: «ідей демократичного соціалізму», «Єврокомунізму» тощо. Найрішучішими були українські націоналісти (колишні члени ОУН-УПА). Помітним став татарський, єврейський рух: «еміграційники» та «культурники».

ЛЕКЦІЯ 15

Розпад СРСР й проголошення незалежності України

План

1. Спроби М. Горбачова реформувати радянське суспільство. Демократія та Гласність.
2. Національно-державне пробудження українського суспільства.
3. Політичні зміни в Україні.
4. Формування та здобуття Україною незалежності.

1. Спроби М. Горбачова реформувати радянське суспільство.

Демократія та Гласність

У квітні 1985 р. відбувся Пленум ЦК КПРС, який проводив новий Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов. У своїй доповіді він поставив завдання прискорення соціально-економічного прогресу як інструмента вдосконалення «розвинутого соціалізму». Термін «перебудова» був

використаний у доповіді лише в контексті покращення системи управління господарським механізмом, але на практиці він стає головним гаслом епохи М. Горбачова.

Прийнято визначати декілька етапів «перебудови»:

- 1-й етап – квітневий 1985 р. Пленум ЦК КПРС – 1986 р. XXVII з'їзд КПРС.

- 2-й етап – 1986–1988 рр.

- 3-й етап – 1988–1990 рр. – початок створення багатопартійної системи, прийняття Декларації про суверенітет, з'їзди народних депутатів СРСР.

- 4-й етап – 1990–1991 рр. початок розпаду Радянського Союзу.

У розвитку радянського суспільства настав новий етап. Введенням президентської влади, формуванням місцевих органів Рад народних депутатів була завершена перебудова системи державної влади в СРСР.

Були також прийняті закони, що направлені на формування правової держави. На трьох з'їздах народних депутатів СРСР, які відбулися з червня 1989 р. по червень 1990 р., прийнято сім основних законів.

Одним з проявів перебудови в СРСР стало те, що вона пробудила до життя багато суспільних рухів. Цей процес обумовлений наявністю в суспільстві безлічі соціальних, класових та соціально-етнічних груп, які мають свої групові потреби та інтереси та добиваються в тих чи інших формах їхньої реалізації.

Поява суспільних рухів – це не тільки показник ступеню демократичності радянського суспільства та держави, але й результат розвитку суспільного і національного самоусвідомлення, національної державності.

З внесенням змін у статті 6, 7, 51 Конституції в СРСР відмінили монополію КПРС на владу, юридично закріплені політичний плюралізм, багатопартійність, право громадян об'єднуватися в різноманітні політичні партії й формування, масові рухи.

З урахуванням корінних змін, які відбувалися в СРСР, прийняв важливі документи XXVIII з'їзд КПРС. Це резолюції й постанови: «За Політичним звітом ЦК КПРС XXVIII з'їзду та задачах партії»; «Про політику КПРС у проведенні економічної реформи й переході до ринкових відносин»; «Про політичну оцінку катастрофи на Чорнобильській АЕС і ходу робіт по ліквідації її наслідків»; «Демократична національна політика – шлях до добровільного союзу, миру та злагоди між народами»; «На захист демократичних прав, проти гонитв комуністів».

Звертаємо увагу на Чорнобильську катастрофу 26 квітня 1986 р., яка стала віддзеркаленням усіх недоліків радянської системи: відсутність жорсткої дисципліни, здача важливих об'єктів «достроково», партійне, а не економічне керівництво тощо. Україна, маючи менше 3 % території СРСР, прийняла на себе майже чверть усіх забруднень. На ліквідацію наслідків аварії у 1988–1990 рр. було витрачено в тогочасних цінах понад 20 млрд. крб. З території в радіусі 30 кілометрів від місця аварії було евакуйовано більше 100 тисяч людей. Із-за традиційної в СРСР секретності від громадян приховувалась інформація про дійсні масштаби катастрофи і в найбільш постраждалих областях України, Білорусії та Росії в перші дні після аварії не здійснювались жодні заходи по захисту населення від радіації.

У цей період процес удосконалення політичної системи радянського суспільства характеризувався двома етапами.

Перший етап – утворення єдиної системи представницьких органів державної влади, яку відповідно очолював з'їзд народних депутатів СРСР. Політична система радянського суспільства збагатилася і такими інституціями, як Президент СРСР, Рада безпеки, Рада федерації, Голова Верховної Ради СРСР, Комітет Конституційного нагляду СРСР, який включає в себе представників всіх союзних республік. Істотній реорганізації піддали Верховну Раду, яка

виступала тоді як орган державної влади СРСР. В її складі – Рада Союзу та Рада Національностей, 14 комітетів та комісій.

Другий етап – формування нових органів влади на рівні республік та місцевих Рад народних депутатів, яке було направлене на установлення повновладдя народу.

Слід підкреслити, що саме в цьому, в здійсненні інтересів трудящих самими трудящими, які не знають над собою ніякої іншої влади, окрім влади їх особистого об'єднання, був головний сенс. Запровадженню цих демократичних засад сприяла нова виборча система. Найважливіша особливість нового виборчого закону полягала в тому, що він передбачав вибори до одномандатних виборчих округів, де висувуються декілька кандидатів.

Додатковою гарантією демократизації політичної системи став новий порядок надавання пасивного виборчого права (права бути обраним), який допускає обрання не більше, ніж на два строки.

Збільшилася самостійність Рад у рішенні проблем комплексного розвитку підвідомчих їм територій, реорганізації керівництва місцевими справами на принципах самоврядування, самофінансування та самозабезпечення. Цьому сприяло, по-перше, надання радам права координації роботи всіх організацій та підприємств, розташованих на їх території, в тому числі підлеглих загальносоюзним та республіканським міністерствам, та, по-друге, значне розширення їх матеріально-фінансових можливостей. Лише отримавши стійкі, засновані на довгострокових нормативах джерела доходів, включаючи надходження від усіх підприємств, які розташовані на їх території, Ради зможуть ефективно вирішувати соціальні питання: будувати помешкання, розвивати охорону здоров'я, торгову сферу, сферу послуг, забезпечувати охорону оточуючого середовища, тобто більш повно враховувати та здійснювати різноманітні інтереси населення.

Важливий етап реформи політичної системи – запровадження посту Президента СРСР як голови Радянської держави. Це було зроблено з метою зміцнення конституційного ладу, прав, свобод та безпеки громадян, поліпшення взаємодії усіх органів державної влади та врядування СРСР, забезпечення подальшого розвитку здійснених у країні глибоких політичних перетворень.

Окрім ідеї «перебудови» з'явилася також ідея «прискорення», яка була розроблена на XXVII з'їзді КПРС. Відбулося подальше розширення і поглиблення поняття «перебудова». Воно вже поширилося на всю систему громадських стосунків. У 1987 р. з'явилося розуміння того, що «прискорення» не відбувається, і з'явився термін «механізм гальмування». Чому? Тому, що не було точних планів і точного розуміння самої перебудови. Не зрозуміло було, що саме треба перебудовувати. Звідси питання: якщо ми живемо не в розвиненому соціалістичному суспільстві, то в якому? Було багато точок зору з цього приводу, але Президент СРСР М. Горбачов назвав радянський соціалізм «деформованим».

26 листопада 1989 р. газета «Правда» надрукувала статтю М. Горбачева «Соціалістична ідея й революційна перебудова». В ній вже йшла мова не про виправлення окремих деформацій, а про необхідність радикальної перебудови суспільства.

У масовій свідомості відбувся розкол: одні вважали, що життя в СРСР – результат деформації ідей, інші почали сумніватися в істинності комуністичних ідей, підозрюючи їх в утопічності. Відбулася еволюція від комуністичної концепції соціалізму до соціал-демократичної. Демократичний соціалізм спирався на пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, на різні форми власності, на політичний плюралізм. Але процес вже був некерованим.

2. Національно-державне пробудження українського суспільства

Разом з тим, робилися спроби проведення економічних реформ. П'ять років реформи не могли зрушити з місця. Потім вирішили відмовитися від п'ятирічних планів. І якщо до весни 1990 р.

мова йшла про глибоку пластичну операцію економічної системи, то з весни 1990 р. починається перебудова самої системи, але знову без конкретного плану. Як вже говорилося, зміни в економіці пов'язувалися з різними формами власності: державної, кооперативної, приватної. У листопаді 1986 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про індивідуальну трудову діяльність». Розпочався активний розвиток кооперативів у сфері послуг, харчування, торгівлі. У травні 1988 р. був прийнятий ще один закон «Про кооперацію в СРСР». Тоді з'явилася приказка «Куй железо пока Горбачев». Але всі ці заходи не призвели до пожвавлення господарського життя. Почалося хронічне відставання від плану.

У Законі «Про державне підприємство» 1987 р. пропонувалися радикальні зміни, які включали паралельне існування державного і незалежного секторів в економіці, заміну централізованого планування на механізм ринкових відносин. Підприємства були звільнені від держзамовлення і повинні були самі шукати ринки збуту, повинні були закуповувати сировину тощо. Враховуючи, що до цього Закону все це робила держава, фактично підприємства були кинуті напризволяще. Як результат – зіткнулися з новим явищем – «галопуючою інфляцією».

Проблема полягала ще й в тому, що самостійність дозволила виробникам шукати вигідну роботу і відмовитися від невикладної. Продукції випускалося все менше, почали закриватися заводи. Почалося руйнування економіки. У 1990 р. стагнація економіки переросла в тяжку кризу.

Дуже гостро стояла продовольча проблема. У 1988 р. була прийнята «Продовольча програма», почалася розробка нових підходів до аграрної політики. Паралельно із колгоспами і радгоспами був взятий курс на розвиток фермерських господарств, орендних і кооперативних колективів, що призвело до знищення колгоспів в Україні.

У травні 1990 р. була опублікована урядова програма переходу до ринкових стосунків. На її розробку був відведений строк до вересня 1990 р. за цей час з'явилася нова альтернативна програма переходу до ринку, яка отримала назву «500 днів», були й інші.

Але ринок об'єктивно існував, його просто треба було не створювати заново, а наситити товарами. А це було можливо зробити трьома шляхами: 1) різко збільшити виробництво товарів, а це означало змінити структуру економіки (на це потрібні були роки й роки); 2) ввести вільні ціни і ринок почне наповнюватися (це шокова терапія – польський варіант); 3) заповнити прилавки імпортованими товарами, а за цей період перебудувати економіку (китайський варіант).

В результаті Україна пішла шляхом і шокової терапії, і заповнювала прилавки імпортованими товарами. Це призвело до різкого падіння рівня життя людей, невиклад заробітної плати тощо.

3. Політичні зміни в Україні

Але у суспільному житті були й позитивні зрушення. Починаючи з 1988 р. відбувається швидкий процес формування різних громадсько-політичних груп і рухів. Однією з перших таких організацій в Україні був РУХ, який потім перетворився на політичну партію.

Активізувалася й консервативно-догматична течія, представники якої сприймали перебудову як спробу замаху на принципи соціалізму. Набирав сили й рух, який виступав проти соціалістичного вибору й вимагали необмеженої передачі в приватні руки громадської власності, за повну комерціалізацію освіти, охорони здоров'я, науки й культури. Помітною течією став соціал-демократичний рух різних відтінків. Заявили про себе праві консерватори – з'явилася монархічна партія і навіть профашистські організації в Росії. Зрозуміло, що не міг не проявитися національний, або як його називають в Росії, націоналістичний рух. Найбільш поширеною і масовою формою самодіяльного суспільного політичного руху в СРСР стали народні фронти, більшість із яких була створена на протязі літа й осені 1988 р.

В Україні, окрім РУХу, в кінці квітня 1990 р. на базі «Української Гельсінської спілки» була створена Українська Республіканська партія. До її складу увійшло багато колишніх політв'язнів. Метою своєї діяльності УРП вважала вихід України зі складу СРСР і створення Української незалежної соборної держави.

У березні-квітні 1990 р. заявили про своє створення Українська Християнсько-демократична партія, Українська Національна партія, політична організація «Державна самостійність України» та багато інших партій. З'являються Соціал-демократична і Соціалістична партії. У 1991 р. в умовах заборони комуністичної партії України, на її захист виступили соціалісти. Це був розквіт демократії.

Принцип плюралізму був втілений в Законі «Про порядок вирішення питань про вихід зі складу СРСР». Це був дійсно історичний документ.

В міжнародних стосунках теж відбувалися зміни. Нарешті людство почало розуміти, що третя світова війна неможлива, оскільки приведе до загибелі життя на Землі. Була зроблена спроба припинити випробування ядерної зброї, ініціатором подібного мораторію виступив М. Горбачов. Пізніше, коли СРСР вже розпався, Україна, керована Президентом Л. Кравчуком повністю відмовилася від ядерної зброї на своїй території.

4. Формування та здобуття Україною незалежності

16 липня 1990 р. була прийнята «Декларація про державний суверенітет України» (першою таким документ прийняла РРФСР). Це невеликий, але дуже важливий документ для України. В ньому говорилося:

1. Єдиним джерелом державної влади в Україні є її народ (усіх національностей).
2. УРСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки.
3. УРСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину збереження громадянства СРСР.
4. УРСР самостійно визначає свій економічний статус.
5. Народ України має виключне право на володіння, використання і користування національним багатством України.
6. УРСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи і використання природних ресурсів.
7. УРСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації; гарантує всім національностям в республіці право вільного національного культурного розвитку.
8. УРСР має право на власні Збройні сили.
9. УРСР, як суб'єкт міжнародного права, здійснює безпосередні стосунки з іншими державами.

Незважаючи на значну кількість прийнятих законів і актів, ситуація в економічному і політичному відношенні погіршувалася. Здавалося, що країна повністю некерована.

Усі ці події сприймалися по-різному в народі і в уряді. Було велике бажання повернути все так, як це було до перебудови, але як це зробити, було незрозуміло. Тому виник план, який вилився 19–23 серпня 1991 р. у так званий «путч» у Москві. Він закінчився заборонаю діяльності КПРС, зняттям з посади Президента СРСР і Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова. У Росії Президентом був обраний Б. Єльцин.

24 серпня 1991 р. в Україні продовжила роботу Верховна Рада. На цьому засіданні було винесено із зали Верховної Ради радянський прапор України і внесено новий – синьо-жовтий, в цей же день було проголошено Акт Незалежності України, в якому проголошувалося:

- незалежність України і створення самостійної незалежної держави;

- територія України є неподільною і недоторканою;
- на території України діють виключно Конституція і закони України.

8 жовтня 1991 р. було прийнято Закон «Про громадянство України». Згідно з положеннями цього Закону, всі особи, незалежно від їхнього походження, соціального і майнового стан, расової та національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, які не були громадянами інших країн та не заперечували проти набуття громадянства України, отримували цей статус.

Найважливішим завданням молодій державі було забезпечення недоторканості своїх кордонів. Верховна Рада у листопаді 1991 р. прийняла закон «Про державний кордон України». Загальна довжина кордону суходолом та морського кордону України становила 7590 км, з них 2063 км – це кордон суходолом з Російською Федерацією, 975 – з Республікою Білорусь, 542,5 км –

з Польщею, 98 – з Республікою Словаччина, 185 км – з Угорщиною, 608 км – з Румунією та 1194 км - з Республікою Молдова.

А вже 1 грудня 1991 р. на Всеукраїнському референдумі був обраний Президентом Л. Кравчук і підтверджений Акт незалежності України.

Президенти трьох новостворених незалежних держав РРФСР, України і Білорусі юридично закріпили розпад Радянського Союзу, підписавши відповідний документ у 1991 р. Біловезькій пущі.

В перший же рік існування незалежні Україну визнали більше 80 держав світу.

ЛЕКЦІЯ 16

Україна в умовах незалежності

План

1. Всеукраїнський референдум та вибори Президента.
2. Державотворчі процеси в Україні.
3. Політичне життя в незалежній Україні.
4. Концепція зовнішньої політики України. Набуття Україною без'ядерного статусу. Євроінтеграція. Україна і НАТО.

1. Всеукраїнський референдум та вибори Президента

1 грудня 1991 р. на основі відповідного Закону український народ вперше загальним прямим голосуванням обрав свого Президента. Відповідно до чинної тоді Конституції Президент України був головою держави, тобто вищою посадовою особою, і главою виконавчої влади. Коло його функціональних обов'язків, а значить і відповідальності за майбутнє держави були надзвичайно великими. До них зокрема включались гарантування забезпечення прав і свобод громадян, проведення в життя Конституції і Законів України через органи державної виконавчої влади, представництво України у міжнародних відносинах.

Вибори Президента проходили на альтернативній основі. Кандидатами на виборах Президента України були: Голова Верховної Ради України Л. Кравчук, голова Львівської обласної Ради В. Чорновіл, голова Української республіканської партії Л. Лук'яненко, керівник Народної Ради в парламенті України академік І. Юхновський, голова Української народної партії Л.

Табурянський, міністр сільського господарства України О. Ткаченко (на останньому етапі боротьби зняв свою кандидатуру й закликав виборців голосувати за Л. Кравчука). Незважаючи на істотні відмінності в їх програмах, усі кандидати стояли на платформі проголошення незалежності України. У ході передвиборчої боротьби всі кандидати виступали проти участі України у відновленні нового союзного об'єднання.

Уже в першому турі, набравши 61,6 % голосів, переміг Голова Верховної Ради України, у недалекому минулому завідувач ідеологічним відділом ЦК КПУ, другий секретар ЦК КПУ Леонід Макарович Кравчук. Він став першим Президентом незалежної України.

З початку президентства він розгорнув активну державницьку діяльність. Маючи високу фахову підготовку, відданість ідеалам незалежності, талант знаходження компромісу, він зумів поступово перебрати на себе основну ініціативу творення державності.

Законом від 17 вересня 1991 р. назва «Українська Радянська Соціалістична Республіка» була замінена на споконвічну назву держави «Україна».

Законом від 8 жовтня 1991 р. «Про громадянство України» визначено правовий статус її населення. Громадянство України надавалося всім, хто проживав на її території, не був громадянином іншої держави і не заперечував проти цього.

У листопаді 1991 р. прийнято закон «Про Державний кордон України», яким встановлювалися кордони, порядок їх охорони та перетину.

Надзвичайно складним і тривалим виявився процес формування трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої і судової. Водночас законодавчо питання взаємодії та розподілу повноважень між Верховною Радою, Президентом та органами виконавчої влади врегульовано не було. Виконавча влада в Україні була представлена Кабінетом Міністрів України, який очолювали свого часу В. Масол (по квітень 1991 р.), В. Фокін (по вересень 1992 р.), Л. Кучма (по вересень 1993 р.). Це був період, коли динаміка політичних та державотворчих процесів значно випереджала процеси економічного реформування. Економіка України все більше втягувалась у кризу. У середині 1992 р. в Україні відбувся грандіозний страйк шахтарів. Приводом стало чергове підвищення цін на сільськогосподарську продукцію. Восени 1992 р. в обстановці загального невдоволення населення уряд В. Фокіна мусив піти у відставку. 27 жовтня 1992 р. Верховна Рада затвердила склад нового Кабінету Міністрів на чолі з народним депутатом Л. Кучмою. Однак суттєвого поліпшення економічної ситуації не сталось.

Все помітнішим стає втручання у розв'язання конкретних економічних проблем Президента України Л. Кравчука і у вересні 1993 р. (коли уряд Л. Кучми пішов у відставку) всю повноту виконавчої влади взяв на себе Президент України Л. Кравчук.

Процес державотворення в Україні передбачав і розбудову власних Збройних сил. Першим кроком на цьому шляху стало створення Міністерства оборони України та затвердження в жовтні 1991 р. «Концепції оборони і розбудови Збройних сил України». Концепція проголошувала прагнення України стати нейтральною, без'ядерною державою і забезпечення цих завдань шляхом створення власних Збройних сил. У жовтні 1993 р. Верховна Рада республіки прийняла воєнну доктрину України. Вона базується на тому, що Україна не вважає своїм потенційним противником жодну державу. Свою воєнну безпеку Україна розглядає як стан воєнної захищеності національних інтересів. Творення української армії відбувалося в складних умовах. Особливо ускладнювали ситуацію становище з ядерним потенціалом України, доля Чорноморського флоту, який став об'єктом суперечки між Україною та Росією.

Важливим елементом державного будівництва стало створення вертикалі виконавчої влади на місцях. За поданням Президента України Л. Кравчука в березні 1992 р. Верховна Рада республіки прийняла Закон «Про представників Президента України». Але під тиском місцевих рад

та прокомуністичної більшості Верховної Ради інститут представників Президента у 1994 р. було ліквідовано. Виконкомми та радами відповідних рівнів керували їхні голови, котрих обирали всенародним прямим голосуванням. Ефективна вертикаль влади лише починала формуватись.

Судова система України після проголошення незалежності не зазнала суттєвих змін. Новою ланкою судової системи став Конституційний Суд України, заснований 1992 р. До його повноважень віднесено вирішення питань щодо відповідності Конституції законів та інших нормативних актів.

У 1990 р. в умовах фактичного розпаду Радянського Союзу Крим отримав автономію у складі України, що ініціювало повернення на батьківщину кримських татар. Справа влаштування переселенців повністю лягла на плечі України. Погіршення економічного становища республіки, моральна й матеріальна підтримка з боку Росії проросійських сепаратистських сил каталізували їхню діяльність. Але українське керівництво не допустило силових методів вирішення питань, залишаючись на позиціях демократизму.

Розбудова Української держави відбувалася в умовах загострення економічної та соціальної кризи. Здобувши незалежність, основна маса населення України не відчула поліпшення свого матеріального становища. Частина людей пов'язувала ці негаразди з діяльністю Президента та Верховної Ради. З вимогою їхнього переобрання виступали члени багатьох політичних партій, депутати різних рівнів, страйкарі тощо. Прагнучи загасити конфлікт цивілізованими методами, Верховна Рада, за погодженням із Президентом, прийняла рішення про проведення в першій половині 1994 р. дострокових виборів Верховної Ради та виборів Президента України.

Історичною заслугою першого Президента Л. Кравчука є те, що у боротьбі за незалежність України йому вдалося уникнути кровопролиття та значних потрясінь на початковому етапі державотворення. У той же час у період його президентства так і не було здійснено радикальних економічних перетворень, які б вивели країну з кризи й забезпечили стабільний розвиток.

У червні-липні 1994 р. відбулися вибори Президента України. Із семи кандидатів (В. Бабіч, Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Лановий, О. Мороз, І. Плющ, П. Таланчук), основними конкурентами були Л. Кравчук і Л. Кучма. Перемогу здобув Л. Кучма, за якого у другому турі віддали голоси понад 52,5 % виборців. Особливо вагомою була його перевага на Донбасі, східних та південних областях України і в Криму.

19 липня 1994 р. на урочистому засіданні Верховної Ради України новообраний Президент України Л. Кучма склав присягу на вірність українському народові. Поклавши праву руку на видатну пам'ятку української культури XVI ст. – Пересопницьке Євангеліє, – глава держави присягнув дотримуватися Конституції та законів України.

Виваженим, конструктивним був початок діяльності Президента України. Широкий резонанс мали укази, що стосувались боротьби з корупцією, організованою злочинністю та тенізацією економіки. Вони засвідчили прагнення новообраного керівника держави подолати ці негативні явища. Перші дні роботи новообраної (1994–1998 рр.) Верховної Ради II скликання і Президента висвітлили недосконалість політичної системи України, неврегульованість відносин між окремими гілками влади. Державний устрій України поєднував риси парламентської республіки, президентського правління та радянської влади. Відсутність ефективної системи влади призводила до падіння авторитету влади, до втрати нею контролю над суспільними процесами.

Питання негайного прийняття нової Конституції набуло особливої актуальності. З огляду на доленосність прийняття нової Конституції необхідно проаналізувати хід конституційного процесу в Україні. Він виявився суперечливим, складним і надзвичайно тривалим (із республік колишнього СРСР Україна прийняла свою Конституцію останньою).

Сучасна Конституція України є продовженням конституційних традицій, які сягають часів Київської Русі («Руська правда»). Найвідомішою конституційною пам'яткою в сучасному розумінні є Конституція П. Орлика (1710 р.). Значний внесок у розвиток конституційних традицій України зробили М. Драгоманов, М. Грушевський, М. Міхновський та інші відомі діячі. Чільне місце в конституційній традиції посідають Універсали УЦР, Конституція УНР, державно-правові документи Гетьманщини, Директорії, ЗУНР. Конституційні традиції мали своє продовження і за радянських часів (Конституції 1919, 1929, 1937, 1978 рр.).

Конституція незалежної України була прийнята 28 червня 1996 р., що завершило період державного становлення, закріпило правові основи незалежності України. Наша країна реально стала невід'ємною частиною європейського і світового співтовариства.

В Конституції Україна визначена як незалежна, суверенна, демократична, соціальна і правова держава. За формою правління Україна є республікою, за державним устроєм – унітарною, тобто єдиною, соборною державою. Відповідно до Основного закону, утвердження і забезпечення прав і свобод є пріоритетним напрямком діяльності держави.

З прийняттям Конституції завершилося остаточне формування законодавчої, виконавчої і судової влади в Україні. Главою держави є Президент, який виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав та свобод людини та громадянина. Президент обирається громадянами держави строком на 5 років. Єдиним органом законодавчої влади є парламент – Верховна Рада, яка обирається громадянами держави один раз у 4 роки у кількості 450 депутатів. Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет міністрів, відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді. Конституція визначає і гарантує місцеве самоврядування, яке здійснюється як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування – сільські, селищні, міські, районні та обласні ради.

У березні 1998 р. відбулися чергові вибори до Верховної Ради. Вони вперше проводилися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. У виборах взяли участь 30 політичних партій та виборчих блоків. Лише 8 із них подолали необхідний чотиривідсотковий бар'єр і отримали певну частку депутатських місць. Серед них КПУ, народний Рух, НДП, «Громада», Партія зелених, та ін.

Вибори Президента, що відбулися у жовтні-листопаді 1999 р., мали вирішальне значення для подальшої долі нашої держави. Громадяни вибирали не лише главу держави, – вони визначалися щодо вибору подальших шляхів розвитку всього українського суспільства. Це був останній рубіж між минулим і майбутнім, між демократичним та комуністично-тоталітарним шляхом. Із 13 кандидатів на посаду Президента у другий тур вийшли діючий Президент Л. Кучма (отримав 36,49 % голосів виборців) і лідер КПУ П. Симоненко (отримав 22,24 % голосів виборців). У другому турі переконливу перемогу отримав Л. Кучма набравши 56,25 % голосів виборців. Л. Кучма переміг у більшості регіонів України і отримав на 1,5 млн. голосів більше, ніж на виборах 1994 р.

У 1999 р. вперше за останні десятиріччя чітко виявили себе ознаки економічної стабілізації: обсяг промисловості зріс на 4,3 %; досягнуто відносно низького рівня інфляції; сформовано базові засади багатоукладної економіки; реалізувалися завдання земельної реформи та інше. Наведені показники є свідченням того, що Україна у 1999 р. вперше зробила реальний крок виходу із затяжної кризи. Водночас, попри певні позитивні тенденції, соціально-економічна ситуація в Україні залишалася складною і неоднозначною. Уряди у різних складах, які очолювали В. Масол (1994–1995 рр.), Є. Марчук (1995–1996 рр.), П. Лазаренко (1996–1997 рр.), В. Пустовойтенко (1997–1999 рр.), В. Ющенко (1999–2001 рр.) не змогли радикально поліпшити загальноекономічну ситуацію.

Стратегія перетворень в Україні на наступні п'ять років знайшла своє відображення у Посланні Президента України до Верховної Ради у лютому 2000 р. – «Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічного і соціального розвитку на 2000–2004 роки». Її стрижнева позиція

– визначення шляхів виведення української економіки на траєкторію сталого розвитку, тісного поєднання політики структурних змін та економічного зростання з активною і сильною соціальною політикою держави.

2. Державотворчі процеси в Україні

Нова суспільна ситуація, що виникла в Україні після розпаду СРСР і проголошення незалежності України, поставила перед українським народом нові завдання, а саме:

- будівництво власної суверенної держави;
- демонтаж тоталітарних політичних структур і будівництво правової демократичної держави;
- трансформація централізованої державної економіки в багатокладну, ринкову, орієнтовану на соціальні потреби людей;
- національне відродження й оздоровлення міжнаціональних відносин в Україні;
- установлення рівноправних зв'язків із далекими та ближніми сусідами.

Ключовим завданням перших років державотворення стало формування трьох основних гілок влади – законодавчої, виконавчої, судової. Поряд із цим необхідно було забезпечити утворення управлінських структур на місцях, налагодити ефективну взаємодію місцевої та центральної влади.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України, що забезпечує правову базу перетворень. Однак чимало законів і постанов, із прийнятих парламентом I (1990–1994 рр.), II (1994–1998 рр.), III (1998–2002 рр.), IV (2002–2006 рр.) скликань не діяли через відсутність чи недосконалість конкретного механізму реалізації, контролю за виконанням або через їх популістський характер. Важливим етапом у діяльності ВРУ стало формування у 2002 р. парламентської пропрезидентської більшості, яка, проте, виявилася ситуативною і нестабільною.

Чимало проблем існує у становленні й роботі виконавчої влади (вищий орган – Кабінет Міністрів України; центральні органи – міністерства, державні комітети й відомства; в областях, містах, районах – державні адміністрації). Новим явищем у діяльності Кабінету Міністрів стало створення коаліційних урядів на партійній основі, починаючи з 2001 р.

Триває процес формування й утворення судової влади, що концентрується в особі Конституційного Суду, Верховного Суду, загальних, арбітражних та військових судів. Важливим свідченням зрілості судової системи України стала роль суддів під час виборчої кампанії Президента України 2004 р.

Важливим доказом зміцнення демократичного принципу поділу влади стала роль законодавчої (ВРУ) і судової (ВСУ) влади під час політичної кризи 2004 р.

Главою держави є Президент України. Першим Президентом незалежної України став Л. Кравчук (1991–1994 рр.), згодом цю посаду обійняв Л. Кучма (1994–2005 рр.), потім Президентом України став В. Ющенко.

Концентрованим вираженням процесу державного будівництва є стан справ із прийняттям нової Конституції. До 1996 р. Україна жила за радянським Основним Законом, що був прийнятий 1978 р. і до якого були внесені зміни.

28 червня 1996 р. V сесія Верховної Ради України прийняла нову Конституцію України. Процес юридичного оформлення української державності можна вважати в основному завершеним. Проте Конституція містила положення, які потребували уточнення і зміни. Життя довело необхідність зміни і перерозподілу владних повноважень у трикутнику Президент – Прем'єр-міністр (Кабінет Міністрів) – Верховна Рада. Усі спроби внести зміни і доповнення у 2000–2004 рр. не мали успіху. Лише 8 грудня 2004 р. під час «пакетного» голосування було схвалено законопроект

про внесення змін і доповнень до Конституції, які починаючи з січня 2006 р. набрали чинності. Україна стала парламентсько-президентською республікою.

Важливим компонентом державотворчого процесу є становлення і зміцнення Збройних Сил, яке розпочалося восени 1991 р. створенням Міністерства оборони України, прийняттям Закону про Збройні Сили України, військової доктрини України. Поряд із армією створювалися спеціальні підрозділи Міністерства внутрішніх справ, Служба безпеки України. Сьогодні продовжується реформування Збройних сил у напрямку їх відповідності стандартам НАТО.

Одним із провідних напрямів зовнішньої політики України є участь у загальноєвропейському процесі і, зокрема, у процесі європейської інтеграції. Із 1992 р. Україна стала учасником Наради з безпеки та співробітництва у Європі (НБСЄ). З 1 січня 1995 р. НБСЄ стала постійно діючою організацією – ОБСЄ.

9 листопада 1995 р. Україна першою серед країн СНД офіційно вступила до Ради Європи (РЄ). Вступивши до РЄ, Україна взяла на себе ряд зобов'язань. Так, згідно з рекомендаціями РЄ, в Україні було скасовано смертну кару. А за період від 1995 до 2004 рр. Україні неодноразово загрожували виключенням із РЄ за невиконання зобов'язань запроваджених постійно діючим моніторингом стану справ із правами людини. Проте після «помаранчевої революції» моніторинг РЄ в Україні було знято.

Важливе значення для просування України на шляху до європейської інтеграції має співробітництво з Європейським Союзом (ЄС). У 1994 р. була підписана, а в 1998 р. набула чинності закону Угода про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС. У липні 2002 р. відбувся саміт «Україна – ЄС». Основними питаннями, що обговорювалися, були надання Україні статусу країни з ринковою економікою та асоційоване членство країни в ЄС.

Проголошення Україною без'ядерного статусу сприяло налагодженню тісних відносин із НАТО. У 1994 р. Україна стала учасником програми НАТО «Партнерство заради миру». У 1997 р. в Мадриді між Україною та НАТО було підписано «Хартію про особливе партнерство».

За роки незалежності Україна зробила вагомі кроки в напрямку Європейської інтеграції. Так, країна стала членом ОБСЄ, РЄ, СОТ та інших європейських регіональних організацій, набула статусу країни з ринковою економікою. Але цей процес відбувається в умовах гострого внутрішньополітичного протистояння.

3. Політичне життя в незалежній Україні

Підготовка і проведення виборів Президента України стала головною подією 2004 р. в країні. Для «партії влади», кандидатом від якої був висунутий В. Янукович, йшлося про нагальну потребу збереження свого контролю над усіма сферами життя держави. Для опозиції і широких кіл громадськості, згуртованих навколо В. Ющенка, це був вирішальний момент для демократичної заміни існуючого корумпованого режиму. У першому турі голосування з 24 кандидатів на посаду Президента до другого туру вийшли В.Ющенко, за якого проголосували 11 125 395 виборців (39,87 %) і В. Янукович – 10 969 579 голосів виборців (39,32 %). Безпрецедентний рівень фальсифікації та адміністративного втручання у виборчий процес з боку прихильників В. Януковича під час підбиття підсумків другого туру (21 листопада 2004 р.) спричинили вибух народного протесту, що отримав назву «Помаранчева революція». Оголошення ЦВК переможцем В. Януковича не визнали мільйони українців і провідні держави світу – США, Канада, країни ЄС. З грудня 2004 р. Верховний Суд України визнав недійсними результати другого туру 26 грудня 2004 р. Свій внесок у розв'язання політичної кризи зробила Верховна Рада України, прийнявши необхідні законодавчі акти, міжнародна громадськість, зокрема президенти

Польщі, Литви, лідери ЄС. За результатами виборів 26 грудня 2004 р. В. Ющенко отримав 51,99 %, В. Янукович – 44,20 %. 23 січня 2005 р. на урочистому засіданні Верховної Ради відбулася інавгурація новообраного Президента, а на Майдані Незалежності В. Ющенко склав присягу народу України.

Результати виборів до Верховної Ради України 26 березня 2006 р. і розстановка політичних сил після них створили передумови для позачергових виборів 2007 р. У виборах 2006 р. взяли участь 45 партій і блоків. Проте 3 % бар'єр подолали лише п'ять партій: Партія регіонів, БЮТ, Наша Україна, СП, КПУ. Вибори 2006 р. вперше відбулися за пропорційною системою. Проте головну роль у виборі відіграли не партійні програми, а авторитет лідерів. Набраної кількості голосів регіоналам було недостатньо для формування самостійної парламентської більшості. До того ж «помаранчеві» сили в сукупності мали більше голосів. Така ситуація зумовила тривалий переговорний процес і жорстоку боротьбу навколо формування парламентської більшості. В. Ющенко не наважився на розпуск парламенту і подав до Верховної Ради України кандидатуру В. Януковича на посаду Прем'єр-міністра. Передбачалося створення широкої коаліції між Партією регіонів та Нашою Україною, проте спільної роботи не вийшло. У такій ситуації Президент України видав Указ «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради та призначення дострокових виборів». Лише четвертим Указом Президента, після тривалих переговорів політична криза була знята і вибори було призначено на 30 вересня 2007 р. На виборах 3 % – вий бар'єр пододала: Партія Регіонів, БЮТ, Блок «Наша Україна – Народна самооборона», КПУ, Блок Литвина.

У новому складі Верховної Ради України БЮТ і НУ – НС утворили парламентську більшість. Головою Верховної Ради було обрано А. Яценюка, а Прем'єр-міністром Ю. Тимошенко. Натомість гостра політична боротьба в Україні тривала.

4. Концепція зовнішньої політики України.

Набуття Україною без'ядерного статусу. Євроінтеграція. Україна і НАТО

Після здобуття Україною незалежності в 1991 р. Європейські Співтовариства, відзначивши демократичний характер Всеукраїнського референдуму, визнали незалежність та суверенітет нашої держави. Так були започатковані відносини України з сучасним Євросоюзом. Тоді вперше пролунав заклик ЄС до України підтримувати з організацією відкритий і конструктивний діалог.

Україна завжди знаходилась в центрі міжнародної політики. І нині міжнародною спільнотою їй приділяється значна увага. Причини цього в тому, що Україна знаходиться в центрі Європи. Вона географічно та історично завжди була в Європі. У полі зовнішнього тяжіння України знаходяться понад 30 країн. Її територією проходять найбільш короткі та зручні шляхи на напрямках Балтика – Чорне море, Північна і Центральна Європа – Закавказзя і Центральна Азія. Вона знаходиться на шляху основних транзитних товаропотоків між Європою і Азією, Північчю і Півднем. Україна найбільша за територією держава Європи і має відносно велику кількість населення. Вона виступає свого роду буфером між Європою і Російською Федерацією, центром, де стикаються інтереси Заходу і Сходу.

Ідея європейської і євроатлантичної інтеграції України має глибокі історичні корені. Це – історична традиція України. Українсько – європейські зв'язки завжди були досить щільними. Нині Україна має членство в близько 100 міжнародних організаціях. Вона встановила дипломатичні відносини з 160-ма країнами світу. Інтеграція України до Європи і НАТО є проявом самобутності української нації, її історичної належності до європейського простору.

З моменту проголошення незалежності Україна посідає особливе місце в геополітичній свідомості Західної Європи, як «ключова держава з невизначеним майбутнім». Попри тривалий

період домінування в Україні так званої багатовекторної політики, наша держава постійно виявляла намір інтегруватися до європейських структур. А можливе членство в Європейському Союзі розглядалося і розглядається Україною як гарантія її успіху і процвітання. На законодавчому рівні позиція нашої держави щодо об'єднаної Європи вперше сформульована в основних напрямках зовнішньої політики України, що були схвалені Постановою Верховної Ради України 2 липня 1993 р. У вересні 1993 р. в Україні було відкрите представництво основного виконавчого органу ЄС – Європейської Комісії. Головними завданнями в діяльності представництва є сприяння політичним та економічним зв'язкам між Євросоюзом та Україною, підвищення поінформованості про ЄС, його установи та програми, впровадження програм технічної допомоги ЄС тощо. В липні 1995 р. в Брюсселі відкрито представництво України при Європейських Співтовариствах.

Україна стала першою серед країн СНД, що уклала з Європейськими Співтовариствами Угоду про партнерство і співробітництво (УПС), підписану в 1994 р. Угода передбачала створення двосторонніх органів, що забезпечують базу для прийняття подальших політичних та економічних рішень. такими інституціями вважаються: Рада з питань співробітництва на рівні міністрів (складаються з членів Ради Європейського Союзу, Європейської Комісії та уряду України); Комітет з питань співробітництва (на рівні старших посадових осіб, під голосуванням, по черзі, Європейської Комісії та української сторони); підкомітети (на рівні експертів, для підтримки роботи Комітету з питань співробітництва). Політичний діалог ведеться шляхом щорічних самітів, засідань Ради зі Співробітництва та засідань міністрів і вищих урядовців у форматі трійки, консультацій на найвищому політичному рівні. Постійним питанням для двосторонніх переговорів у відповідності до цілей УПС є адаптація українського законодавства до європейських стандартів. Продовжують бути пріоритетом заходи з подолання наслідків чорнобильської катастрофи. Крім УПС, було укладено декілька окремих угод в галузі торгівлі, науки та технологій, ядерної енергетики. У вересні 1997 р. в м. Києві відбувся перший саміт Україна – ЄС, в ході якого підтверджено європейський вибір України, обговорено певні проблеми в договірно-правовій сфері, розглянуто шляхи економічного співробітництва. На першому засіданні Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС, що відбулося 8–9 червня 1998 р., Україна вперше офіційно заявила про прагнення набути статус асоційованої країни Європейського Союзу, набуття Україною повноправного членства в ЄС проголошено стратегічною метою, а отримання статусу асоційованого члена ЄС – головним зовнішньополітичним пріоритетом. З метою реалізації стратегічних цілей державної політики щодо забезпечення входження України в європейський політичний, економічний, безпековий і правовий простір Указом Президента України у 2002 р. утворено Державну раду з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України.

Розширення Європейського Союзу, яке відбулося 2004 р., призвело до змін географічних, політичних і економічних умов для України і Євросоюзу. Офіційні Київ і Брюссель отримали спільний кордон і як безпосередні сусіди почали активно посилювати свою політичну та економічну взаємопов'язаність. Розширення дало можливість Україні та ЄС розвивати відносини, що стали початком поступової економічної інтеграції, а саме: утвердження стабільності, безпеки і добробуту. Відповідно до плану дій, розрахованого на три роки, Україна та ЄС погодилися інтенсифікувати політичні, безпекові, економічні та культурні відносини, включаючи транскордонне співробітництво та спільну відповідальність за врегулювання конфліктів та запобігання їм.

В умовах розвитку демократії та формування громадянського суспільства українська держава задекларувала потребу реалізації плану вступу до ЄС впродовж найближчого десятиліття. 21 лютого 2005 р. в Брюсселі був ухвалений план дій Україна – Європейський Союз. Зі сторони

ЄС його підписали міністр закордонних справ Люксембургу Жан Ассельборн і комісар ЄС з питань зовнішніх зносин та європейської політики сусідства Беніта Ферреро-Вальднер, а зі сторони України – віце-прем'єр з питань європейської інтеграції Олег Рибачук.

На початку 2008 р. втратили свою чинність Угода про партнерство та співробітництво і план дій Україна – ЄС. На зміну цим документам ЄС зобов'язався розпочати консультації щодо розширеної угоди між ЄС та Україною. ЄС також почав переговори про створення зони вільної торгівлі як частини розширеної угоди після вступу України до СОТ. Така зона вільної торгівлі стала одним із головних кроків для інтеграції ринків України та ЄС з 2008 р.

У процесі обговорення нинішніх перспектив розвитку ЄС головною проблемою залишається послідовність реалізації євроінтеграційної стратегії України. З іншого боку, питання про членство України в ЄС може обговорюватися лише за умови продовження політики розширення Євросоюзу, а не в разі її припинення. Не виключено, що для таких країн, як Україна, перспектива приєднання може взагалі не відкритися. Однак попри це Україна повинна розробити відповідний план, який зважав би на таку можливість. Для Києва кінцева мета євроінтеграції може обмежитися повним використанням можливостей Європейської політики сусідства (з набуттям «чотирьох свобод» у пересуванні людей, товарів, послуг і капіталів між Україною і ЄС), але без політичного членства у Євросоюзі. Швидкість прогресу у відносинах повністю залежить від зусиль України та конкретних досягнень у виконанні зобов'язань щодо спільних цінностей.

Сусідство з ЄС сприяє активнішому запровадженню в Україні європейських норм і стандартів у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Завдяки спільним програмам, через розширення міжнародних контактів українське суспільство має можливість інтегруватися в світовий та загальноєвропейський простір.

ЄС має найбільшу частку в загальному обсязі прямих іноземних інвестицій, які Україна отримала від 1991 р. Причому, починаючи з 2001 р., завдяки прискоренню економічних реформ в Україні, інвестиції суттєво збільшилися. Загальна сума, виділена для України в 2002 р., становила 47 млн. євро, в 2003 – 48 млн. євро, в 2004 р. – 148,6 млн. євро, а в 2005–2006 рр. – 212 млн. євро. До 2006 р. 25 держав ЄС вклали 11 млрд. дол. США у різні галузі народного господарства України, або 72 % від загальної суми прямих іноземних інвестицій.

Вже зараз Європейський Союз є для України значним ринком збуту вітчизняних товарів. У лютому 1996 р. набула чинність тимчасова угода про торгівлю між Україною і ЄС, який на сьогодні став головним її торговим партнером. У наступні роки підписані галузеві угоди між Україною і ЄС, зокрема про торгівлю текстильними виробами (1993 р.), про створення правових засад міжнародного співробітництва щодо забезпечення енергоносіями країн Західної Європи (1999 р.) та ін. Усі підписані угоди ґрунтуються на принципах партнерства, політичного діалогу.

У липні 2002 р. підписано двосторонню угоду про співробітництво між ЄС та Україною в галузі науки та технологій. ЄС також надає фінансову підтримку науково-технологічному центру в Україні (STCU) та через ІНТАС – міжнародній асоціації для сприяння співробітництву між науковцями з країн колишнього СРСР. ЄС продовжує підтримувати та фінансувати значну кількість різноманітних проектів у ядерному секторі, зокрема, ЄС є основним донором Чорнобильського фонду «Укриття».

Важливу роль у стосунках між Україною та ЄС відіграє співробітництво в галузі транспорту, що зосереджене на інтеграції транспортної інфраструктури України до європейської транспортної мережі, включаючи європейські транспортні коридори. чорноморські коридори та ТРАСЕКА.

Досвід співпраці ЄС та України є лише початком великої роботи, яку потрібно здійснити в процесі реформування політичного та соціально-економічного життя для набуття загальноприйнятих європейських стандартів.

Рекомендована література

1. Бойко О. Д. Історія України : навчальний посібник — [3-тє вид, вип. доп.] / О. Л. Бойко — К., 2007.
2. Греченко В. А., Чорний І. В, Кушнерук В. А., Режко В. А.. Історія світової та української культури: Підруч. для вищ. закл. освіти. — К. : Літера ЛТД, 2002. — 464 с.
3. Історія України : навчальний посібник для студентів технічних спеціальностей / під заг. ред. С. П. Донченко. — Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2015. — 518 стор. Електронний ресурс: <http://www.dstu.dp.ua>
4. Історія України : навчально-методичний посібник для семінарських занять / [В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін.] ; за ред. В. М. Литвина — К. : Знання-Прес, 2006. — 460 с.
5. Історія української та зарубіжної культури: Навчальний посібник /За ред. С.М.Клапчука, В.Ф.Остафійчука. —К.: Знання, 2012.—356 с.
6. Комаринська З. М. Історія України : посібник для самостійного вивчення та підготовки до семінарських занять / З. М. Комаринська — Львів : ЛБІ НБУ, 2005. — 191 с.
7. Світлична В. В. Історія України : навчальний посібник / В. В. Світлична ; за ред. Ю. М. Алексєєва — 3-тє вид. — К., 2005.
8. Історія України (для студентів всіх бакалаврських напрямів) : навчальний посібник / [А. І. Безуглий, Л. П. Громова, Д. О. Мельников, А. Б. Пономаренко] — Вінниця : ВНТУ, 2008.
9. Бойко О. Д. Історія України. — К., 2004.
10. Ветров Р. І., Донченко С. П. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925 рр.). — Дніпропетровськ- Дніпродзержинськ, 2001.
11. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. — К., 1996.
12. Історія України : навч. посіб. / В. І. Гусєв, Ю. О. Калінцев, С. В. Кульчицький; за ред. С. В. Кульчицького. — К., 2003.
13. Історія України : навчально-методичний посібник для семінарських занять / За ред. В. М. Литвина. — К. : Знання, 2006.
14. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.). — К., 2003.
15. Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. — К., 1971.
16. Семененко В. І., Радченко Л. О. Історія України. — Харків, 2000.
17. Світлична В. В. Історія України : навчальний посібник для студентів неісторичних спеціальностей ВНЗ освіти. 4-тє вид., виплавлене і доповнене. — Львів : «Новий Світ-2000», 2004. — 308 с.
18. Савченко Н. М., Подольський М. К. Історія України : модульний курс. Навчальний посібник. — К. : ІНКООС «ЦНЛ», 2006.
19. Українські політичні партії ХІХ – початок ХХ століття. Програмові і довідникові матеріали. — К., 1993.
20. Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). — К., 1997.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни «Історія та культура України»
для студентів усіх форм навчання усіх напрямів підготовки

Укладачі:

к.і.н., доцент С.В. Зборець

д.і.н., професор Донченко С.П.

51918, Дніпродзержинськ, вул. Дніпробудівська, 2

Підписано до друку 16.03.2016 р.

Формат А 4 Обсяг 4.53 друк. арк.

Тираж 40 екз. Замовлення 18